CUVÎNT ÎNAINTE

Cartea lui Francois Chamoux, Civilizaţia greacă în epocile arhaica şi clasică a apărut cu mai bine de două decenii în urma. De atunci a fost de mai multe ori tipărita, iar Academia Franceză a dis-tins-o cu unul din premiile sale. Ea s-a impus ca o lucrare clasică în vastul domeniu al antichităţilor greceşti, prin aceea că, intr-o aleasă formă literară, face cu erudiţie şi inspiraţie, cu pondere şi cu avînt, cu luciditate şi căldura', portretul unei civilizaţii, al acelei civilizaţii căreia lumea de azi îi datorează deopotrivă categoriile gmdirii şi o bună parte a configuraţiei spirituale.

Acum pîţiva ani, în i981, Francois Chamoux n e-a dat şi a doua parte a bogatei fresce a lumii elene: Civilizaţia elenistica, istoria şi realizările spiritului grec de la Alexandru cel Mare pînă la căderea Egiptului, ultimul regat elenistic, în stă-pînirea Romei.

Editurii Meridiane este deci în măsură sa prezinte publicului românesc cele două lucrări ale distinsului savant francez, oferindu-i astfel o imagine completă asupra Greciei şi elenizării lumii antice p î na cînd acest elenism va deveni, în totalitatea lui, parte integrantă şi integratoare a stapmirii romane. Aşa cum Chamoux însuşi precizează la începutul fiecăreia din cele două că'rţi ale sale, este imposibil ca un singur om să scrie sau să fie infor-5 mat în amănunţime asupra tuturor cunoştinţelor

privitoare la Grecia miceniana, arhaica, clasică şl elenistica. Pentru aceasta există enciclopedii, unele mai mult decît centenare, mereu aduse^ la zi, şi vaste biblioteci de specialitate. Cercetătorul cel mai bine intenţionat pierde însă deseori din vedere, în elanul specializării sale tot mai stricte, imaginea de ansamblu pentru precizarea căreia îşi rafinează necontenit eforturile. Este rostul unor astfel de cărţi să-i aducă aminte cărei cauze slujeşte, în ce chip şi cît de eficient. Publicului cultivat de oriunde, asemenea lucrări, niciodată destule, îi propun numeroase teme de meditaţie asupra comportamentului indivizilor şi grupurilor sociale.

Perioada elenistică este una dintre cele mai complexe şi hotărîtoare pentru destinul civilizaţiei umane din bazinul mediteranean şi zonele învecinate. Istoria ei fiind complicata, iar informaţia de care dispunem vastă, este fireasca şi pluralitatea punctelor de vedere, a viziunilor de ansamblu.

Lucrările traduse acum în româneşte încununează opera de o viaţă a lui Fraaţois Chamoux, născut în 1915, profesor la Facultatea de litere din Nancy (1952—1960) şi apoi la cea clin Paris, unde predă în prezent literatura greacă, în afara unor studii şi materiale publicate, ca urmare a săpăturilor arheologice efectuate în Grecia şi Libia, în mari periodice de specialitate cum sînt Bulletin de correspondance hellenique, Revue de etitdes grecques şi Revue archeologique, Francois Chamoux este cunoscut prin două monografii, prezentate anterior ca teze de doctorat: Cyrene sous la monarchie des Battiades, Paris, 1952, şi L'Attrige de Delpbes, lans 1955, precum şi printr-un album comentat, intitulat An grec, Paris-Lausanne, 1966. Graţie valoni scrierilor sale, Francois Chamoux a devenit de curînd membru al Institutului Franţei.

Pentru lectura instructivă, atrăgătoare şi edificatoare ce i se oferă, sîntem convinşi că publicul romanesc va considera fericită iniţiativa de a adaugă o amplă sinteză de referinţă la seria celor despre marile civilizaţii ale antichităţii.

MIHAI GRAMATOPOL

PREFAŢA EDIŢIEI FRANCEZE

Civilizaţia greaca în epocile arhaică şi clasica de Francois Chamoux este cel de al doilea volum al seriei „Mari civilizaţii", Inaugurata în chip strălucit de editura Arthaud prin publicarea Civilizaţiei romane a lui Pierre G rimai. Lucrările, facîn-du-şi reciproc pereche, îmbogăţesc ambele cunoştinţele noastre despre lumea antică. Se remarcă însă de îndată o deosebire în modul conceperii şi tratării subiectelor. Destinul Romei şi al lumii romane a fost cuprins în ansamblu, într-o singura carte; aici studiul şi expunerea privesc, începînd cu Micene, Grecia vremurilor arhaice şi clasice. Creta nu figurează, iar lumea elenistică va forma obiectul unui nou studiu, unei a doua lucrări. E nevoie de o lămurire.

Pînă acum se obişnuia a fi privite împreună civilizaţiile aşa-zise preelenice, cele ale Cretei şi Micenei, care formează un fel de strălucită prefaţă a istoriei poporului grec. Ele se succed imediat în timp, iar Micene a primit în foarte mare măsură moştenirea lumii cretane. Iată însă că o descoperire capitală, neîndoielnic cea mai importanta din această jumătate de veac, a permis descifrarea scrierii miceniene, numită şi linearul B, care ne-a dezvăluit faptul că micenienii vorbeau un dialect grecesc de tip arhaic şi că ei cunoşteau şi adorau marile divinităţi ale panteonului elenic. în consecinţă, civilizaţia miceniană intra în chip ne-

tăgăduibil în cadrul lumii greceşti. Singura Creta trebuie să ră'm'înă în afara lui căci, cu toate că silabarul ei e încă nedescifrat, mu ne putem îndoi ca el transcrie o limbă negrecească, cretanii repre-zentînd o populaţie mediteraneana ce merita pe drept cuvînt numele de preelenica. Studierea Cretei va figura deci în volumul acestei colecţii care va fi consacrat protoistoriei Orientului Apropiat.

Cît priveşte tăietura de la începutul epocii elenistice, ea îşi afla explicaţia în natura evenimentelor şi realităţilor. Civilizaţia Romei, în ciuda întinderii ei în timp şi spaţiu, păstrează un profund şi faptic caracter unitar. Nu acelaşi lucru se în-tîmplă şi cu civilizaţia greacă. Există în ea o tăietură foarte adîncă, cea care însoţeşte cuceririle lui Alexandru. Cu acel prilej întreaga viaţă ele-nică se transformă sub ochii noştri. Micile cetăţi cu teritorii restrînse

ale Greciei propriu-zise se vor afla de atunci înainte dominate de vaste state cu populaţii considerabile, cu mari bogăţii, preponderent orientale prin situarea şi caracterul lor. Poziţia, rolul individului, care fusese covîrşitor, fundamental în cadrul cetăţii greceşti, se diminuează, se şterge. Din cetăţean devine supus al statelor monarhice în care suveranul concentrează în persoana sa toate puterile, toate drepturile, în acelaşi timp se răstoarnă şi centrul de gravitate al religiei, cultul suveranului atrage mulţimile într~o devoţiune cu totul străina mentalităţii vechii Grecii. Istoria şi-a schimbat deci cursul, iar lumea elenistică merita o cercetare aparte.
Lucrarea de faţă urmează planul obişnuit al cărţilor acestei colecţii, cuprinzînd un expozeu istoric, apoi o frescă a civilizaţiei însăşi, în fine un indice detaliat, un fel de dicţionar lesnicios la consultare, precum şi tabele cronologice. Indicele şi tabelele au fost elaborate cu ajutorul d-rei Viviane Regnot, membră a Şcolii franceze de la Atena. O bogată ilustraţie însoţeşte expunerea.
încă din primele pagini, Franşois Chamoux ne dezvăluie intenţia sa de a oferi cititorului un fel de meditaţie asupra principalelor aspecte ale elenismului arhaic şi clasic, într-adevar, o lungă inti- 8
mitate cu ţara şi poporul grec, o adîncă simpatie pentru civilizaţia de care atîtea legături ne apropie capătă expresie de-a lungul expunerii ale cărei sobrietate şi eleganţă sînt pe deplin demne de lumea la care se referă. O vastă şi sigură informaţie literară, epigrafică şi arheologică, rezultat al cercetărilor şi descoperirilor proprii, susţine şi alimentează întruna ţesătura lucrării, conferindu-i un caracter bogat, precis şi concret. Aşa se explică ceea ce ne izbeşte cel mai mult aici: chipul în care, ca printr-un fel de firească necesitate, consideraţiile şi ideile generale iau naştere din cunoaşterea directă a locurilor, a persoanelor, a obiectelor.
Din expunerea evenimentelor se degajă impresia că Grecia, ţară extrem de fărîrniţată, a fost teatrul unor războaie şi lupte neîncetate. Particularismul politic a produs dezordinea, slăbiciunea şi în cele din urmă aservirea. Adevărul este că grecul a avut drept cadru fundamental de viaţă cadrul cetăţii; cetate cu populaţie şi teritoriu restrîns, care-i domină însă întreaga existenţă. El. lupta pentru ea, acolo-şi cinsteşte zeii pe care şi-i simte aproape şi cu care întreţine un dialog zilnic, participînd direct la gospodărirea şi conducerea ei. Astfel a ştiut grecul să definească limpede raporturile dintre stat şi individ şi să propună ca ideal al oricărei vieţi politice armonia dintre cetăţeni întru respectarea
legilor.
Cu toate acestea, dincolo de frontierele cetăţilor, cu prea multă gelozie închise unele faţă de altele, sentimentul solidarităţii a ştiut deseori să ridice întregul popor grec împotriva invadatorului. Atare sentiment se întemeia pe comunitatea de limbă şi de credinţe religioase. Dar, mai mult dedt oricare altele, poporul grec, notează pe buna dreptate Francois Chamoux, a avut nevoie de pro-pria-i literatură şi artă pentru a deveni pe deplin conştient de sine. în aceste două domenii, înzestrări de excepţie şi necontenite reuşite au afirmat de timpuriu unitata lui spirituală. Extremei frumuseţi a ţării, clarităţii luminii ei le-a corespuns stra-9 lucirea creaţiilor spiritului şi a operelor de artă. Astfel se întregeşte sub ochii noştri tabloul viu pe care Francois Chamoux a ştiut să-1 facă unuia dintre momentele istoriei umanităţii către care se îndreaptă cel mai des amintirile şi ataşamentul nostru.
Cartea lui îmi pare hărăzită duratei şi aducerii unor mari servicii. Nu ştim cum i-am putea mulţumi.
RAYMOND BLOCH
INTRODUCERE
Datoria lumii moderne faţă de poporul grec este imensă. Categoriile gîndirii, care ne aparţin încă, au fost definite de el întîia oară. îi datorăm esenţialul instrumentarului intelectual şl deopotrivă principiile morale. Chiar învăţătura creştina, care stă şi astăzi la baza întregii civilizaţii occidentale, ni s-a transmis prin intermediul gîndirii greceşti care i-a elaborat si sistematizat datele fundamentale. Aceasta din urmă a făcut inteligibil pentru toţi caracterul universal al creştinismului, devenind agentul său de propagare rapidă si eficientă: să nu uităm că limba greacă a fost limba începuturilor Bisericii. Aici, ca şi în alte domenii, Roma a jucat mai întîi un rol secundar înainte de a prelua ştafeta şi a deveni în cele din urmă, graţie contribuţiei propriului ei geniu, stăpînă si călăuză a Occidentului, Nimeni nu pune la îndoială că din moştenirea comună pe care gînditorii şi artiştii noştri au sporit-o vreme de cincisprezece veacuri, cu felurite rezultate, partea elenismului este de prim ordin.
Astfel, curiozitatea contemporanilor noştri ră-mîne vie faţă de un popor si o civilizaţie cărora, simţim că le datorăm atît de mult. Atare curiozitate poate ii din belşug satisfăcută deoarece izvoarele noastre de cunoaştere a Greciei antice sînt excepţional de bogate şi variate. Limba greacă este 11 reprezentată, fără întrerupere, de texte literare da-

tind din sec. VIII î.e.n. pînă în zilele noastre. Recenta descifrare a tăbliţelor miceniene ne permite chiar să coborîm în timp (adevărat că doar prin documente pur administrative şi greu interpretabile) pînă cel puţin în sec. XV î.e.n. Nici o alta limbă omenească nu poate oferi studiului o literatură atît de bogată, întinsă pe o perioadă istorică aşa de lungă, însumînd aproape trei mii cinci sute de ani. Alături de izvoarele scrise, arheologia ne pune la îndemînă, în ce priveşte Grecia, o documentaţie deosebit de abundentă şi, în mare, foarte bine clasată. Monumentele care formează obiectul studiului acesteia, după scoaterea lor din pămînt, nu prezintă numai interesul de a ne informa asupra civilizaţiei ale

cărei mărturii sînt, ci păstrează, pe deasupra, adeseori, o valoare estetică față de care sîntem si astăzi sensibili, în ciuda marii distanțe în timp. în fine, şi acesta nu este faptul cel mai lipsit de importanță, țara însăşi în care grecii att trăit, în care si-au elaborat concepția despre lume si etica, ne este lesne accesibilă. Nimic mai uşor în zilele noastre decît să faci o călătorie în Grecia, avînd privilegiul, pentru cîtăva vreme încă, să descoperi fără multă osteneală pe solul grecesc, sub înfățişarea lor autentică, cruțate, cit priveşte esențialul, de uniformizarea vieții moderne, aceleaşi peisaje pe care le-au văzut Homer, Sofocle sau Pi aton.
Acestea sînt pentru omul de astăzi, preocupat sa cunoască mai bine obîrşiile îndepărtate ale propriei sale gîndiri, mijloacele pe care le află ia îndemînă. Neîndoielnic că amploarea studiului uimeşte pe profan: ea poate pe drept cuvînt să-l facă să dea înapoi chiar pe elenistul de profesie, conştient de precaritatea ştiinței lui şi de puținătatea forțelor sale, evident disproporționate față de o sarcină atît de mare. Este oare acesta un motiv pentru a amina necontenit o încercare de sinteză a cărei dificultate e în afara oricărei îndoieli, dar a cărei urgentă necesitate apare limpede oricui presimte nevoia atîtor oameni ai veacului nostru de a adera în chip lucid la propria lor istorie? împotriva pericolelor ce-i asaltează, trebuie 12
să le sădim încrederea în vigoarea si perenitatea, unei civilizații care ne-a făcut ceea ce sîntem şi căreia prea adesea riscăm să-i nesocotim originalitatea si valoarea ei universală. Fie ca puternicul sentiment al unei astfel de necesități a vremii noastre să constituie pentru autorul acestei cărți scuza de care avea nevoie spre a trece la realizarea ei.
Se înțelege ca scopul pe care şi-l propune nu este si nu poate fi acela de a face suma, redusă la dimensiunile unui singur volum, tuturor cunoştințelor despre Grecia antică, dobîndite prin munca eleniştilor, arheologilor, filologilor şi istoricilor. Pretenția ar fi ridicolă si autorul o respinge cu toată tăria. Truda unei vieți n-ar fi de ajuns si, cu toată grija acordată, o astfel de lucrare ar suferi în orice caz de vreo lacună importantă ori de un grav defect de proporție. Ar fi cazul mai degrabă să oferim cititorului, sub o formă accesibilă si antrenantă, un fel de meditație asupra principalelor aspecte ale elenismului arhaic şi clasic, aşa cum îi apar acestea astăzi unui om care de douăzeci de ani si-a făcut o meserie din studierea lor. Substanța acestor reflecții, extinderea şi sensul ce-l vor lua depind în mare măsură de temele de cercetare oferite autorului de neprevăzutul carierei sale. Iată de ce anumite dezvoltări ar putea surprinde prin amploarea căpătată în detrimentul altor subiecte ce vor părea poate pe nedrept neglijate. Totuşi e 'mai bine sa acceptăm deschis acest risc decît să introducem în chip forțat un echilibru înşelător şi livresc. Dacă orice realizare omenească este imperfectă, această carte se doreşte a fi, prietene cititor, cel puțin o carte „de bună credință".
Nu mai gîndim astăzi, ca Taine, că totul sau aproape totul se explică prin influența cadrului natural si a climatului. Oamenii sînt cei ce făuresc istoria şi ei profită de condițiile geografice pe măsura perseverenței şi ingeniozității lor. Este adevărat însă că aceste condiții le uşurează mai mult 54W mai puțin munca şi că în chip indirect contri-
CiW ^ LesbosCgL^'ene
Fig. 1. GRECIA ŞI INSULELE MARII EGEE
bule la modelarea caracterului popoarelor. Or, cine a vizitat Grecia şi împrejurimile ei nu se mai poate îndoi că această regiune a Mediteranei n-a exercitat asupra străvechilor ei locuitori cea mai binefăcătoare înrîurire. Dacă pentru moderni, dotați cu atîtea mi]loace diferite spre a se sustrage exigențelor solului sau capriciilor vremii, seducția lumii egeene rămine atît de puternică, cum va fi fost ea intr-o epocă în care dependența omului de condițiile naturale era mult mai accentuată decît a2i? Să reamintim în linii mari cum se prezintă acest pămînt privilegiat.
Grecia propriu-zisă formează extremitatea sudică a peninsulei balcanice, întinderea ei este mică: nu sînt mai mult de 400 km între masivul Qlimpu-lui din nordul Tesaliei si capul Tenaros (sau Ma-tapan) din extremul sud al Peloponesului. Dar mica țară este foarte compartimentată din pricina re- 14
liefului ei muntos si a coastelor adine fierăstruite. Astfel ea dă celui ce o parcurge astăzi impresia că ar fi cu mult mai mare decît ar lăsa să se creadă dimensiunile ei pe hartă. Felurimea peisajelor, în care aproape întotdeauna intervine elementul vertical al munților, toarte adesea îmbinat cu planul apei perspectivelor marine, întăreşte şi mai mult sentimentul vastității si al spațiului care-l încîntă
pe privitor.
Grecia continentală, prelungită dincolo de golful corintic de peninsula Peloponesului (sau Mo-rea), este într-adevăr aproape peste tot acoperită de munți care chiar dacă nu sînt foarte înalți (nici unul nu atinge 3 000 metri) sînt deosebit de abrupți. Singurele două cîmpii ceva mai însemnate sînt cea a Beoțiri, din care în antichitate lacul Copais, astăzi golit, ocupa o mare parte, şi, ceva mai la nord, cîmpia Tesaliei, unica unde adesea se întîmplă să nu zăreşti la orizont bariera munților. Peste tot în altă. parte nu descoperi între munți şi coline decît mici bazine interioare sau terase lito-rale cu lungimea depăşind rareori 20 kilometri. Intre atare bazine, jărîmițarea reliefului favorizează de obicei treceri înguste de-a lungul coastelor ori prin văile întortocheate si pieptişe. Din fericire, marea, ce se strecoară adine printre munți, oferă o cale de comunicație lesnicioasă: nici un punct al Greciei propriu-zise nu se află la mai mult de 90 kilometri de ea.
Grecia insulară este complementul natural al celei continentale. Mai mult decît insulele ionice, puțin cam izolate la marginea întinderilor pustii ale Mediteranei centrale, insulele Mării Egee sînt cele c-ire contează, închisă la

sud de lunga, strimta si înalta barieră a Cretei, ce atinge 2 500 m pe muntele lela, iar la nord de coastele Macedo-niei si T radei, această mare este în aşa măsură presărată cu insule încît rareori un navigator pierde de sub ochi pămîntul. Din Eubeea pînă la Rodos, Cicladele şi Sporadele meridionale (sau Dodecanestd) trasează între Grecia si Asia Mică un şirag continuu de pămînturi ridicate din ape. 15 Grație acestor insule muntoase, refugii ori adă-
posturi ale navigatorilor, bazinul egeean a devenit în întregime un fel de anexă a Greciei.
Majoritatea acestor insule au solul stîncos, lipsit de izvoare, puțin prielnic vegetației. Doar cele mai mari dintre Ciclade — Andros, Tinos, Naxos, Păros sau Milo — oferă condiții mai bune. Insula vulcanică Santorin (în antiehitate Tera) datorează solului ei vulcanic o fertilitate ieşită din comun, dar absența unui port natural a dăunat dezvoltării acesteia. Mai bogate sînt insulele de pe coasta Asiei — Lesbos, Chios, Samos — abia separate de continent prin strimte brațe de mare: ele participă în mod firesc la viața litoralului anatolian. La sud, Rodos ocupă un loc aparte, puțin excentric. La nord, Sainotracc, Tasos şi cele trei degete ale Calcidicei jormează punctele cele mai avansate ale Traciei şi Macedoniei, între ele si Ciclade, Lemnos, Sciros şi arhipelagul Sporadelor jalonează, ca repere utile, jumătatea nordică a Mării Egee.
Desigur, între regiunile unei țări atît de felurite există difere?ițe însemnate: în vreme ce vh'f uri le Pindului se acoperă de păduri alpine, Delos ori Citera nu sînt decît stînci goale, iar vara cîmpu-rile surîzăîoare ale Elidei, cu orizontul mereu verde, jac un contrast puternic cu cîmpia Tesaliei, prăfoasa şi arsă de soare. Dar atare variații, cu excepția cazurilor extreme, se situează înlăuntrul unui ansamblu căruia climatul mediteranean îi conferă o profundă unitate, încă din antichitate acest climat le părea grecilor ca deosebit de favorabil. „Grecia a avut parte, spune Herodot, de anotimpuri deosebit de temperate" (III, ÎQ6), Marea şi muntele şi mai ales acțiunea vînturilor etezienc* (cele numite în Ciclade meltem) jac suportabilă arşița din timpul verii. Iarna, în general dulce, este anotimpul ploilor, fără a fi lipsită însă şi de zile jrumoase, însorite. Gerul si chiciura nu sînt necunoscute si cîteodată cade şi zăpadă, chiar în Attica: dar toate acestea nu durează mult, cum nu durează nici rarele furtuni, dealtminteri impresionante. Intr-un cuvînt este un climat tonic şi sănătos, prielnic vieții în aer liber. Puritatea acestuia e pe drept cuvînt celebră: Euripide cîntă at- 16
mosfera Atticii, „cea mai luminoasa care exista" (Medeea, 829—830). Daca sînt rare rîurile puternice, ca Aheloul si ,Araktosul în Acarnania şi în Epir, Peneul în Tesalia, Alfeul în Arcadia si Elida, cel puțin nu lipsesc izvoarele, cu excepția Cicladelor unde s-a generalizat utilizarea cisternelor.
Solul e propice pentru diverse culturi: cereale (orz şi grîu], vița de vie, măslini, smochini. Pentru animalele mari, păşuni sînt doar în munți ori în cîmpia Tesaliei, ai cărei cai erau renumiți, în schimb, oile, caprele si porcii pasc în voie prin mărăcinişuri. în antichitate mişuna vînatul: iepuri) pasări sălbatice, tnistreți, cerbi si căprioare. Existau, de asemenea, şi fiare: ursi, lupi şi chiar lei ce mai erau încă vînați în epoca clasică în munții din nord. Lacurile ofereau pescarilor însemnate resurse: astfel anghilele lacului Copais din Beoția erau exportate la Atena. Cit priveşte peştele de mare, acesta era pescuit intens, de la plevuşcă an-şoaului şi sardelelor pînă la exemplarele mari cum sînt tonii. Tot de timpuriu grecii au deprins îndeletnicirea creşterii albinelor. Solul si subsolul ofereau felurite resurse: foarte bune roci pentru clădit, ca piatra de construcție (sau poros-w/) de Siciona, calcarul gri-albăstrui al Parnasului ori marmurile de Ciclade, Tasos sau Attica; argila ce permite construcția în cărămizi nearse, favorizînd avîntul ceramicii, mai ales cînd atare argilă este, ca în Attica., de o calitate excepțională; metalele comune ori prețioase, în Eubeea există cupru; argint la Tasos, la Sifnos în Ciclade si mai ales în colinele de la Laurion, la marginea Atticii; aur la Tasos şi pe continentul învecinat, în Trăda. Dacă minereul de fier e de calitate mediocră, el e cel puțin foarte răspîndit. Pînă şi obsidiana, acea piatră neagră, dura şi tăioasă ca sticla, deopotrivă rară şi căutată în vremile neolitice, se găseşte din belşug la Milo.
Aşadar Grecia oferă condiții favorabile vieții
omului: acesta însă trebuie să se arate demn de
ele si să se străduiască să profite. Căci, pe lingă
17 avantajele naturale^ nu sînt de trecut cu vederea
şi anumite inconveniente. Amenințarea cutremurelor de pămînt nu e cîtusi de puțin o închipuire: Corintul, Santorinul, Cefalonia au fost cumplit afectate chiar în zilele noastre. Dacă pămînturile arabile sini bune, ele nu acoperă decit 18°/0 din teritoriu, iar cultivatorul trebuie necontenit cind să le apere de eroziune, cînd să le irige împotriva secetei. Extrema compartimentare a solului, datorată naturii lui muntoase, favorizează apariția unităților politice pe ?năsura omului, dar e potrivnică închegării unui mare stat. Cu toate că marea pătrunde peste tot, uşurînd comunicațiile cu exteriorul, stabilirea de schimburi comerciale se face doar cu trudă şi inventivitate: Grecia nu poate exporta decit produse elaborate prin tehnici complexe, vin, ulei, p ar fumuri, teracote, obiecte de metal, în vreme ce are nevoie de anumite materii prime şi întîi de toate de cereale. Puținătatea producției cerealiere face să planeze asupra ei amenințarea continuă a foametei: oricît de puțin ar creşte populația, se face îndată simțită „lipsa de pămînt", acea stenohoria care a fost una din principalele cauze ale emigrării greceşti

în lume. Cu alte cuvinte, poporul grec e condamnat să fie activ, inteligent, expansiv dacă nit vrea sa piară repede. Situație neplăcută, dar incitantă, de care istoria ne arată că a ştiut sa profite cu dezinvoltură.

Capitolul l

CIVILIZAȚIA MICENIANĂ

Anii din urmă au văzut producîndu-se un eveniment ale cărui consecințe pentru istoria greacă sînt considerabile: în 1953 englezii Ventris şi Chadwick au descifrat o scriere, numită linearul B, rămasă pînă atunci acoperită de mister, iar progresele ulterioare au confirmat ceea ce respectivii savanți britanici întrevăzuseră încă de la început şi anume că limba astfel transcrisă era greaca. Această descoperire este de o importanță capitală, mai puțin poate prin conținutul textelor devenite pentru noi inteligibile, cît mai ales prin noile perspective pe care le-a deschis asupra originilor civilizației greceşti. Se ştia, într-adevăr, pe calea tradițiilor legendare culese din poemele homerice, din istorici sau mitografi, că populații indoeuropene precedînd pe grecii vremurilor eroice şi strîns înrudite cu ei au pătruns în peninsulă în cursul mileniului II î.e.n. Aceştia au fost numiți, după Homer, aheeni şi se credea că numele lor poate fi recunoscut în unele documente egiptene ori hitite. Li se atribuise un rol determinant în evoluția civilizației numite mi-ceniene, descoperită prin săpături în Grecia continentală, cît şi în numeroase alte aşezări din bazinul mediteranean. Se punea însă în mod explicit accentul asupra înrudirii acestei civilizații cu civilizația cretană, aşa cum fusese ea scoasă la iveală, la începutul secolului, de către şir Arthur Evans 19 de sub ruinele de la Cnosos, în Creta, iar lumea
era convinsă că între înflorirea culturii miceniene în secolele XIV—XIII şi începuturile Greciei arhaice, într-al optulea veac, exista o profundă cezura. Perioada întunecată numită evul mediu elenic, cu răsturnări adinei, întrevăzute dar râu ştiute, trecea drept despărțitoare a două lumi, lumea preelenică a mileniului II, dispărută în secolul XII în tulburările ce au urmat invaziei doriene, şi lumea greacă propriu-zisă care începea cu Homer. Desigur, de două decenii, cercetările arheologilor, întemeiate pe numeroase vase descoperite mai ales în necropolele Atticii, au permis nuanțarea acestor opinii, îngăduind conturarea unei anumite continuităţi între arta mice-niană şi cea geometrica, din secolul XII pînă în secolul VIII: au fost creați pentru a desemna etapele acestei tranziții termenii de submicenian şi protogeometric, iar o cronologie relativă a ceramicii a prins încetul cu încetul consistență. Se ! ezita însă în tragerea unor concluzii ferme pe plan istoric, micenienii fiind considerați în continuare ca preeleni.

x\tare părere, atît de larg admisă, va trebui să o părăsim de aici înainte. Citind pentru prima oară documentele în linearul B, Ventris şi Chad-wick au demonstrat că micenienii erau greci, sau cel puțin vorbeau greceşte, lucru esențial pentru noi, deoarece apartenența la elenism se manifestă mai ales prin limbă, în consecință, se impune sa admitem că istoria şi civilizația greacă nu mai încep în secolul VIII, ci în momentul cînd apar primele texte descifrabile, adică la mijlocul mileniului II, către sfîrşitul secolului XV, dacă nu încă şi mai devreme, întreaga civilizație mice-niană face de acum parte din elenism, nu numai ca o prefață, ci ca întîiul capitol al istoriei lui care începe cu cel puțin şase sute de ani mai timpuriu decît se credea. Limba greacă ne este în acest chip cunoscută prin texte care se întind din veacul XV î.e.n. pînă în zilele noastre, adică pe o durată de trei mii cinci sute de ani: este un fenomen unic şi de excepțional interes pentru lingvişti. Pe de altă parte, începuturile Greciei 2
arhaice apar acum nu ca obîrşii ci ea prelungire sau renaştere, noua perspectivă permițînd să se pună accentul nu pe ruptură, ca odinioară, ci pe continuitate. Epoca miceniană se desprinde de vre-mile preelenice spre a intra în istorie, iar eroii epopeii redevin pentru noi oameni.

Dar ce este linearul B, a cărui descifrare a avut atare consecințe? între 1900 şi 1904 în cursul săpaturilor sale de la Cnosos, şir Arthur Evans a scos la lumină, printre alte obiecte surprinzătoare, tăblițe de argilă care purtau semnele unei scrieri evident nealfabetice. O primă clasificare a permis deosebirea a două sisteme de simboluri destul de apropiate, însă diferite, care au fost botezate linearul A şi linearul B. Numărul documentelor de la Cnosos în linearul B atinge 3000. Cu puțin înaintea celui de al doilea război mondial, în 1939, americanul Cari Blegen, care săpa pe cuprinsul unui palat micenian de la Pylos, în Mesenia, a descoperit un lot de 600 tăblițe scrise în linearul B, cărora săpăturile reluate după război urmau să le adauge şi altele, cifra lor ridicîn-du-se astăzi la o mie. în fine, după 1950, arheologul englez A.J.B. Wace şi colaboratorii săi, reluînd cercetările de la Micene, au găsit în ruinele caselor din vecinătatea cetății cincizeci de noi documente. Acest material de studiu se îmbogățeşte an de an grație descoperirilor neîncetate.

De la început, savanții au depus un efort însemnat spre a interpreta respectivele documente. Le~au comparat şi clasat cu grijă, fără să reuşească a le înțelege, căci nu dispuneau de nici un document bilingv care să le servească drept ajutor, ca lui Champollion piatra de la Rozeta. Au rămas la tatonări pînă cînd tînărul arhitect britanic Michael Ventris, pornind de la ipoteza că limba scrisă în linearul B era greaca, a stabilit, ajutat de compatriotul său John Chadwick, echivalențe satisfăcătoare şi un procedeu coerent de transcriere, într-un articol apărut în 1953 în Journal of Hellenic Studies (Revista de studii elenice) şi care au avut un mare răsunet, cei doi

făceau cunoscute primele rezultate la care ajunseseră, propunînd interpretarea a 65 din cele 90 de simboluri cunoscute pentru linearul B. De atunci, în ciuda morții într-un accident a Iui Ven-tris, în 1956, descifrarea a continuat cu pasiune şi perseverență confirmînd datele fundamentale ale descoperirii tînarului savant prematur dispărut.
Linearul B este un sistem grafic ale cărui simboluri reprezintă cu precădere silabe. Semnelor cu valoare silabică li se adaugă anumite ideograme înfăţişând cuvinte întregi (bărbat., femeie, grîu, car, cupa, bronz etc.); alte simboluri reprezintă unități de calcul sau de măsură şi, în fine, cifre. Semnele erau gravate cu stilul pe tăblițe de c.rgilă moale avînd fie forma unei plăci dreptunghiulare asemănătoare unei pagini de caiet pe care rîndu-rile scrierii merg de la stînga la dreapta, despărțite, de obicei, unele de altele prin linii orizontale, fie una îngustă şi lunguiață pe care încăpeau abia unul ori două rînduri de scriere. Semnele sînt alcătuite din cîteva trăsături formînd o figură simplă. Doar ideogramele amintesc uneori cu destulă preciziune o imagine concretă. Cifrele sînt în sistemul zecimal; există, de asemenea, semne speciale pentru fracții.
E destul de limpede că atare sistem de transcriere, pe care grecii 1-au împrumutat de la cre-tani, nu fusese conceput pentru limba greacă, într-adevăr, se constată că valorile atribuite diferitelor semne ale silabarului cunosc un anumit joc grație căruia pot face față transcrierii coerente într-un dialect grecesc, fie el de factură foarte veche. Astfel majoritatea diftongilor nu sînt notați ca atare, nefăcîndu-se deosebirea între vocalele lungi şi scurte, nici între consoanele surde, sonore şi aspirate şi nici între / şi r. De pilda, acelaşi semn s-ar putea citi pe ori fe; altul s-ar citi, după caz, Io sau ro. Pe de altă parte, consoanele finale ale fiecărei silabe, în cazul cînd există, nu sînt îndeobşte notate. Aşadar, cuvîntul grecesc ele f antei, însemnînd în fildeş (la c'ativ), se scrie în linearul B e-re-pa-te, în vreme ce dou-los, adică sclav (la nominativ), se scrie do-e-ro. 22
Se înțelege din aceste exemplificări sumare ce dificultăți întîmpină citirea respectivelor texte: dar, cu excepția cîtorva semne încă nelămurite şi a unor transcrieri nesigure, progresele realizate după 1953 au fost neîntrerupte, iar principiul descifrării descoperit de Ventris nu mai este pus în discuție; de acum, lingvişti eminenți, pornind de Ia aceste texte, se consacră definirii trasaturilor originale ale „filologiei miceniene". Vor fi necesari,'desigur, ani de zile pentru a înțelege perfect totalitatea documentelor păstrate. Este însă încă de pe acum posibilă recurgerea la unele informații oferite de ele.
Tăblițele miceniene nu ne-au furnizat puia în prezent nici texte literare, nici contracte sau tratate între suverani. Posedăm doar piese de arhivă ale serviciilor de intendență de pe lîngă palatele din Cnosos, Pylos ori Micene. Pe care citim inventare de bunuri, de provizii, de şeptel, de obiecte mobile; liste de funcționari, de lucratori ori de sol-dați; registre de datorii către suveran sau de ofrande pentru divinități. Evident, aceste documente nu erau făcute sa dureze: ele răspundeau unui scop pur practic şi au servit doar la ținerea socotelilor palatului. Tocmai de aceea ele ne introduc direct în viața zilnică a primei populații greceşti întîlnite în istorie. Aflăm nu numai ce limbă vorbea aceasta, dar îi întrevedem şi organizarea socială. Suveranul îşi administrează su-puşii şi domeniul cu ajutorul funcționarilor însărcinați să-i țină registrele la zi. Contribuțiile în natură sporesc rezervele princiare cu grîu, ulei, vin, miere, dar şi cu plante aromatice şi mirodenii, mentă, mărar, susan, coriandru, chimen. Sînt înşirate turmele aflate la păscut departe de palat. Meşteşugarii, oameni liberi sau sclavi, lucrează pentru stăpîn: făurarilor li se dă bronz în lingouri ca materie primă; olarii fac tot felul de vase; tîmplarii şi rotarii execută mobile, care, roți. Două texte se referă la mişcări de trupe sau la operații navale. Altele pomenesc nume de divi-3 nități cărora le aduc ofrande.
Fig. 2. ORIENTUL APROPIAT LA FINELE MILENIULUI II
Prinde astfel viața sub ochii noştri, nu în detaliul evenimentelor politice, ci doar sub unele aspecte ale organizării ei religioase şi sociale, prima civilizație eênică din istorie. La vremea cînd o reperam grație tăblițelor miceniene, ea era deja instalata de mai multe secole în bazinul Mării Egee. Se pare că pe la începutul mileniului II î.e.n. s-au stabilit în Grecia propriu-zisă primii eleni, începînd cu regiunile din nord, Macedonia şi Tesalia, unde pătrunseseră mai de mult. Aici ei s-au amestecat cu o populație bine implantata, ale cărei meşteşuguri ne sînt cunoscute încă din timpurile neolitice (pînă către mijlocul mileniului III) şi apoi în epoca numita a Bronzului timpuriu (de la 2500 la cea 1900). Acestor străvechi locuitori, noii veniți le-au impus limba, o limba indoeuropeana ce avea să devină greaca mice-niana. Civilizația cunoscută sub numele de civilizația Bronzului mijlociu, cuprinsă între 1900 şi | 1600, ia naştere din contopirea năvălitorilor cu
băştinaşii: în vreme ce se răspîndeşte noul tip de casa cu megaron, alături de ceramica tradițională cu „colorit mat", apar vase lucrate la roată imi-tînd formele celor de metal, ceramica zisă „mi-niană".
Odată cu începutul Bronzului tirziu (1600— cea 1100), elenii de pe continent, care pînă atunci întreținuseră relații mai ales cu nord-estul Mării Egee şi cu Cicladele, au început să aibă frecvente contacte cu Creta minoică. Atare contacte au avut o importanță hotărîtoare. Războinicii greci aveau sa se afle de atunci înainte în legătura cu o civilizație străveche, strălucită şi rafinată, în acea vreme Creta era un stat centralizat cu capitala la Cnosos*, populat de peste 50 000 locuitori, stat în care domnea un monarh bogat şi puternic, înconjurat de o aristocrație iubitoare a vieții de curte, a palatelor împodobite cu fresce, a vilelor confortabile, a

petrecerilor şi jocurilor. Graţie unei marine porspere, comerţul creta'n înflorea, răspîndind în afară produsele unei arte originale şi delicate. Grecii au fost repede influenţaţi de vecinii din sud. Apoi au fost ispitiţi a se duce să vadă de aproape ţara de unde le soseau atîtea bogăţii: au prins gustul navigaţiei şi au devenit curînd neîntrecuţi pe mări. Dacă ră-mîrieni la interpretarea dovezilor arheologice, interpretare devenită tradiţională de la Evans încoace (dar care a fost de curînd pusă sub seninul întrebării), grecii au debarcat pe la 1450 pe marea insulă, ruinînd statul minoic şi instalîn-du-se în locul său. Aşa se face că de la mijlocul veacului cincisprezece pînă aproximativ în secolul doisprezece puterea grecilor micenieni a dominat bazinul Mării Egee, aceştia răspîndindu-şi produsele atelierelor lor pe o arie foarte întinsă, din Siria şi Egipt pînă în Italia de sud şi Sici-lia. împrejurările istorice erau favorabile deoarece între cele două mari imperii, egiptean şi 25 hitit, s-a stabilit un anumit echilibru, iar cetăţile
din Palestina şi Siria, care le separau şi depindeau nominal de unul sau de altul, se bucurau de aceeaşi libertate deplină în relaţiile lor economice. Grecii au profitat spre a-şi dezvolta comerţul în aceste regiuni intermediare, în Cipru, unde trece drept sigur că se vor fi instalat încă de pe atunci, la Ugarit (Ras Şamra), pe coasta siriană, şi în adîncul teritoriilor siro-palestiniene. Războiul Troici, ce a avut într-adevăr loc către sfîrşitul secolului XIII, după cum au dovedit săpăturile americane de curînd publicate, este unul din ultimele episoade ale acestei expansiuni căreia avea să-i urmeze curînd, în cursul veacului XII, o profundă şi lungă decadenţă.
Aşadar, în răstimpul perioadei privilegiate cuprinsă între sfîrşitul secolului XV şi finele veacului XIII, se înscrie prima civilizaţie greaca aflată pe atunci la apogeul ei. îşi datorează numele de miceniană, sub care e îndeobşte cunos-cută, importanţei aşezării de la Micene*, în Argo-lida, pe care germanul Schliemann a explorat-o în 1876 cu excepţionale rezultate, îndrăzneţul cercetător era animat de dorinţa de a găsi mor-mîntul lui Agamemnon. Dacă soarta nu i-a prilejuit atare bucurie, ea i-a rezervat ceva mult mai important şi anume întreaga civilizaţie ele-nică a mileniului II, pînă atunci în întregime uitată, care a apărut din pămîntul Micenei. O necropolă regala, cu stele împodobite cu sculpturi Cruste, şi-a dezvăluit comorile gropilor ei mortuare în care rămăşiţele defuncţilor erau însoţite de arme şi podoabe somptuoase: diademe, coliere, inele, brăţări, plăci de aur cusute pe veşminte, centuri şi centiroane de aur, măşti de aur aşezate pe faţă, reproducînd trăsăturile celor dispăruţi, cupe şi vase de metal preţios, săbii şi pumnale încrustate, cu tecile împodobite cu bumbi de aur, garnituri strălucitoare ce sînt astăzi adunate toate în marea sală miceniană a Muzeului Naţional din Atena, atestînd fastul dinastiei greceşti care a domnit peste Argolida în sec. XVI î.e.n. Căci aceasta este, într-adevăr datarea necropolei, sta-
bilita pe baza materialului arheologic (ceramică, obiecte de fildeş şi -metal) pus la îndemîna cercetătorilor.
Urmaşii respectivei dinastii s-au înmormîntat, în secolul următor, în morminte de forma total diferita, socotite printre cele mai extraordinare creaţii ale antichităţii. Ele sînt numite to/os, după numele dat de greci clădirilor cu plan circular. E vorba, într-adevăr, de rotonde săpate în pamînt şi acoperite cu o cupolă conică realizată prin asize în retragere, lucrate din blocuri mari perfect îmbinate. La ele se ajungea printr-un şanţ sau dromos, care ducea la o poartă monumentală, bogat decorată. Cel mai impresionant dintre mormintele amintite, construit în a doua jumătate a sec. XIV, este cel cunoscut sub denumirea tradiţională de Tezaurul lui Atreu, săpat în coasta unei coline din faţa acropolei Miceniei. El şi-a păstrat intactă bolta, cu toate că decoraţia arhitecturală de la intrare a dispărut. Dimensiunile considerabile ale spaţiului interior (mai mult de 13 m. înălţime la un diametru de 14,5 m.), uimitoarele blocuri servind drept lintou deasupra porţii (unul din ele cîntăreşte peste o sută de tone), în fine, calitatea îmbinării materialului în operă produc întotdeauna asupra vizitatorului un efect deosebit.
Aceleaşi calităţi de construcţie pot fi admirate ceva mai departe, la fortificaţiile incintei principale ce înconjoară acropola. Celebra Poartă a leilor, cu zidurile şi bastionul ce o flanchează, datează de la mijlocul sec. XIV. Construită din blocuri enorme care au rezistat la cutremure şi la acţiunea distrugătoare a oamenilor, ea mai prezintă încă o înfăţişare impunătoare. Deasupra lintoului, un relief monolit din piatră de mari dimensiuni ocupă triunghiul de descărcare: el reprezintă un motiv „heraldic" şi anume doi lei afrontaţi, ale căror labe din faţă se sprijină pe piedestalul unei coloane sacre. Atare temă plastică este împrumutată din tradiţia figurativă cretană, 27 msă tehnica sculpturii monumentale nut~şi are
pereche în Creta şi aparţine incontestabil exclusiv grecilor de pe continent.
Micene se află situata în plină regiune muntoasa, într-un loc sălbatic ce evocă celor moderni cumplitele tragedii pe care imaginaţia grecilor clasici le atribuise familiei Atrizilor. în cîmpia Argo-lidei, la cincisprezece kilometri mai la sud şi abia la doi kilometri de mare, o colină mică şi stinghera poartă alte ruine ciclopice, cele ale palatului de la Tirint. Masivitatea incintei, dimensiunea giganticelor blocuri de piatră ce o alcătuiesc (au pînă la 3 m. lungime) sînt încă şi mai formidabile decît la Micene. La Tirint, ca şi la Micene, fortăreaţa adăpostea un palat al cărui plan s-a păstrat mai bine. Aici vedem apărînd pentru prima dată o formă arhitectonică de care grecii aveau să rămînă legaţi: propileele, adică o intrare monumentală unde deschiderea în zid e precedată de un portic cu coloane de fiecare parte a ei. Aceeaşi dispunere era folosită şi la cele două curţi succesive ale palatului, în fundul celei de a doua curţi,

înconjurată de portice pe trei laturi, se afla o deschidere şi mai mare, străjuită de coloane, care dădea, prin intermediul unei anticamere, într-o sală vastă. Sala cea mare, sau megaron, de proporţii echilibrate (cea 12 m. şt cea 10 m.), cu patru coloane susţinînd acoperişul în jurul vetrei din mijloc, constituie locuinţa regală propriu-zisă, unde principele îşi are tronul, unde conduce adunările şi. stă în fruntea ospeţelor. Acest tip de construcţie, cu porticul său cu coloane între extremităţile (sau antele) zidurilor longitudinale, cu anticamera lui şi sala cea mare, prefigurează planul templului grec: casa regelui va deveni casa zeului.

Dintre toate palatele miceniene ale căror rămăşiţe au fost scoase la lumină, cel mai bine păstrat este acela de la Pylos în Mesenia, nu departe de celebra radă de la Navarino. El a fost săpat, începînd din 1952, de către o misiune ameri-cana. Este atribuit dinastiei înţeleptului Nestor, nemurit de Homer în Iliada. Partea principală, unde baza zidurilor s-a păstrat bine, ocupă un 2

iprt» P dt)ong

Flg. 3 PLANUL TEZAURULUI LUI ATREU DE LA MICENE (După A.J.B. Wace)

Această măreaţă construcţie funerară denumită în mod arbitrar Tezaurul lui Atreu datează de pe la 1325 î.e.n. Camera funerară subterană este precedată de un coridor lung sub cerul liber, sau dromos, ale cărui flancuri sînt realizate în zidărie. Deasupra porţii se află două enorme lintouri monolite pe care e aşezat un triunghi de descărcare. Interiorul este boltit în formă de stup. O cameră laterală era scobită direct în stîncă.

1. Secţiunea A—B 2. Cameră laterală 3. Secţiunea C—D 4. Cameră laterală 5. Secţiunea E—F 6. Dromos 7. Plan 8. Scară

dreptunghi de 55 X 30 m., în centrul căruia regăsim megaron-u\ cu patru coloane şi vatră centrală, precedat de anticameră şi de porticul ce dă spre o curte mică interioară, în jurul acestei desfăşurări principale sînt dispuse un număr considerabil de săli mai mici: camere de culcare, săli de baie, birouri, tot felul de magazii în care chiupuri mari ce conţinuseră rezerve de bucate stau încă aliniate pe băncile de piatră prevăzute cu lăcaşe de aşezare, într-o încăpere din stînga intrării au fost descoperite arhivele în linearul B care au făcut vestite aceste ruine: tăbliţele de argilă moale au fost arse în incendiul palatului şi păstrate în mod surprinzător ca atare.

foni, pictaţi în frescă pe perete. Prin partea dreaptă a curţii se pătrundea într-un apartament separat (rezervat principesei? sau oaspeţilor de seamă?), a cărui încăpere principală (4) este prevăzută cu o vatră centrală, încăperea de alături (5) era o sală de baie, a cărei cadă se află încă la locul ei. Celelalte camere ale palatului erau destinate diverselor întrebuinţări gospodăreşti: dintre ele se remarcă în special magaziile (6,7), unde se aflau chiupurile aşezate în lăcaşe practicate în banchete de ghips.

moştenită de meşteşugarii de pe continent. Astăzi se crede că olăria miceniană merită a fi studiată în sine atît pentru bogăţia cît şi pentru originalitatea ei. Specialiştii au stabilit repertoriul formelor şi motivelor decorative, aceasta permiţînd clasarea cronologică a vaselor într-un fel destul de precis. Au existat numeroase centre de fabricaţie: în Argolida, în Rodos, în Cipru şi, de asemenea, în Attica, unde fineţea argilei şi înde-mînarea olarilor locali confereau deja producţiei o calitate deosebită.

Cu mînă meşteră, olarii micenieni realizau vase avînd forme bine definite: recipiente înalte dotate cu trei torţi pe umăr; vase cu mînere în „scara de şa", numite astfel fiindcă cele doua torţi se uneau într-o falsa îmbucare, în vreme ce aceea adevărată se implanta ceva mai jos în pîntecul vasului; urcioare de vin cu ciocul armonios alungit şî toarta nervurată, imitînd clar modele de metal; vase pentru amestecarea vinului cu apă, sau cratere, cu pîntec mare, gura largă şi picior elegant subţiat; cupe cu caliciu biansat, aşezate pe picior înalt; un mare număr de vase mici, modele reduse ale precedentelor, dintre care cel mai caracteristic este cel cu „scară de şa" şi pîntec globular. Decoraţia este aplicată în firnis negru sau roşu (diferenţa de culoare fiind în funcţie de procedeul de ardere, reductoare ori oxidantă) pe o angobă lustruită de culoare bej. Foarte adesea decorul se limitează, în esenţă, la linii orizontale mai mult sau mai puţin groase, grupate în locurile cele mai indicate sublinierii formei vasului, vădind un admirabil simţ al ele- 32 ganţei şi ritmului. Pe umeri apar de asemenea motive simple: solzi, reţele, curbe concentrice, în ce priveşte vasele de dimensiuni mari, sînt folosite cu multa siguranţă a gustului motivele preluate din ceramica cretană, stilizate însă într-atît încît uneori cu greu mai poate ii recunoscută obîrsia lor naturalistă. Cine ar ghici, de pildă, fără ajutorul modelelor cretane, că cele trei volute suple înscrise pe pîntecul unui urcior provin de fapt din reprezentarea unui nautil care-şi rididv trei braţe deasupra cochiliei spre a le folosi ca o pînză? Aşa 1-a descris Pliniu cel Bătrîn, interesat de minunile naturii. Astfel 1-a cîntat Călim ah într-o fermecătoare epigramă „ . . . Rătăceam odinioară pe undele mării desfăşurîndu-mi pînza în suflul zefirilor ..." Pictorul micenian a transformat graţioasa reprezentare într-o schemă grafică pură ce aderă cu suverană eleganţă la curbura vasului.

Aceeaşi simplificare decorativa şi în cazul motivului caracatiţei şi murexului sau al motivelor vegetale, toate deopotrivă moştenite ele la cretani şi deopotrivă transformate de vigurosul geniu simplificator al grecilor micenieni. în plus, aceştia recurg la surse de inspiraţie neglijate de predecesorii lor din Creta: pasări

şi patrupede servesc drept teme ale decorării marilor vase, precum şi figura omenească, rezervată pînă atunci doar frescei. Craterele mai ales oferă suprafeţe propice pentru atare scene în care vedem un taur ciugulit pe gît de o pasăre, ori un car cu doi cai purtînd doi pasageri, în aceste opere îndrăzneţ novatoare desenul este deseori foarte stîngaci, dar înainte de toate ele ne fac să pătrundem direct în universul istoriei, ca celebrul vas al războinicilor de la Micene, sau în cel al legendei, precum craterul de la Enkomi, în Cipru, pe care unii insistă a recunoaşte o scenă mitică al cărei ecou ar ti răzbătut pînă în I Hâda.
Altă categorie de documente preţioase pentru studiul civilizaţiei miceniene sînt fildeşurile sculptate. Inventarele în linearul B menţionează de mai 33 multe ori piese de mobilier împodobite cu rehe-
cu coarne lungi, descoperita de curînd la Enkomi, în Cipru, într-un sanctuar anexat unei mari locuinţe. Ea reprezintă prototipul întregii statuarii greceşti ulterioare.
Cum oare o astfel de civilizaţie aşa de vie, acest popor atît de întreprinzător, atare societate aparent aşa de solid aşezată pe propriile-i baze s-au putut prăbuşi cu repeziciune în cursul secolului al XII-lea? Nu de mult se mai invoca încă invazia doriana drept explicaţie a năruirii lumii mice-niene şi a decăderii atît de profunde ce a marcat, între secolele XII şi X, perioada cunoscută sub numele de evul mediu elenic. Dorienii erau greci mai puţin evoluaţi care, pornind din regiunile muntoase din nord-vestul peninsulei, au ocupat încetul cu încetul Grecia centrală, cea mai mare parte a Peloponesului şi în cele din urmă insulele din sudul Marii Egee, Creta însăşi, în cursul unei lente pătrunderi ce s-a întins pe toată durata secolului XI şi a unei părţi a celui următor. Cum atare penetraţie a fost însoţită de o importantă schimbare a modului de viaţă, ca urmare a răs-pîndirii metalurgiei fierului, în chip firesc cercetătorii au fost ispitiţi să atribuie sosirii năvălitorilor nordici, mai neciopliţi şi mai bine înarmaţi, răsturnarea care a distrus civilizaţia miceniană. Aceste păreri, multă vreme considerate juste, sînt astăzi tot mai des puse în discuţie. Studierea amănunţită a aşezărilor miceniene nu ne poate cîtuşi de puţin produce dovada unei distrugeri masive şi radicale, a totalei rupturi cu trecutul, aşa cum se crezuse odinioară. Pare-se că decadenţa s-a instalat în etape şi nesiguranţa s-a înstăpînit încetul cu încetul, ducînd la abandonarea progresivă a regiunilor mai puţin bine apărate. Neîndoielnic anterioare sosirii triburilor doriene sînt apariţia fierului si cea a noului rit funerar al incinerării care tinde să înlocuiască înhumarea. Sîntem, aşadar, siliţi să diminuăm importanţa venirii dorienilor drept cauză directă a unui fenomen ce a început a se manifesta înaintea ei. O explicaţie de curînd propusă pare a împăca
destul de bine faptele, în cursul secolelor XIII şi XII, migraţii foarte complexe au afectat întregul Orient apropiat, de jur împrejurul Medi-teranei răsăritene. Ele ne sînt cunoscute din documentele egiptene care vorbesc de mai multe ori de atacuri întreprinse de Popoarele marii, coaliţie eterogenă la care au participat cu siguranţă şi contingente greceşti. Respectivele invazii, la început respinse, apoi în parte victorioase au afectat grav echilibrul politic din Orientul apropiat. Imperiul hitit s-a prăbuşit. Egiptul s-a restrîns în Deltă, abandonîndu-şi posesiunile din Asia. Condiţiile care favorizaseră comerţul în bazinul oriental al Mediteranei au dispărut ca urmare a extinderii pirateriei. Micenienii, direct interesaţi în astfel de schimburi, au avut mult de suferit de pe urma diminuării lor. Curînd au fost izolaţi de partenerii răsăriteni şi reduşi la resursele propriului pămînt. Acesta, niciodată îndeajuns de productiv, era departe de a îndestula o populaţie numeroasă, obişnuită să trăiască în opulenţă, împinse de nevoie, principatele miceniene s-au ridicat atunci unele împotriva altora într-o serie de lupte intensive care au dus treptat la distrugerea parţială şi apoi la căderea multora dintre ele. Din care pricină şi decăderea unei culturi sfîrşind prin a-şi uita sursele de inspiraţie şi bogăţiile anterioare, inclusiv folosirea scrierii în linearul B, şi care şi-a pierdut întreaga capacitate de înnoire, obligată fiind sa repete formule devenite sterile. Răspîndindu-se asupra unei mari părţi a lumii greceşti, dorienii vor fi aflat nu o civilizaţie în plina strălucire, căreia sa-i pună capăt cu brutalitate, ci una muribundă aparţinînd unei societăţi în declin. Sosirea lor va fi grăbit sărăcirea generală a Greciei, pricinuind migraţia către pamîn-turile mai bogate ale coastei anatoliene, unde elenismul avea să-şi regăsească forţa şi iradierea. Schimburile externe n-au putut fi reluate decît odată cu secolul IX, cînd Grecia propriu-zisă, iarăşi în situaţia de a sa îmbogăţi prin contactul cu Orientul, a început încetul cu încetul sa trăiască din nou.

Capitolul U

CIVILIZAŢIA GEOMETRICĂ

SAU EPOCA LUI HOMER

în secolul al IX-lea, după o lunga perioada obscura şi nefericita, lumea elenica îşi regăseşte vitalitatea, înfăţişîndu-ni-se sub o formă cu totul diferită de cea a epocii miceniene. Decăderea statelor aheene şi invazia triburilor doriene au pricinuit vreme de trei veacuri mişcări de populaţii care au modificat din temelii repartiţia poporului grec în bazinul Marii Egee. în vreme ce noii sosiţi ocupau progresiv cea mai mare parte a Greciei continentale şi a Peloponesului, ocupanţii anteriori, dacă voiau sa scape de dominaţia doriana, îşi părăseau locurile pentru a căuta aiurea un pămînt mai primitor. Sînt puţin cunoscute în detaliu aceste migraţii ce s-au prelungit secole de-a rîndul şi a căror amintire a rămas în memoria grecilor sub forma unor legende prin care este destul de greu să întrevezi cu limpezime substratul istoric. Sigur este că ele s-au îndreptat către est, spre Ciclade şi spre coasta anatoliană, şi că au dus la instalarea permanentă pe întreaga franjă occidentală a Asiei Mici a unei serii de colonii greceşti populate şi

prospere. Fiindcă cele mai importante dintre respectivele colonii vorbeau dialectul ionic, fenomenul istoric ce a determinat întemeierea lor poartă de obicei numele de migrația ioni ana. Expresia se opune celei de invazie doriana şi formează împreună un diptic satisfăcător din punct de vedere rațional. Dar migrația ioniană, ca şi in-39 va/ia doriana, nu trebuie considerată drept un f e-
nomen lipsit de complexitate. Cercetări recente au demonstrat, dimpotrivă, caracterul lui extrem de complicat.
Ar fi prematur sa voim a schița în detaliu o mişcare etnică de atare structură. Cercetările arheologice mai mult decît examinarea critică a tradiției legendare vor permite să se precizeze data sosirii coloniştilor greci în diferitele puncte de pe coasta Asiei. Or, atare cercetări sînt încă la început, dar foarte promițătoare, aşa cum s-a văzut la Smirna şi la Foceea. Se consideră acum că primele instalări elenice pe continentul anatolian sînt anterioare sfîrşitului epocii miceniene: la Milet* şi Ia Claros pare-se că grecii ar fi sosit încă din secolul XIV, poate în urma cretanilor deja stabiliți la fața locului. Colonizarea s-a extins apoi în valuri succesive, de origine şi importanță numerică foarte variată în funcție de retragerea populațiilor aheene ale Greciei propriu-zise, din calea invadatorilor dorieni: fie că emigrații ocupau locuri noi, alungîndu-i pe indigeni, fie că veneau să întărească o colonie anterioară. Dorienii înşişi au urmat mişcarea, cucerind insulele din sud, Creta, Rodosul şi diferite puncte de pe coasta Asiei Mici. în secolul IX, grosul acestor migrații a luat sfîrşit. Apariția în plin centrul Anato-liei a unei noi puteri, regatul lidian, a pus capăt expansiunii grecilor spre interior. De acum înainte repartiția populațiilor elenice în jurul Mării Egee, devenită un lac grecesc, este aproape definitivă, cu excepția coastei nordice care nu va fi ocupată decît ulterior.
Cei vechi îi cîiferențiau pe greci după principalele diviziuni lingvistice întemeiate pe dialecte, diferențe pe care le socoteau corespunzătoare unei împărțiri etnice. Dacă modernii nu mai consideră drept riguroasă atare echivalare, nu înseamnă că nu recunosc faptul că limba corespunde deseori instituțiilor fundamentale în conturarea elementului dominant într-o anumită regiune, în funcție de care, ocuparea lumii egeene la sfîrşitul marilor 40
Vp ° •=> S " Oîcsos *-—^>X' '^,
W ^^v^SoniotroceO fx^J~""v_> S
.^e^,,,
tC<:\l» "^EUBtEA n ra, 7^1 Ş???^-1^ ? S Chios&l^mirna, , f
. f P 00eios <,;- ^L-L-0'"
MESțAi!4*s0artQ ^ o P^n o \ ^Talicornas
ARIA
{""• JDialectu! ionic
Dialectul eolic >
Dialectul crccdian Dlalectv! doric Dialecte nord-vestics
Fig. 3. DIALECTELE GRECEŞTI ÎN SECOLUL VIII
Î.E.N.'
migrații, care au constituit evul mediu elenic, se prezintă după cum urmează:
Se vorbeşte despre dialecte eolice în ce priveşte partea de nord a fîşiei litoralului anatolian colonizat de greci, de la cursul inferior al rîului Hermos, la nord de Smirna, pînâ în fața insulei Lesbos şi în însăşi aceasta insulă. Coloniştii eo-lieni au venit din Tesalia şi Beoția, unde dialectul respectiv s-a colorat intens, după plecarea lor, cu influențe nord-vestice. Populații de limbă ionica s-au aşezat în Attica şi Eubeea, în Ciclade (exceptînd sudul acestora), pe litoralul anatolian de la Smirna pînă la nord de Halicarnas, precum şi în marile insule Chios şi Samos. Triburile doriene au supus, impunîndu-şi limba, Megara, Co-rintul, Argolida, Laconia, Cicladele de sud (în special Milo şi Tera), Creta, Rodosul, Dodecane-sul şi, în fine, pe coasta Asiei, Halicarnasul şi Cmdosul, în teritoriul carian. în regiunea nord-vesticâ a Greciei continentale, în Pelopones, în Ahaia şi în Elida sînt vorbite dialectele numite nord-vestice, foarte apropiate de cel doric: aceste dialecte au exercitat o influența importanta asupra celor din Tesalia şi Beoția. în fine, în regiuni foarte depărtate una de alta, în Arcadia şi în insula Cipru, a dăinuit un dialect numit arcado-cipriot ce pare să fi păstrat cele mai strînse legături cu vechea greacă miceniană.
Amintita repartiție a fost de durată. Ea a avut urmări în ce priveşte istoria politică şi deopotrivă civilizația. Comunitatea sau înrudirea dialectală a fost în lumea greacă, aşa de lesnicioasă pradă sfîşierilor intestine, un factor de unitate ori cel puțin de solidaritate între state. Lucrul s-a văzut limpede în cursul războaielor din secolul V cînd Atena şi Sparta au atras, cu mai mare sau mai mic succes, în respectivele lor tabere cetăți ioniene şi cetăți doriene. S-a văzut încă şi mai înainte cînd cetățile ioniene din Asia s-au unit în cadrul unei ligi, în secolele X şi IX. Este adevărat că identitatea tradițiilor religioase care, atît în cazul io-nieniîor cît şi al dorienilor, se adăuga comunității de limbă, a contat mult în dăinuirea sentimentului înrudirii ele obîrşie. La ionieni, corpul civic este în general împărțit în patru triburi cu nume tradiționale şi se ține sărbătoarea Apaturiilor. La do-rieni găsim de obicei aceeaşi împărțire în trei triburi, precum şi culte comune ca cel al lui Apolo Carneios. Desigur, atare analogii nu exclud mari deosebiri între un oraş şii altul, iar uneori ostilități declarate în interiorul aceluiaşi grup: s-ar acorda pe nedrept deci osebirii între dorieni şi ionieni o exclusivă importanță în desluşirea istoriei greceşti. Totuşi, cît de puțin întemeiată ar fi fost •din

punct de vedere etnic, datorită amestecului populațiilor, ea n-a jucat un mai mic rol psihologic, contribuind la opoziția dintre Sparta şi Atena, care au găsit în apartenența la două fracțiuni di- 4
ferite ale poporului grec comoda justificare a rivalității lor.
Pe planul civilizației, diversitatea dialectala a rămas multa vreme o trăsătura esențială a elenismului. Grecii aveau profunda convingere ca înrudirea lor se întemeia pe comunitatea de limbă: to-losirea limbii greceşti era ceea ce îi deosebea ele barbari, constituind pentru ei temeiul solidarităiii fața de restul lumii. Or, dacă varietatea dialectelor favoriza în interiorul respectivului ansamblu particularismul politic, ea era în acelaşi timp un izvor de bogăție verbală din care scriitorii și poeții, ca artiști conștienți, au ştiut obține numeroase efecte. S-au constituit astfel de timpuriu mai multe limbi literare ce împrumutau din cutare sau cutare dialect ori din îmbinarea mai multora culoarea şi rezonanța lor specifică, rămînînd totodată accesibile oricărui grec cultivat. Exemplul cel mai ilustru și în același timp cel mai vechi este cel al limbii epice în care se îmbină, într-o sinteză pe cît de complexă pe atît de armonioasă, elemente ionice cu elemente colice, supuse exigențelor unei metrici rafinate. Atare limbaj artificial, strict re-zervat recitării epice în hexametri şi care n-a fost niciodată vorbit nicăieri, a avut o carieră extraordinară fiindcă n-a încetat să rămînă în uz pura la sfîrşitul antichității şi chiar după aceea, în. cercurile eruditilor bizantini. Astfel, după hazardul creațiilor literare, după faptul că geniul unui scriitor şi-a pus pecetea asupra unui gen sau altul, dialectul de care se folosise a fost socotit speciile compozițiilor de acelaşi stil, suscitînd imitații, fără a fi neîngăduite transpunerile într-un dialect diferit. Au fost acceptate chiar amestecurile: cururile tragediilor attice sînt compuse nu în dialect attic, ca restul piesei, ci în doric, dealtfel foarte arbitrar, considerat drept mai bine adaptat liris-mului coral. Pe de altă parte, comedia lui An<-tofan a obținut efecte pitoreşti prin folosirea dialectelor în gura străinilor.
N-ar trebui uitat nici că cei vechi ei înşişi au
dat numele de doric* şi ionic* celor două prinei-
43 pale „ordine" ale arhitecturii lor. în fapt, folosi-
rea unuia sau altuia, cu începere din secolul VI, CÎJKÎ apar perfect definite, predomină în regiuni diferite ale lumii greceşti: doricul în Grecia continentala, ionicul în Asia Mică elenizată. Aceste deosebiri n-au fost însă niciodată foarte riguroase şi curmd unii arhitecți au imaginat asocierea celor două ordine spre a obține efecte deosebite în ace-leaşi ansambluri monumentale, cum ar fi Acropola Atenei, şi chiar în cadrul aceloraşi monumente, ca de pildă Propileele lui Mnesicles. Aici, ca și în literatură, gusturile variate şi feluritele tradiții ale diverselor ramuri ale poporului grec au contribuit la îmbogățirea unei culturi devenite bunul lor comun.
Secolele IX şi VIII sînt desemnate în mod obişnuit cu denumirea de epoca geometrică, din pricina caracterului original al ceramicii acelui timp. în-tr-adevăr, în aşezările locuite pe atunci se găsesc vase ori cel puțin cioburi al căror decor e format în esența din linii drepte și motive geometrice simple. Multă vreme apariția acestui stil a fost pusă în legătură cu invazia doriana: se voia a se vedea în el influența unui spirit nou, adus de năvălitorii veniți din nord. Atare interpretare a faptelor nu mai e valabilă astăzi: continuele săpături arheologice au demonstrat că, departe de a ii datorat unei schimbări a gustului ca urmare a transformării bruşte a mediului etnic, stilul geometric s-a desprins încet şi treptat din tradiția îîj'ceniană. Este cu atît mai important cu cît astfel de continuitate a fost depistată în Attica unde elementul dorian nu a pătruns niciodată şi unde totuşi ceramica geometrică atinge o perfecțiune fără egal. Dar aceeaşi evoluție lentă este atestata şi în alte părți. Pentru a-i desemna mai lesnicios etapele, arheologii au creat termenii de suvmice-nian si proto^eometric, care permit, în absența oricărei date istorice sigure, constituirea unei cronologii cei puțin relative a acelor secole întune-caie. S-a convenit că submicenianul se întinde, a-proximativ, ele la sfîrşitul secolului XII pînă la mijlocul celui următor (±1100—1050) şi că pro-togeometricul e cuprins între mijlocul secolului XI 44
şi începutul veacului IX (±1050—900). în cuprinsul stilului geometric propriu-zis ceramologii deosebesc un stil geometric pur sau geometric timpuriu, care durează de la circa 900 pînă cu puțin înainte de mijlocul secolului VIII; un sfii geometric elaborat (ori geometric matur], la mijlocul secolului VIII, ce produce magnifice capodopere în care figura umana, sub o formă stilizată, ocupă deja locul din centrul motivelor geo-metrice; în fine, un stil geometric tîrziu, corespun-zînd ultimei părți a secolului VIII, unde reprezentarea figurilor capătă tot mai mare importanță, ducînd astfel la destrămarea rapidă a geometricului propriu-zis.
Trebuie precizat că împărțirile dz mai sus se întemeiază în esență pe studiul ceramicii attice, care este de departe cea mai bine cunoscută, în alte părți ale lumii greceşti se constată deseori mdrzieri prin raport cu Attica: greutățile de comunicare de-a lungul evului mediu elenic au favorizat conservatorismul în regiunile cele mai retrase. Dar, în mare, evoluția este peste tot aceeaşi. Nu trebuie să ne surprindă importanța acordată ceramicii în stabilirea cronologiei acestei perioade a istoriei greceşti. Evenimentele politice ale răstimpului „secolelor întunecate" ne scapă, iar cercetarea arheologica, singura capabilă a ne informa, trebuie să recurgă la documentele cele mai numeroase descoperite în săpaturi, adică la cioburile de argila arsă: într-adevăr, acestea au triplul avantaj de a proveni clin obiecte de uz comun, deci pe^-te tot raspîndite, de a fi relativ uşor de clasat

datorită decorației lor pictate, al cărei ştii evoluează, şi, în fine, de a fi de obicei în stare bună de conservare, căci, clacă vasele de lut pictate se sparg cu uşurință, fragmentele lor, cel puțin, rezistă, fără daune considerabile, coro'/.runii. secolelor. Iată pentru ce se poate spune, parodiind vorba poetului, că ciobul singur e nemuritor.

Ceramica geometrică este cunoscută în numeroase locuri ale lumii greceşti: la Corint, Ui Ar-gos, în Beotia, în Ciclade, cu precădere la Tera, la 45 Rodos, în Cipru şi chiar în Italia, în Attica insa

îi putem urmări cel mai bine evoluția, începînd din perioada siibmiceniană, grație săpării necropolelor, ca cea de la Kerameikos, situată aproape de un cartier al Atenei ocupat ulterior de numeroşi olari, de unde i se trage şi numele, în afara oraşului, aproape de poarta Dipylon*, se întindea un cimitir aflat încă în folosință la începutul epocii clasice.

Descoperirile făcute în cele mai vechi din aceste morminte, în cursul lucrărilor întreprinse între cele două războaie mondiale, au lămurit structura specială a mormintelor de inci-nerație ce apar cu începere din submicenian, se generalizează în secolul X şi rămîn în folosință în cele următoare, cu toate că inhumația, rit mai puțin costisitor decît incinerația, reapăruse între limp. O simplă groapă săpată în pămînt primeşte urna iunerară şi cîteva vase în chip de ofrande aduse mortului. Jumătate din atare groapă e umplu i a cu pămînt, iar la suprafață se ridică o piatră de mormînt cu rol de stelă, deseori însoțită ele un vas de dimensiuni mari destinat să primească libațiile care constituie elementul esențial al cultului itinerar. Se înțelege că acest cimitir, pre cum ->i necropolele asemănătoare, ca cea de la lilcusis, au fost deosebit de bogate în ceramică.

Formele vaselor (amfore, cratere, urcioare, cupe, cu şi fără picior, cutii cu capac numite pixi-dc) evoluează într-o direcție anume: diversele părți ale vasului (de pildă, în ce priveşte amforele, pîntecul şi gjîtul) sînt din ce în ce mai net separate, înlocuind tranzițiile prin curbe line preferate de ceramica miceniană. Un simț arhitectonic tot mai exigent pare a se manifesta, ducînd la construirea vasului dintr-un ansamblu de eleni en te clar diferențiate, îndrăzneala olarilor creşte în acelaşi timp cu virtuozitatea lor: ea îi va face sa execute adevărate monumente în teracotă, cum sîi-t am i orele şi craterele funerare de la Diplyon, care ating statura omenească, însemnînd, totodată, extraordinare realizări tehnice.

Decorul în firnis negru este la început aşternut pe argila de culoare deschisă, apoi, din proto-geometric, se încetățeneşte obiceiul de a acoperi 46

întregul vas cu firnis negru, păstrîncl pe gît ori pe umăr un spațiu dreptunghiular pentru motivul decorativ geometric: cercuri sau semicercuri concentrice, linii ondulate, linii frînte, benzi de triunghiuri sau romburi, dreptunghiuri cadrilate. Frumusețea plastică a acestor vase, cu contrastul lor viu de culoare deschisă pe fond negru, şi cu eleganța sobră a decorului, pare ochilor noştri ieşita din comun. Atunci apare şi motivul meanclrului, cunoscut deja în Egipt şi în Creta, dar arta greacă îşi va face clin el o emblemă, pricină pentru care se va şi numi meandrnl grec.

îmbogățindu-se mereu, repertoriul ornamental se orientează către lumea vie, inspirația rămînînd supusă însă unei puternice interpretări abstracte. Siluetele negre ale animalelor foarte schematizate alcătuiesc frize abia deosebite de cele ale motivelor pur geometrice: păsări şi patrupede sînt mai mult semne decît forme animate, reproduse la nesfîrşit, aidoma modelului unei țesături. Lărgirea repertoriului îl îndeamnă pe olar sa consacre mai mult spațiu decorului, care sfîrşeşte prin a umple întreaga suprafață a vasului.

Amforele şi craterele uriaşe de la Dipylon a-parțin perioadelor geometricului matur şi geometricului tîrziu. în fața acestor monumente eşti copleşit de gustul rafinat în virtutea căruia s-a procedat la repartiția zonelor ornamentale: de fiecare dată motivul ales este perfect adaptat locului ce i-a fost hărăzit, iar înlăuntrul benzii decorative, stereotipă pînă în cel mai mic detaliu, sînt în chip subtil strecurate corespondențe sau reluări. Ino-vînd, cu consecințe dintre cele mai însemnate, olarul recurge în cele din urmă la figura umană, i ratată în acelaşi mod convențional ca şi animalele. Ispita era totuşi mare ca odată reprezentîndu-i pe oameni să nu-i introduci într-o scenă compusă anume. Ceea ce se si întîmplă pe marea amfora de la Dipylon, unde dreptunghiul amenajat între toarte primeşte imaginea jelirii defunctului, întins pe patul funebru (protcsis) şi înconjurat de asistența îndoliată stînd jos sau în picioare. Evident, atare personaje schematice sînt toate la fel; e'e 47 nu se deosebesc nici ca veşminte, nici ca sc\. Dar

gestul capului ținut în mîini exprima deja un sentiment: elementul uman pe care prezența lor îl introduce într-un ansamblu pur abstract va acționa ca un ferment dizolvant ce-i va modifica foarte repede caracterul. Dacă rapida dezvoltare a scenelor cu personaje constituie o trăsatura proprie geometricului attic, ea subliniază în acelaşi timp darurile excepționale ale unui popor de artişti care întrecea cu mult în acest domeniu masa restului grecilor.

Preeminența Atenei în ce priveşte ceramica geometrica eclipsează celelalte manifestări ale civilizației materiale a vremii. Arhitectura nu ne este cunoscută decît prin cîteva planuri de temple şi de case reconstituite pe baza fundațiilor, singurele care au mai rămas. Un număr destul de mare de statuete de bronz, turnate masiv, aparțin se-colului VIII: ele reprezintă animale şi personaje stilizate, destul de asemănătoare siluetelor pictate din ultima perioadă a stilului geometric. Unele fac corp comun cu o bază ce servea drept sigiliu. Altele au fost montate pe vase şi pe mari trepiede de bronz, dintre acestea descoperindu-se mai multe exemplare deteriorate, în fine, altele erau depuse ca ofrande în sanctuare. Fibulele de bronz, accesorii indispensabile prinderii veşmintelor dorice drapate şi nu

cusute, comportă desene geometrice. Statuetele de teracotă reproduc aceleaşi modele schematice ca şi cele de bronz, cu excepţia ciudaţilor idoli beoţieni „în clopot" avînd picioarele pliate şi corpul uneori pictat cu motive geometrice. Totuşi, cele de mai sus sînt de mica importanţă în. comparaţie cu marile vase attice. Grecia geometrică a făcut însă pentru civilizaţie mult mai mult: i-a dăruit alfabetul şi pe Homer.

Adoptarea de către greci a alfabetului fenician se situează cu probabilitate în secolul IX sau la începutul celui următor. Cele mai vechi inscripţii alfabetice aparţin celei de a doua jumătăţi a veacului VIII. Adaptînd pentru propriul folos ingenioasa notaţie fonetică imaginată de fenicieni, grecii au introdus o inovaţie capitală: notarea voca-
4
lelor pe care semiţii nu o practicau. Poate că a-mintirea vechiului silabar micenian, care făcea deosebire netă între silabele cu vocalism diferit, a contribuit la respectiva îmbunătăţire a sistemului alfabetic, urmînd să-i confere o valoare universală. Noua tehnică de scriere a luat repede avînt, răspîndindu-se, cu cîteva variante de aeta-liu, în întreaga lume elenică. Din ea avea să iasă mai tîrziu alfabetul latin ca şi majortatea alfabetelor moderne.

Neîndoielnic ca nu întâmplător primele două opere literare de largă respiraţie, Iliaaa şi Qdiseeay sînt datate astăzi de majoritatea savanţilor într-al nouălea ori mai degrabă într-al optulea veac, adică în momentul în care elenii au început a se folosi de scrierea alfabetică, în ciuda extremei complexităţi a problemei homerice, mulţi din cititorii contemporani nouă îşi dau bine seama de rigoarea construcţiei pe care ambele poeme o vădesc celui ce le studiază fără prejudecăţi. Deja cei vechi, a căror familiaritate cu textul homeric era infinit mai mare decît a noastră, nu se îndo-iau de unitatea funciară a fiecăreia din cele doua epopei; puţini dintre ei întrevedeau ipoteza că acelaşi autor n-ar fi compus deopotrivă Iliada şi Odiseea, iar cel mai bun critic literar al antichităţii, Aristarh, atît de meşter în a descoperi interpolările tîrzii în textul tradiţional, a combătut cu toată vigoarea pe separatişti sau horizontes, cum erau numiţi, în ce mă priveşte, înclin să urmez atare opinie atît de autorizată, întărită de analizele unor savanţi contemporani, care au scos în evidenţă, de la un cap la altul al Poemelor, corespondenţe revelatoare cît priveşte arhitectura conştient structurată de acelaşi spirit creator.

Or, cît de exersata ar fi fost memoria unor poeţi specializaţi în recitarea epică, nu ne putem închipui ca s-ar fi obţinut efecte de acest gen fără ajutorul scrierii. Chiar dacă stilul epic, prin caracterul lui formularistic, păstrează încă trăsăturile stilului oral, trebuie să admitem ca autorul Ilia-dei şi Odiseei, cu toate că o legenda tîrzie ni-1 înfăţişează drept orb, şi-a transcris încă de la în-
ceput marile sale compoziţii. Ceîe mai vechi inscripţii greceşti pe care le posedam, ca cea care promite ca premiu celui mai bun dansator vasul attic pe care e pictată, sau cea descifrată de cu-rînd pe Cupa lui Nestor descoperită la Ischia (a-mîndouă coborînd pîna în a doua jumătate a secolului VIII), ne dovedesc ca limba şi versificaţia epică erau încă din acea vreme folosite curent la Atena cît şi în coloniile îndepărtate ale Medi-teranei occidentale.

Perfecţiunea însăşi a celor două epopei ne arată că ele sînt rodul unei îndelungi tradiţii, de care cei vechi erau conştienţi, deoarece Aristotel scrie în Poetica sa: „Nu avem ştire de nici un poem asemănător, compus de predecesorii lui Homer, dar totul indică existenţa mai multora". Dispariţia întregii literaturi anterioare se datorează neîndoielnic absenţei unui procedeu adecvat de transcriere: silabarul micenian, chiar dac-ar fi rămas în uz (ceea ce nu-i cîtuşi de puţin sigur) era cu totul nepotrivit perpetuării unei opere literare de largă respiraţie, în schimb, Homer va fi beneficiat de ajutorul alfabetului, iar opera lui a prăvălit în uitare pe toate cele ce au precedat-o.

Numeroase oraşe îşi disputau cinstea de a fi fost locul naşterii sale. Fie că a văzut lumina zilei la Chios, la Smirna, la Colofon, la los ori la Kyme, este sigur ca poetul şi-a compus poemele în lumea cetăţilor ioniene din Asia Mică. După greutăţile începuturilor, acestea se aflau în secolul VIII în plină prosperitate. Grupate toate douăsprezece într-o ligă, unite prin afinităţi de limba şi religie, ca de pildă cultul comun dedicat Iui Poseidon în sanctuarul panionic de la capul Mi-cale, legate de Atena din motive sentimentale şi prin amintiri istorice, ele posedau o organizare socială solidă, al cărei element esenţial îl constituia aristocraţia marilor proprietari de pămînt care deţinea în realitate puterea, aristocraţie aflată sau nu în jurul unui rege. în palatele acestor mari bogătaşi ai Ionici au fost recitate pentru întîia oară Hiada şi Odiseea. Una evoca, din perspectiva timpului, o vestită expediţie a cărei amintire era 50
dragă elenilor aşezaţi pe pamîntul Asiei: pe bună dreptate, aceştia vedeau în expediţia aheană împotriva Troici prefigurarea colonizării ioniene în Anatolia, iar povestirea extraordinarelor fapte de arme plăcea nobililor ascultători, ei înşişi fervenţi adepţi ai vînătorii şi exerciţiilor militare. Cealaltă dădea aripi imaginaţiei prin înşiruirea îndepărta-telor peripeţii din marile apusului, aşa cum marinarii din Eubeea şi Grecia propriu-zisă, aflaţi pe urmele fenicienilor, începuseră ei înşişi să le trăiască. Cele două feluri de activitate, războiul şi călătoriile, constituiau un frumos material epic. Amintirea lumii aheene s-a păstrat de-a lungul secolelor întunecate graţie compoziţiilor poetice pe care opera lui Homer le presupune, dar pe care ulterior le-a eclipsat. Odată cu descoperirile arheologiei miceniene şi mai ales după descifrarea linearului B, comentatorii moderni au insistat în a sublinia în poemele homerice tot ce se poate lega de tradiţia miceniană, importanţa acestei moşteniri lăsate de mileniul II fiind, de fapt, considerabilă. Am greşi însă daca am uita că Homer, care trăia în epoca geometrică, datorează tot atît de mult şi vremii sale. îi datorează în special un element esenţial al poeziei lui: comparaţiile, adesea, foarte dezvoltate, ale unui eveniment eroic cu un fapt din

viața zilnică, procedeu care-i permite să facă lumea epică lesne de înțeles ascultătorilor, apelînd la experiența lor comună, de zi cu zi. îi datorează acea cunoaştere directă şi personala a naturii şi oamenilor, cunoaştere care în Odiseea, ca şi în I Hâda, ne îngăduie să ajungem lesne la sentimentele personajelor, reconstituindu-ne cu sobra eficiență cadrul natural al desfăşurării aventurilor acestora. De aici impresia de adevăr simplu pe care o mai simțim încă, prin farmecul stilului, in fața textului Poemelor şi care le conferă un fel de veşnică tinerețe.

Nu fără motiv s-a insistat de vreo cîțiva ani şi
în mai multe rînduri asupra afinităților artei lui
Homer cu arta celor mai frumoase vase geometrice.
Simț al compoziției în elaborarea marilor ansarn-
51 bluri cu subtilă înlănțuire, concepție limpede asupra

Capitolul Iii

PERIOADA ARHAICĂ

(SECOLELE VIII-VI Î.E.N.)

Cele mai înainte expuse au luminat faptele da civilizație ce conferă epocii geometrice o importanță decisivă în istoria Europei mediteraneene-Se cuvine acum să amintim, în liniile lor mari, principalele evenimente care au marcat evoluția poporului grec între secolele VIII—VI, din momentul în care, după veacuri de întuneric, începem să ne dam seama de ea şi pînă în vremea războaielor persane care au pus sub semnul întrebării destinul elenismului însuşi. Pentru acest răstimp, documentele nu îngăduie decît rareori sa conturăm în detaliu fenomenul istoric ce continuă să fie, mai ales la început, amestecat din abundență cu elemente legendare. Spre deosebire însă de evul mediu elenic, perioada arhaica nu dispare într-o beznă de nepătruns. Adoptarea scrierii alfabetice a făcut posibila conservarea documentelor de arhivă: liste de magistrați, liste de învingători la Jocuri, răspunsuri ale oracolelor, mai tîrziu texta de legi, de decrete şi de tratate. Lista învingătorilor la Jocurile olimpice, care mult mai tîrziu a servit drept cronologie universală, începea în 776 î.e.n. odată cu inaugurarea acestor sărbători pan-elenice. O formă de istoriografie, de fapt încă ne-desprinsă cu totul de tradițiile epopeii, apare timid Ia sfîrşitul secolului VIII grație poetului Eumelos* din Corint. Marii istorici ai veacului V, Herodot* şi Tucidide*, au utilizat ambii astfel de izvoare în 5
măsura în care aveau nevoie pentru scrierile lor. Datorita acestor texte, cărora arheologia le aduce uneori completări sau confirmări, putem schița în Unii mari istoria acestei perioade complexe în decursul căreia elenismul clasic prinde încetul cu încetul forma.

Mai degrabă decît să încercăm a urmări detaliul, adesea nesigur şi lacunar, în cadrul fiecărei cetăți în parte, e mai util să desprindem cîteva vederi de ansamblu ce ne vor ajuta să pricepem, dincolo de problemele locale a căror complexitate descurajează analiza, sensul general al evoluției lumii greceşti arhaice. Fenomenele esențiale sînt următoarele: o criză socială generală avînd ca obîrşie nedreapta repartiție a proprietății funciare provoacă emigrarea de mari proporții, roind coloniile greceşti cu mult dincolo de hotarele lumii egeene, din Marea Neagră pîna în Spania; atare emigrare nefiind suficientă pentru rezolvarea problemei, evoluția internă a cetăților s-a accentuat, antrenînd adesea tulburări violente şi instaurarea unor noi regimuri ca tirania; în fine, concomitent cu aceste evenimente politice, întreaga perioada este marcată de un important fapt civilizator: reluarea strînselor contacte cu Orientul. Să examinăm pe rînd aceste fenomene diferite.

Criza sociala ne este semnalata prin efectele ei cît şi prin mărturia lui Hesiod, valabila într-ade-văr pentru o singură regiune, Beoția, şi doar pentru o perioadă, sfîrşitul veacului VIII. în cadrul restrîns al cetății, aşa cum s-a constituit ea de la un capăt la altul al lumii greceşti, pe ambele țărmuri ale Marii Egee, în fiecare district trăiau cîteva mii de oameni care-şi împărțeau resursele unui teritoriu de dimensiuni modeste. Fiecare din atare unități politice, fie ca va fi fost ea alcătuită din tîrguşoare împrăştiate, fie că un oraş important luase conducerea locului, a cunoscut o organizare monarhica, aşa cum ne e aceasta înfățişată de poemele homerice; un principe ereditar, ajutat de şefii marilor famili, conducea destinele 55 micului stat. Legături de sînge ori religioase, cla-
nuri familiale sau gene, grupuri legate prin acelaşi cult sau fratril dădeau ansamblului o şi mai mare coeziune, în cetate, puterea aparținea principalilor proprietari de pamînt, izvorul de bază al bogăției, singurii care posedau mijloacele necesare întreținerii cailor folosiți la carele de lupta şi-şi puteau procura costisitorul armament greu. Deseori aristrocrația funciara îl reducea pe monarh la situația de primul între egali, funcția regală nemaifiind decît un titlu, o magistratură ca oricare alta, păstrîndu-şi mai ales caracterul religios. Dar în acelaşi timp, printr-o neabătuta evoluție, se modificau şi bazele economice ale ordinii sociale. Regimul succesoral pare să fi constat, în general, în împărțirea egala a bunurilor între moştenitorii direcți. Cînd posesorul unui lot de pamînt avea mai mult decît un fiu, patrimoniul său urma să fie împărțit la moartea-i în părți care la fiecare generație se tot micşorau: foarte repede condiția proprietarului micii bucăți de pamînt devenea mizerabila, iar sărăcia îl con-strîngea fie sa se îndatoreze, fie să intre în slujba unui bogătaş care mai devreme sau mai tîrziu profita de ocazie spre a pune mîna pe peticul de pamînt. De unde tendința generală a concentrării funciare în mîna cîtorva privilegiați, în vreme ce rnasa tot mai mare a populației trudea în condiții grele, riscînd să-şi piardă independența economică şi chiar libertatea, prin jocul

datoriilor şi al sclaviei pentru datorii. Acesta este, înfăţişat într-o formă extrem de schematică, fenomenul pe care-1 constatăm aproape peste tot în lumea greacă la începutul epocii arhaice şi care, împreună cu creşterea constantă a populaţiei, i-a determinat pe greci să ia calea colonizării.
Cei vechi au numit, cam simplist, aceasta cauza fundamentală a emigrării „lipsă de pă-mînturi", ori stenahoria, în practica, motivele care duceau Ia plecarea coloniştilor înspre tărî-muri străine erau destul de felurite: rivalităţi între şefii politici, pofta de aventură, sentinţa de exilare a unei părţi a corpului social, apoi spiritul întreprinzător stimulat de imperialismul po- 5
litic sau comercial. La bază a stat însă întotdeauna nevoia de a rezolva printr-un mijloc ra dical o problemă de suprapopulare, ori o criza de pamînt cultivabil.
împrejurările în care au avut loc întemeierile coloniilor au lăsat cîmp liber imaginaţiei contemporanilor, coloniştilor şi urmaşilor lor, astfel că în acest domeniu mai mult poate decît în oricare altul legendele au putut prolifera în voie. Totuşi, despre multe colonii, dispunem de naraţiuni precise care ne permit să ne reprezentăm destul de bine şirul obişnuit al întîmplărilor, Sa luăm exemplul rnicii insule vulcanice Tera* (astăzi Santorin), în Ciclade, de unde a pornit, puţin după mijlocul secolului VII, o expediţie înspre Africa. Peripeţiile acesteia ne sînt povestite în amănunţime de Herodot (IV, 150 şi urrn.), ale cărui afirmaţii sînt confirmate în chip curios, cît priveşte esenţialul, de o inscripţie din Cirene datînd abia din secolul IV, dar care reflectă o tradiţie mai veche, în mod sigur alta decît textul lui Herodot. Concordanţa celor două izvoare este odată mai mult semnificativa.
Din cele două texte reiese că spre mijlocul secolului VII insula Tera a cunoscut o perioadă de tulburări ce a urmat unor recolte proaste. Consultat de către regele ce domnea în insulă, oracolul de la Delfi 1-a sfătuit să trimită o expediţie în Libia spre a întemeia acolo o colonie. Terienii s-au supus fără entuziasm: adunarea cetăţenilor convocată de rege a hotărît să încredinţeze comanda expediţiei unui oarecare Băţos. Viitorii colonişti aveau să fie cîte un fiu din fiecare familie. Cei desemnaţi erau obligaţi să se îmbarce, sub pedeapsa cu moartea, şi să se stabilească în noua colonie. Nu le era îngăduit să se întoarcă în Tera decît dacă, după cinci ani de eforturi îndîrjite, acţiunea ar fi eşuat în întregime. Astfel constituit, respectivul contingent s-a îmbarcat pe două pen-tecontere (sau corăbii cu cincizeci de vîslaşi): cu alte cuvinte, el trebuia să aibă cel mult două sute de oameni. Cele două nave au poposit în Creta, 57 la Itanos, de unde au luat un pilot cretan, care i-a
l—^
o^
"-\
'n0^
OlbiQ
/^
nticapoiort
O
He^S"scopic!
040
V^ALIC/^
V , ,-TlC, ^ • T*- .
Eleea* Meîo!
Sibar!?Cre
i C U W l,
"x
on.t Co
R A C / £Me
PONTUL
Arhbrgcia *
Leucode;
:Aa »> WE
'«Eoîreo'w"
FRIGItNI
L" U X î N
"âSi-
D" 5-
-_<• -^ Frhcipaiei e n tropjie ş' colonie or C S'" V

r^	CALC'S		^— -_	Ba^-*^	
	CORINT	Reqion	^ *J	jC	
	MEGAR	Leucade	^J^7 \	ffuNespen	
	A •*	Heracleea	^***iw^',,w	J	^-v^.
	MILET	Sinops	^x/ v		
	FOCEEA	Marsil'Q	HB\l*		
	Alte metropole ţi colonii				

Nc3
^
/p.
dj
-^ >Ţ

Fig. 6. COLONIILE GRECEŞTI

întemeieri corespunzătoare aceloraşi necesităţi şl care au cunoscut întîmplări de acelaşi fel.

La Cirene şi în multe alte locuri, grecilor nu le-a fost dat, cel puţin dintru început, să se lovească de ostilitatea indigenilor: aveau de-a face k cu triburi nomade cărora puţin le păsa de aşezarea > unor străini pe teritoriul lor. Atare colonizare paşnică n-a reuşit însă peste tot. în unele părţi, ca în Italia de sud, a fost nevoie de lungi şi îndîrjite lupte spre a înfrînge rezistenţa opusa de barbari. Exemplul cel mai elocvent este neîndoielnic cel al Tarentului, aşa cum ni 1-a transmis călătorul grec Pausania, care scrie în secolul II e.n., dar care foloseşte izvoare vechi: „Lacedemonienii au colonizat Tarentul, iar întemeietorul oraşului a fost spartanul Falantos. Desemnat spre a prelua comanda expediţiei de colonizare, Falantos a primit de la Delfi un oracol care glăsuia că va lua în stăpînire un teritoriu şi un oraş atunci cînd va vedea plouînd din cer senin. Pentru moment n-a cercetat personal înţelesul oracolului şi a neglijat să i-1 tălmăcească unul dintre cei de meserie, în fruntea vaselor, a ajuns la ţărmul Italiei. A repurtat acolo mai multe victorii asupra indigenilor, fără sa reuşească însă a cuceri vreun oraş sau a pune stăpînire pe vreun teritoriu. Şi-a amintit atunci de oracol, spunîndu-şi că zeul i-a prezis un lucru imposibil, căci niciodată nu va ploua dintr-un cer senin, lipsit de nori. Simţindu-se des-] curajat, nevasta lui, care-1 însoţise încerca să-i insufle încredere: i-a aşezat capul pe genunchi şi începu să-i caute păduchii în păr. în timp ce era astfel ocupată, gîndindu-se la situaţia lipsită de speranţa a soţului şi mişcată de dragostea pentru el, izbucni în lacrimi. Ele udară capul lui Falantos şi iată că deodată acesta înţelese profeţia căci numele femeii sale era Aitra, adică „cer senin". Aşadar în noaptea următoare a atacat Tarentul, cel mai mare şi mai înfloritor dintre oraşele de pe coastă, smulgîndu-1 din mîinile barbarilor".

în ciuda caracterului ei anecdotic şi legendar, povestirea vădeşte limpede dificultăţile întîmpinate de coloniştii greci pentru a se aşeza în această re- 60

a Apuliei, unde mesapii le-au opus o puternica rezistenţă încă din epoca întemeierii, la sfîr-situl secolului VIII, neîncetînd niciodată a-i hărţui \n vremurile ce au urmat. Ea evidenţiază, de asemenea, rolul esenţial jucat în întemeierea oricărei colonii de către şeful desemnat spre a conduce operaţia, căpetenie care poartă titlul de întemeie-tor, oikistes, şi care, aflat sub protecţia divină, reuşeşte să-i facă pe emigranţi să treacă cu bine prin toate încercările. Este de la sine înţeles ca atare oameni investiţi cu excepţională răspundere au fost acoperiţi şi de onoruri la fel de mari: după moarte au fost consideraţi îndeobşte eroi, iar mor-mîntul lor a devenit în consecinţă un loc de cult.

Am dori să urmărim în detaliu uimitoarea expansiune a poporului grec: documentele sigure lipsesc însă foarte adesea, cu precădere pentru vremurile timpurii, iar pe de altă parte întemeierile au fost prea numeroase spre a le înşira fără a face o selecţie, în afară de aceasta, multe colonii, după ce s-au stabilit temeinic pe teritoriul lor, au pro-liferat la rîndu-le, trimiţînd colonişti în regiunile învecinate, în fine, este greu de osebit cu precizie fazele succesive ale unei mişcări ce s-a desfăşurat timp de trei veacuri în direcţii foarte diferite. Pe bună dreptate s-a putut afirma că la început, pînă către mijlocul secolului VII, coloniile au fost cu precădere aşezări agricole, consecinţe ale crizei sociale mai înainte evocate, în vreme ce preocupările comerciale au jucat un rol precumpănitor abia în perioada următoare: dar această evoluţie, care este reală, n-are pretenţia de a fi categorică şi nu ne dă cîtuşi de puţin dreptul de a stabili cadre cronologice valabile pentru ansamblul fenomenului colonizării. Să ne mulţumim deci a-i evoca, precum se face de obicei, în funcţie de marile diviziuni geografice.

în zorii veacului VIII, bazinul oriental al Mediteranei oferea grecilor o zona liberă doar înspre nord. Interiorul Anatoliei, muntos şi cu acces dincil, ispitea prea puţin un popor căruia-i plăcea 61 sa nu se îndepărteze de mare. Asirienii şi fenicienii

temut ce se abat asupra întinderii ei lipsite de insule, a ceţurilor şi curenţilor care fac navigaţia primejdioasă. Cu toate

acestea nu s-au dat înlături să-i exploreze țărmurile, pornind de la Bosfor deopotrivă spre est, în direcția Oaucazului și Col-hidei, țara legendara a Lînei de aur, și spre nord, dincolo de gurile Dunării pînă în Crimeea. Ca și în Propontida, Miletul a jucat aici rolul principal, secundat fiind, ca și mai înainte, de Megara. Milesienii s-au stabilit definitiv la Sinope prin 630, așezare situată la mijlocul coastei de nord a Ana-toliei. Apoi, în secolul VI, au întemeiat Amisos, dincolo de Sinope. Sinope însăși a trimis coloniști și mai departe către est, la Trapezunt. Prosperitatea acestor cetăți grecești nu depindea numai de creșterea vitelor, de pescuit și agricultură: comerțul pe mare beneficia în porturile lor de debușee interesante, căci unele mărfuri circulau pe calea uscatului, traversînd înaltele platouri anatoliene, de la Sinope sau Amisos pînă în Gilicia, în fața insulei Cipru.
Navigînd de-a lungul coastei europene a Pontului Euxin, miiesienii au ajuns foarte repede pînă la Dunăre: au întemeiat Histria, ceva mai la sud de gurile fluviului, încă la mijlocul secolului VII. Zece ani mai tîrziu s-au instalat la Olbia, la confluența Bugului cu Niprul, căruia-i spuneau Boristene. înainte de sfîrşituî aceluiași veac au amenajat escale la Apolonia, pe coasta Tracici, iar apoi ceva mai la nord, la Odesos (Varna). în prima jumătate a veacului următor au atins Crimeea (sau Chersonesul Tauric), întemeind pe rînd Pan-ticapaion (Kerci) și Teodosia, înainte de a se aventura, la sfîrşituî veacului, pînă la capătul Mării de Azov spre a pune la gura de vărsare a Donului temeliile orașului Tanais. Contoare modeste au fost implantate chiar pe țărmul Caucazului, ca de pildă Fasis ori Dioscurias.
Mai puțin activi, me-garienii au întemeiat către 560 între Bosfor și Sinope, Heraclea Pontică, apoi în 510 Mesembria, între Apolonia și Odesos. Abia în 422 coloniști din Heraclea Pontică s-au așezat la Chersones, în vîr-ful sudic al Crimeei.
Colonizarea megariană și mai ales milesiană din Marea Neagră a avut un caracter aparte: majoritatea cetăților diasporei în respectiva vastă zonă au- fost înainte de toate așezări comerciale, foarte izolate în mijlocul populațiilor barbare cu care adesea trebuiau să duca tratative, resemnîndu-se a le plați tribut, însă resursele acestor ținuturi îndepărtate au permis un trafic fructuos al cărui beneficiar a fost Grecia propriu-zisă: fier, plumb și cupru din minele Traciei, lemn din Balcani, pește uscat ori afumat din pescăriile marilor estuare, sclavi traci sau sciți, în fine și mai ales grîul pă-mînturilor fertile ale Rusiei de sud — iată mărfurile căutate de corăbiile grecești în schelele Pontului Euxin. Ele aduceau în schimb produsele manufacturate de meșterii greci: podoabe și vase cizelate în metal prețios, ceramică, vinuri, uleiuri și parfumuri de care barbarii erau mari amatori. Mormintele indigene din Tracia sau din sudul Rusiei au furnizat nenumărate tezaure ce dovedesc importanța acestui comerț: o categorie de vase attice din secolul IV este atît de abundent reprezentată în inventarul funerar al mormintelor din Crimeea, încît a primit numele de stilul Kerci.
Cu totul altfel ne apare colonizarea în Italia și Sicilia: acolo nu sînt numai simple contoare comerciale, ci puternice colonii de populare a zonei care prosperă și duc o existență independentă, contribuind din plin la strălucirea civilizației grecești. Aventura elenismului occidental este o glorioasa pagină a istoriei antice.
Ea începe într-o epocă foarte timpurie, odată cu întemeierea Cumei, în Campania, în 757, după cronologia tradițională, ce pare temeinic confirmată de arheologie. Cu douăzeci de ani mai înainte, grecii din Eubeea ocupaseră deja insula I schia (Pitecusai), înainte de a trece pe continent. Astfel, mea de la început, Ctime, colonie a Calcis-ului, este cel mai de nord dintre orașele grecești din Italia, situat la marginea bogatei cîmpii a Campaniei și în măsură sa stabilească cu etruscii, care 6$ dominau în nordul peninsulei, relații de schimb
pe cale maritimă. Cam în același timp alți calci-dieni s-au instalat la Naxos, lingă Taormina, în Sicilia, de unde au roit aproape imediat> m^i la sud, înspre Catana și Leontini. Către 740—730, tot calcidienii au întemeiat Zânele (Mesina), apoi Re-gion, pe coasta Calabriei, pe partea cealaltă a strîmtorii: ca și megarienii în Bosfor, caicidienii controlau de acum înainte punctul de trecere obligatoriu înspre nord. Dealtfel pe megarieni îi găsim în Occident nu mai puțin activi decît în Pontul F.uxin: colonia lor Megara Hyblaea ia ființă în acel timp, la sud de Leontini. în fine, un corintian, Arhias, în 733, alege pentru întemeiere așezarea avantajoasă a Siracuzei*, de unde îi alungă pe si-culii indigeni; aceasta avea să devină în curînd cea mai prosperă dintre cetățile grecești din Sicilia. Siracuzanii își extind teritoriul către interior, unde au întemeiat Aerai, ajungînd pînă în punctul cel mai sudic al insulei, înaintînd către vest de-a lungul acestei coaste, colonizară Camarina la începutul secolului VI.
Alți greci le-o luaseră însă înainte pe drumul c<itre Occident. O expediție comună a rodienilor și cretanilor a sosit și s-a așezat la Gela*, pe o dmpie fertilă, încă din primii ani ai veacului VII: un secol mai tîrziu, cei din Gela au trimis, pe la 580, coloniști la Agrigent. încă și mai departe, megarienii din Megara Hyblaea fundaseră deja Selinunt*, către mijlocul veacului VII. Pe coasta nordică, singurul oraș grecesc important a fost Himera*, colonie fundată de Zânele în aceeași vreme cu Selinunt. Totuși extremitatea vestică a insulei a rămas în mina băștinașilor elimi și a fenicienilor, care, după întemeierea Cartaginei, s-au instalat temeinic și acolo. Grecii s-au luptat de nenumărate ori cu ei fără să reușească a-i alunga, ba chiar pierzînd, la sfîrșitul secolului V, o poziție atît de înseninată ca Selinunt.
Paralel cu ocuparea Siciliei se desfășura și cea a Italiei meridionale. Către 720, coloniști veniți din Ahaia, în Pelopones, au debarcat la Sibaris, în colțul vestic al golfului Tarent, într-o cîmpie pe cnre au pus-o repede în valoare. Un drum de uscat, 66

traversînd munţii Calabriei, făcea legătura cu Marea Tireniană şi evita ocolul prin Mesina. Mai la sud, alţi aheeni au întemeiat Crotona, devenită rivală a Sibarisului, pe care în cele din urmă îi distruge, prin 511—510. Dar între timp sibariţii au instalat colonişti la Metaponte, în fundul golfului Tarent, şi la Posidonia, în Lucania, pe coasta Mării Ţireniene, colonie cunoscută sub numele latin de Paestum*. însă cetatea cea mai puternică din regiune, Tarentul, a fost întemeiată de către lacede-monieni la sfîrşitul secolului VIII, în condiţiile mai sus evocate: un port excelent, un teritoriu rural fertil i-au înlesnit grabnica îmbogăţire, în fine, în vîrful cizmei italice, locrienii au fundat Locri Epizefiri în primul sfert al secolului VIL Mărginită de oraşe greceşti populate şi active, Italia de sud îşi merita pe drept cuvînt numele de Grecia Mare ce i se dădea în mod obişnuit.
Din vechea Eladă, drumul înspre ea trecea prin canalul Otranto, după ce înconjura coastele Acar-naniei şi Epirului. Era firesc ca acest itinerar să fie ?i el jalonat de colonii greceşti. Cea rnai veche a fost Corciră (Corfu), ocupată mai întîi de Eretria la începutul secolului VIII, apoi cucerită prin 733 de corintieni, în vremea în care întemeiau Sira-cuza. Corintul şi-a întărit mai tîrziu controlul debuşeelor în golful corintic, către vest şi nord; aşezînd colonişti în Leucade, la Ambracia şi Anac-torion, iar apoi şi mai la nord, la Apolonia, în Iliria. Corcireenii le-o luaseră însă înainte întemeind Epîdamnul (Durazzo), pe coasta Adriati-cei. Cînd la sfîrşitul secolului VI corăbiile Atenei înaintau pînă la gurile Fadului spre a aduce frumoasele vase greceşti, descoperite de curînd în necropola etruscă de la Spina, ele puteau ancora în porturi greceşti pînă mult dincolo de canalul Otranto.
lonienii au fost cei care s-au aventurat cel mai departe în extremul Occident. Herodot ne transmite povestea acelui negustor din Samos, care în 639, în timp ce naviga spre Egipt, a plutit în de-n va întîi către coastele Cirenaicii, iar de acolo a
fost luat de furtuna şi aruncat pînâ la Coloanele lui Hercule (Strîmtoarea Gibraltar), pe care nava îe-a trecut înainte de a acosta în Spania la gura de vărsare a Guadalquivirului, în apropiere de Gadix, într-o regiune pînă atunci necunoscuta, grecilor şi căreia i-au dat numele de Tartesos. încărcătura adusă înapoi de samian 1-a îmbogăţit şi el a închinat drept mulţumire zeilor, în sanctuarul Herei de pe insula, un vas colosal de bronz, pe care Herodot 1-a văzut şi descris. Se pare ca în Spania se putea găsi mai ales argint şi cupru. Marinarii ionieni din Foceea* şi-au făcut o îndeletnicire din atare trafic, la care indigenii participau de bună voie de la finele secolului VII pînă la mijlocul celui următor, în ciuda concurenţei navigatorilor cartaginezi, care băteau coastele Medite-ranei apusene, posedînd contoare în Spania, în vestul Siciliei, în Sardinia şi în Baleare, foceenii ajungeau în porturile hispanice pe drumurile mari-time nord-mediteraneene. Astfel pe la 600 s-au instalat la Masalia (Marsilia), unde unul dintre ei, Protis, a luat în căsătorie pe Giptis, fiica regelui acelui loc. Mai mult decît o colonie agricolă, oraşul a fost un centru comercial al întregii zone continentale. Pe coasta Franţei masalioţii au întemeiat mai multe contoare: Agate (Agde), către vest, Ol-bia (Hyeres), Antipolis (Antibes) şi Nikaia (Nice), spre est. Alţi foceeni au stabilit schele pe coasta Spaniei: Emporion (Ampurias), Hemeroscopion (în apropierea capului Nao) şi chiar Mainake (Malaga). Cînd metropola Foceea a fost cucerită de perşi în 545, o parte din locuitorii ei s-au refugiat la Masalia, iar apoi s-au stabilit la Alalia, pe coasta răsăriteană a Corsicei.
Afluxul grecilor în Mediterana apuseană s-a lovit de dubla ostilitate a cartaginezilor şi etrus-cilor. Flotele coalizate ale acestora s-au ciocnit în 540 cu cea a foceenilor din Alalia într-o mare bătălie navala în largul Sardiniei. Cu toate ca victoria nu a revenit niciuneia din părţi, grecii au pierdut atît de multe vase (doua treimi din efectiv) încît au trebuit să abandoneze Corsica şi să se replieze către Italia meridionala, unde au înte- 68
comerţul a înflorit din nou între lumea egeeană şi Egipt. Instalarea contoarelor permanente nu a fost însă lăsată la libera iniţiativa a grecilor. Cum e şi firesc, soldaţii au fost aşezaţi în tabere, ca cea de la Dafne, la marginea răsăriteană a Deltei, pe braţul pelusic al Nilului, în ce-i priveşte pe traficanţi, lor li s-a fixat ca loc de activitate şi depozitare a mărfurilor, Naucratis, în vestul Deltei, aproape de braţul canopic al fluviului. Documentele arheologice indică locuirea lui de către greci începînd din ultimul sfert al secolului VII. Dar statutul Naucratis-ului a fost definitivat abia sub faraonul filelen Amasis (568—526). Grecii se bu curau acolo de autonomie administrativă şi de libertatea de a-şi celebra cultele. Douăsprezece cetăţi îşi împărţeau răspunderile în acest contoar privilegiat: toate erau din Asia Mică, precum Miletul, Foceea, Cnidosul ori Halicarnasul, sau mari insule ca Samos, Chios, Rodos, în atare conglomerat numai Egina reprezenta Grecia propriu-zisa. Aşezarea a fost surprinzător de prospera pînă la cucerirea Egiptului de către Cambise î?'1. 525: corăbiile greceşti cărau acolo argintul scos din minele de la Sifnos sau din Tracia şi încărcau cereale din Delta. Fiecare avea de cîştigat dintr-un trafic atît de fructuos.
O încercare analoagă a fost făcută poate şi la Poseidion (Al Mina), în Siria, aproape de gura de vărsare a Orontelui. Săpăturile recente au scos la iveală ceramica miceniană, dar şi cioburi greceşti arhaice care atestă importarea produselor greceşti între mijlocul secolului VIII şi sfîrşitul celui următor. Nu ştim însă dacă în acest loc a existat într-adevăr o aşezare permanentă: fenicienii şi asirienii par să fi îndepărtat sistematic pe greci de coastele Siriei şi Palestinei, în Cipru*, grecii şi semiţii îşi împărţeau insula, primii deţinînd cea mai mare parte, unde se aflau cetăţile Salamina, Soloi şi Pafos, ceilalţi ocupînd regiunea de sud-est, cu oraşele Amatos şi Kition. Elenismul cipriot rămînea puternic, aşa cum o dovedeşte epopeea Cintecelor cipriote compusa de poetul Stasinos pe linia tradiţiei homerice:

mai mult însă decît ori- 70
unde elenismul de aici era penetrat de influenţe orientale, cărora sculpturile arhaice descoperite în insula le datorează o savoare cu totul aparte.
Ce se petrecea în Grecia propriu-zisă şi în lonia în vremea cînd poporul grec roia din Spania pînă în Caucaz? După cum s-a văzut, colonizarea a fost consecinţa unei crize sociale foarte răspîndite în lumea egeeană. Evoluţia politică internă şi conflictele dintre cetăţi constituie alte aspecte ale aceleiaşi crize în răstimpul în care civilizaţia greaca se dezvoltă şi se îmbogăţeşte graţie contactelor cu Orientul.
în secolele VIII şi VII apare în lumea grecească acea creaţie politică originală reprezentata de cetate, adică un stat ale cărui dimensiuni sînt modeste şi care are drept centru o aglomeraţie urbană, sediu al instituţiilor obşteşti şi al cultelor civice. Oriunde se întemeia un oraş, adesea prin unificarea sau synoicismul* mai multor aşezări rurale, ia naştere acea unitate politică pe măsura o-mului: ea a oferit cadrul dezvoltării civilizaţiei clasice, înmulţirea cetăţilor greceşti este un fenomen tot atît de surprinzător ca şi difuziunea coloniilor lor: au existat sute, din care majoritatea sînt pentru noi cei de azi lipsite de istorie, dar care nu s-au dovedit mai puţin dotate cu îndelungă vitalitate. Fiecare dispunea de un teritoriu minim: în Focida, de pildă, pe o suprafaţă totala de l 650 km2, pot fi numărate douăzeci şi două de cetăţi independente. Creta, a cărei suprafaţa atinge 8 500 km2, era împărţită într-o sută de mici state: deja Homer o numea „insula cu o sută de oraşe". Corintul, cu cei 880 km2, ori Argos, cu l 400 km2, trec drept mari state. Cît priveşte Atena (2 500 km2) sau Sparta (8 400 km2, socotind şi Mesenia), ele sînt cetăţi cu o întindere ieşită din comun. S-a văzut că chiar atunci cînd coloniile încercau să-şi mărească teritoriul către interior, ele n-au depăşit niciodată suprafeţele abia amintite. Cirene şi Siracuza, care erau dintre ceîe mai puternice, controlau un teritoriu mai mic decît
71 un departament francez. Nu putem înţelege isto-
ria grecilor fără a ţine seama de farîmiţarea politica extremă, pentru care formarea confederaţiilor sau ligilor a constituit doar un paliativ limitat. Conştiinţa unităţii lor etnice, a cărei manifestare şi simbol sînt deopotrivă Jocurile olimpice, înce- . pînd cu 776, nu împiedica nici rivalităţile, nici războaiele. Patriotismul local, slăvit de poeţi, întreţine şi agravează conflictele. Cerinţele luptei armate duc la creşterea numărului soldaţilor, pricinuind modificări ale armamentului şi tacticii: drept urmare însuşi echilibrul social este afectat. Crize interne şi războaie între cetăţi, iată imaginea acestei Grecii arhaice, simplificată şi deveniţii rudimentara prin ceaţa atîtor veacuri trecute.
Din evoluţia ei, extrem de complicată în detaliu, se desprind totuşi cîteva trăsături principale: pe planul politicii interne multe cetăţi suferă trans-iormări juridice şi sociale care au drept rezultat lărgirea corpului civic şi acordarea unui rol mai însemnat cetăţenilor săraci. Pe planul relaţiilor interstatale unele cetăţii deţin poziţii de primă importanţă: fie că strălucesc prin activitatea lor comercială, ca oraşele Eubeei şi mai ales Corintul, fie că se impun prin forţa militară, ca Argosul şi mai ales Sparta. Cu începere din secolul VI, însemnătatea crescîndă a Atenei devine un fapt capital, în acelaşi timp, pe celălalt mal al Egeei, atît de prosperul elenism anatolian cunoaşte mai în-tîi vasalitatea sub ameninţarea Lidiei, iar apoi dependenţa totală, după cucerirea persană. O ameninţare din afară îşi aruncă atunci umbra asupra Greciei: ea se concretizează în războaiele persane. Aceste aspecte diverse ale istoriei Greciei arhaice ne vor reţine rînd pe rînd atenţia.
Cetăţile greceşti din veacul VIII aveau în cea mai mare parte un regim aristocratic întemeiat pe predominanţa marilor proprietari funciari. Chiar acolo unde mai exista regalitatea ereditară, aceştia deţineau în realitate puterea. Ei deţineau pă-mîntul, de unde şi numele de „posesori ai gliei', geomoroi la Samos, gamoroi la Siracuza. Ei aveau cai, trebuincios! la trasul carelor, după obiceiul 72
73
aheean rămas încă în repertoriul ilustrativ al vaselor de la Dipyion, pe care urcau războinicii cu armament greu, singuri în măsură a decide soarta bătăliei: de aici şi numele acestor proprietari de „crescători de cai", hippobotai, nume ce şi-1 atribuie cu falā nobilimea din Calcis, în Eubeea. Jocul moştenirilor, al împrumuturilor în natura şi al sclavajului pentru datorii duc la concentrarea bogăţiei funciare şi la sărăcirea ţărănimii mici şi mijlocii, care-şi arată nemulţumirea. Iată însă că acesteia i se oferă o neaşteptată resursă. Tactica militară se modifică în favoarea ei: luptelor individuale între nobilii celor doua tabere, aduşi pe cîmpui bătăliei de către carele lor, i se substituie inovaţia, importantă prin urmările ei, a manevrelor pedestre în batalion cu rîndurile strînse, sau falangă. Dotat cu scut mare rotund, cu cască, cu platoşă şi pulpare, războinicul greu înarmat ori hoplitul, care mînuieşte lancea şi spada, formează, împreună cu tovarăşii săi, o masă compactă şi de temut împotriva căreia combatanţii izolaţi transportaţi pe care nu mai au nici o putere. Orice armată va trebui în curînd să-şi aibă corpul ei de luptă alcătuit din atare pedestraşi bine echipaţi, pentru care e suficient să aibă nu un car, ci un scutier, care să-i ajute să-şi ducă echipamentul. Hopliţii se recrutează dintre proprietarii mici şi mijlocii, îndeajuns de avuţi ca să-şi procure o armură şi să întreţină o slugă, dar incapabili să-şi cumpere un cal. Indispensabili în război, aceşti oameni vor şti în curînd să-şi ceară partea cuve-nită în treburile publice. Aici rezida obîrşia multor reforme ulterioare. Se va vedea dealtfel în cele ce urmează că aceleaşi cauze produc efecte asemănătoare, cînd dezvoltarea marinei de război va obliga la înrolarea pentru escadre a

unui mare număr de vîslaşi: aceştia, oameni nevoiaşi neavînd alta avere decît forţa braţelor, vor voi şi ei să joace un rol m cetate şi prin aceasta vor grăbi evoluţia politica a multor state maritime.
^ Lupta împotriva privilegiilor aristocraţiei — privilegii politice, juridice şi funciare — a dus deseori la concentrarea puterilor în mîna unui sin-
gur om. Cînd e vorba de un arbitru desemnat de grupurile sociale în conflict, omul învestit cu putere extraordinară da cetăţii legi pe care păniie se angajează să le respecte, în Grecia, perioada arhaică este vîrsta de aur a legiuitorilor. Acesta poate fi un străin la care se apelează din pricina faimei sale de înţelept sau pentru că se speră că va şti să dea dovada de imparţialitate, nefiind amestecat prin naştere în conflictele locale. Astfel, pentru reformarea instituţiilor lor, cei din C'irene au adus la mijlocul veacului Vi în Libia pe un înţelept din Mantineea. Efesul a apelat la un atenian, Teba la un legislator din Corint. Intr-alie părţi cetăţenii acordă unuia dintre ai lor încrederea de a reinstaura ordinea şi legea. %aleucos, din Locri Epizefirii, în prima jumătate a secolului Vil, este cel mai vechi dintre astfel de personaje, pe jumătate legendare. Dracon. la Atena, către 625— 620, aparţinea nobilimii attice, ca şi Solon* la începutul secolului VI. La Mitilene, în insula Les-bos, legiuitorul Pitacos a restabilit înţelegerea între cetăţeni, exercitînd puterea supremă timp de zece ani: prin dîrzenia, dreptatea şi moderaţia sa a meritat să fie trecut în rîndul celor şapte înţelepţi, cu toate că 1-a condamnat la exil pe poeţii Alceu şi Safo.
Majoritatea acestor legislatori se preocupau de aceleaşi probleme fundamentale. Ei trebuiau întîi ele toate să codifice dreptul de proprietate, mai ales în ce priveşte pămîntul, căci posibilitatea de a face politică era legată de posesiunea unei anumite averi reprezentată, în esenţa, de o întindere ele pămînt; de unde şi importanţa ce o acordau dispoziţiilor reglementînd moştenirile, spre a împiedica farîmiţarea la infinit precum şi concentrarea excesivă a bogăţiilor. Acestei preocupări i se adăugau prevederile împotriva luxului, fie că era vorba de veşmintele femeilor sau de ceremoniile funebre, toate urmărind eliminarea unei importante cauze a epuizării patrimoniilor. A doua grijă a lor era stabilirea unor reguli mai echitabile în materie de justiţie, înfrînînd abuzurile şi „sentinţele strîmbe" ale celor puternici, împotriva că- 74
rora se ridica Hesiod: întocmind coduri deseori foarte drastice, ca cel al lui Dracon, dar carejsrau obligatorii pentru toată lumea, ei s-au străduit sa satisfacă o revendicare fundamentală a celor de jos. în fine, au abordat problema omuciderii, înlocuind obiceiul răzbunării personale, care în caz de omor perpetua vendetta între familii şi clanuri» cu o justiţie de stat avînd şi obiective religioase şi care, în ciuda extremei ei severităţi, a eliberat în oarecare măsură individul de supunerea faţă de clanul familial sau genos.
Asemenea reforme nu par inspirate de o voinţă revoluţionară, ci, dimpotrivă, autorii lor doreau să menţină echilibrul societăţii tradiţionale pe care o socoteau o încarnare a virtuţii. Tendinţele conservatoare nu-i împiedicau însă a întrezări necesitatea de a accepta năzuinţele îndreptăţite ale mulţimii. Acolo unde eforturile lor au reuşit, adică în marea majoritate a cetăţilor greceşti, evoluţia politică internă s-a desfăşurat în mod paşnic, în cadrul unui regim aristocratic şi cenzitar, care, la nevoie, ştia să-şi lărgească rîndurile.
în schimb, cînd legiuitorul dădea greş sau nu se apela la serviciile lui, a trebuit să se recurgă ia forţă. Şi în acest caz rolul jucat de indivizi a fost de primă importanţa: în Grecia, epoca arhaică este deopotrivă şi cea a întîilor tirani. Termenul de tiran, tyranos, a cărui origine neîndoielnic străină rămîne încă în discuţie, desemna la început orice persoana învestită cu puterea supremă: la obîrşie nu există diferenţă între tiran şi rege, basileits. Apoi denumirea a fost data exclusiv uzurpatorilor care au pus mîna pe putere şi au păstrat-o cu forţa. Cuvîntului i s-a adăugat deci o nuanţă peiorativă, deja sensibilă la He-rodot, şi care se accentuează la Platou şi la filosofii secolului IV. Dar fenomenul tiraniei ne interesează mai puţin sub raportul consideraţiilor morale stîrnite în rîndul scriitorilor şi moraliştilor jiecît în ce priveşte rolul jucat în cetatea greaca arahaică. Tucidide, cu obişnuita-i luciditate, şi-a dat perfect seama de el atunci cînd scrie: 75 „In general tirania se instalează în cetate cînd ve-
niturile au crescut". Prin aceasta înţelege că îm- ,_ bogăţirea pe calea meşteşugurilor şi comerţului, creînd o nouă cauză a dezechilibrului social în stat, favorizează răsturnările politice, în faţa refuzului aristocraţiei funciare, opus revendicărilor lor, celelalte clase sociale sfîrşesc prin a acorda încredere unui om energic şi fără scrupule, care prin violenţă sau vicleşug pune mîna pe putere şi sfarămă împotrivirea celor puternici. Adesea, atare om este de viţă nobilă, avînd deja o funcţie importantă în stat. Cipselos*, întîiul tiran al Corintului, aparţinea familiei aflate la cîrma cetăţii, şi atunci cînd a instaurat tirania exercita, poate, funcţia de comandant militar. Arcesilaos al III-lea din Cirene este un monarh detronat care -şi reia în stăpînire regatul prin aceleaşi procedee ca un tiran şi continuă să acţioneze apoi cu metode uranice. Alţii sînt de obîrşie umilă: Ortagoras, primul tiran al Sicionei, este fiul unui măcelar. Toţi însă folosesc cu dibăcie şi hotărire condiţiile locale spre a-şi atinge scopurile.
Ei se pun în fruntea nemulţumiţilor: fie a săracilor, ca Teagenes din Megara, care-şi cucereşte popularitatea poruncind să fie căsăpite turmele bogaţilor, fie a micilor proprietari rurali, precum Pisistrate* la Atena, fie a unei părţi din populaţie, de altă origine etnică şi care din această pricină se simte asuprită, aşa cum a procedat Clisterse la Siciona, care duce o politică ostila dorieniior, odinioară factorul de conducere al cetăţii. Tiranul îşi alcătuieşte ori îşi angajează o garda personala, dorifori sau purtătorii de lance, care-i asigura securitatea şi

ascultarea. Deseori o recrutează dintre mercenarii care-şi ofereau deja la acea vreme serviciile în lumea greacă, cui era dispus să-i plătească. El foloseşte atare forța spre a nimici aristocrația atunci cînd aceasta refuza sa-i recunoască: astfel Pisistrate exilează familia Alcmeonizilor, Arcesilaos al III-lea confiscă domeniile nobililor cirenieni şi împarte pămînturile partizanilor săi, Trasibul din Milet îl sfătuieşte pe Periandru din Corint (dacă nu cumva lucrurile stau tocmai invers, căci sînt atestate amîndouă versiunile anec- 7
dotei) să taie capetele ce întrec măsura, aşa cum retează el cu nuiaua spicele cele mai crescute. Concomitent, tiranul dă unele satisfacții _ clasei mijlocii sau poporului de jos: la Atena, Pisistrațe este acela care rezolvă de fapt problema datoriilor şi a proprietății țărăneşti de care Solon se preocupase înaintea lui. El înmulțeşte marile ^lucrări^ publice atît în vederea sporirii prestigiului propriu cît şi pentru a face mai uşoară viața materială a administraților săi. Policrate*, la Samos, pune în lucru sub îndrumarea arhitectului Eupalinos din Megara un apeduct subteran, care un veac mai tîrzm va ştir n i admirația lui Herodot, precum şi un dig de larg. El a reclădit colosalul templu al Herei, „cel mai mare din templele ce le-am văzut", ne mai spune istoricul. Tot aşa au procedat Pisistrate şi fiii săi aducînd în centrul Atenei apele Himetului pînă la F întina cu noua guri, a cărei amplasare e încă discutată, şi începînd construcția templului lui Zeus Olimpianul, pe care nu au avut răgazul să-1 termine. Bățos IV, succesorul lui Arcesilaos III, rege-tiran ca şi tatăl său, ridică la Cirene un templu lui Zeus, ce va rămîne cel mai mare templu grecesc din Africa.
Tiranii favorizează deopotrivă artele plastice şi literatura din dorința de lux şi pentru a impresiona imaginația publicului. Ei fac ofrande somptuoase în marile sanctuare panelenice, ca Cipselos care a construit la Delfi un tezaur şi a consacrat în Heraion-ul de la Olimpia un mangnific cu t ar de fildeş, pe care Pausania, în secolul II e.n., se va osteni încă să-1 descrie cu minuție. Clistene din Sîciona pune să se ridice la Delfi un monument, ale cărui metope sculptate, regăsite din fericire în zilele noastre, ilustrează legende cu grijă alese de el ^în lumina politicii sale antidoriene. Periandru a primit şi 1-a cinstit la Corint pe poetul Arion salvat, spune legenda, de cruzimea piraților de către un delfin. Policrate i-a găzduit la curtea sa pe poeții îbycos din Region şi pe plăcutul Anacreon din Teos, în vreme ce Teodor* din Samos, cel mai vestit artist al timpului, îi grava celebrul inel. Lui Pisistrate şi f iilor:. săi le revine meritul minunatei
ÎS i'
înfloriri a artei attice în a doua jumătate a secolului VI; ei i-au atras la Atena pe Simonide* din Ceos, cît şi pe Anacreon, după căderea lui Po-licrate, şi tot ei dispun îngrijirea primei ediții a poemelor homerice, în prima jumătate a secolului V, cînd în Grecia propriu-zisă tiraniile dispăruseră, tiranii din colonii, Gelon şi Hieron la Sira-cuza, cheamă la ei pe poeții Simonide şl Bachi-lide* din Ceos, precum şi pe Pindar* însuşi, caro se va duce apoi la Arcesilaos IV, la Cirene.
în ce priveşte statele străine, fie ele greceşti ori barbare, politica tiranilor nu poate fi cîtuşi do puțin definită global. Unii se lasă ispitiți de expediții de jaf sau cucerire: Cipselos a sprijinit instalarea de colonii în Grecia de nord-vest, ca Leu-cade şi Ambracia; Periandru a readus Corciră sul) ascultarea Corintului şi a întemeiat în Palene oraşul Potideea, devenit repede cea mai importam a din coloniile greceşti din Calcidica. Policrate s-a războit cu Miletul şi a intervenit în Ciclade, cucerind insula Renea, pentru a o subordona Delos-ului. Arcesilaos III a supus autorității sale celelalte oraşe greceşti din Cirenaica, Barce şi Euhes-perides. în general însă, tiranii nu s-au prea lăsat ademeniți de aventuri în exterior. Preocupați sa-şi asigure puterea şi, dacă va fi posibil, să-şi perpetueze dinastia, ei şi-au întărit armatele spre a se pune la adăpost de amenințările interne şi externe şi nu pentru a se lansa într-o politică imperialistă. La sfîrşitul secolului VI, Bățos IV de la Cirene s-a abținut sa-1 încurajeze pe spartanul Do-rieus, care-i cerea ajutorul în vederea întemeierii unei colonii în zona de influență cartagineză, acolo unde mai tîrziu se va ridica Leptis Magna; refuzul tiranului din Cirene a dus la eşecul expediției. Pisistrate îşi limitează ambițiile externe la ocuparea oraşului Sigeion, pe coasta Asiei Mici, aproape de Dardanale; în rest se arată abil şi paşnic cu vecinii, legînd prietenie cu alți tirani ca Lygdamis din Naxos ori Policrate. Cel din urma, cu toate că de mai multe ori n-a rezistat ispitei unor aventuri militare, încearcă să menajeze pu- 7
terile monarhice orientale; încheie o alianță^ cu faraonul Amasis, iar apoi îi face rost de corăbii lui Cambise, cînd regele Persiei a atacat Egiptul: asta nu 1-a împiedicat însă de a fi, curînd după aceea, asasinat într-o cursă pusă la cale de perşi, în oraşele loniei tiranii s-au acomodat cu stăpînirea persană şi au acceptat să joace rolul de satrapi. Aceeaşi a fost şi în Cirenaica politica monarhilor Batiazi. în schimb, în Sicilia, la începutul secolului V, împrejurările au făcut din Gelon, iar apoi din Hieron campionii elenismului împotriva etruscilor şi cartaginezilor.
Logica guvernării tiranice, fie ea mascata, ca la Cirene, de ficțiunea regalității ereditare, cerea ca cel în cauză să cadă sub loviturile duşmanilor personali, adică ale partizanilor aristocrației alungate de la putere, îndată ce vigoarea şi luciditatea i-ar fi slăbit. Astfel, în ciuda dorinței fiecăruia de a-şi întemeia o dinastie, prea puțini sînt aceia care au reuşit şi nici una din aceste dinastii n-a depăşit a treia generație: la Corint, Cipselos şi Periandru au reuşit să-şi mențină puterea de la 657 la 586 (după cronologia tradițională, pe care unii din erudiții moderni o coboară cu circa treizeci şi cinci de ani), dar urmaşul lor a fost asasinat; la Atena, din fiii lui Pisistrate, Hiparh şi Hipias, primul e

înjunghiat de Tiranoctonii* Har-modios şi Aristogeiton în 514, iar celălalt este a-lungat în 510; la Siractrza, Gelon şi apoi fratele său Hieron au domnit de la 485 la 466, dar tirania este abolită în chiar anul morții lui Hieron; la Cirene, nepotul lui Arcesilaos IIÎ, Arcesilaos IV, al treilea şi ultimul din tiranii regali Batiazi, este masacrat prin 440 la Euhesperides, după ce o revoltă îl alungase din propria-i capitală. Deci dacă fenomenul tiraniei a fost atît de larg răspîndit în lumea greacă între mijlocul secolului VII şi mijlocul secolului V, el nu a durat nicicînd foarte mult în fiecare cetate luata în parte. Trecătorul regim, chiar dacă de obicei lasă o amintire amară dm pricina metodelor brutale folosite de tirani, 'i-a avut numai efecte nefericite, în unele cazuri 79 a marcat o etapă necesară pe drumul spre demo-
crație: faptul e deosebit de evident la Atena, dar şi Ia Cori<nt, la Cirene şi în oraşele Siciliei, ca Si-racuza şi Gela, unde tiraniei i-a urmat regimul unei aristocrații moderate. Adesea tiranii au imprimat cetăților pe care le-au condus cel puțin un puternic impuls în domeniul economic şi cultura], contribuind astfel la sfarîmarea sau mlădierea vechilor cadre ale societății, în fine, prin personalitatea lor ieşită din comun, cei mai iluştri dintre tiranii arhaici au suscitat o curiozitate scandalizată sau admirativă, ce răzbate puternic în Isteriile lui Herodot, atît de bogate în portrete de tirani. Blamînd la ei ambiția fără margini şi lipsu de măsura, subtilul istoric din Halicarnas nu-şî ascunde interesul uman ce-1 poartă modelelor sale. Imaginația grecilor a brodat pînza amintirii oamenilor excepționali pe care darurile lor naturale, energia ori viciile i-au deosebit atît de evident de restul muritorilor. Ea n-a uitat niciodată demonstrația făcută de aceştia, că istoria e creată de oa • meni şi că masele, cînd ştii să le iei, se Iasă lesne pradă prestigiului unuia singur.

Oare nu tocmai disprețului ei pentru individ. Sparta*, cea mai mare şi cea mai puternică dintre cetățile arhaice ale Greciei propriu-zise, îi datorează faptul de a fi rămas „fără tiran", atyran-neutosy după expresia lui Tucidide? în tot cazul istoricul subliniază că politica spartana a fost ostilă tiraniei, Sparta intervenind împotriva lui Po-licrate şi a Pisistratizilor. Ea 1-a înlăturat pe Lygdamis, la Naxos; din Corint şi Siciona nu şi-a făcut aliate decît după căderea respectivilor tirani. Şi aceasta din pricină că instituțiile ei politice şi sociale, întemeiate pe o riguroasă ierarhie, se aflau în totală opoziție cu indispensabila demagogie de care aveau trebuință tiranii. Poate ca, după unele păreri de curînd emise, însuşi regimul spartan a apărut ca o „alternativă la tiranie", pentru a face față prin alt fel de mijloace aceleiaşi crize interne de care Sparta suferea aidoma tuturor celorlalte cetăți greceşti. Aceste, reforme, al căror conținut va fi expus ulterior, erau atribuite 80
duşi de Faiantos nu erau într-adevăr alții decît bastarzii născuți la Sparta în răstimpul îndelunge! absențe a hopliților lacedemomeni.

Posesiunea Meseniei făcea din statul spartan de departe cel mai important din Peiopones. Mese-nienii, tratați atît de brutal, nu se gîndeau decît să-şi scuture lanțurile. Răscoala hiloților, survenita către mijlocul secolului VII, a adus Lacedemorux la doi paşi ele pierzanie, obligînd-o la un al doilea război mesenian, din care n-a ieşit victorioasă decît după treizeci de ani de lupte (către 650— 620): elegiile marțiale ale poetului Tirteu au contribuit la crearea unui moral de învingători soldaților spartani. Cu acest prilej au pus la punct tactica falangei, iar disciplina lor în luptă i-a făcut să-i biruie pe răzvrătiți şi pe aliații argieni şi arcadieni ai acestora. Dar nevoia de a păstra Me-senia avea să apese greu asupra destinului Lace-demonei. Pentru a fi oricînd gata să facă față pericolelor care-i amenințau, spartanii şi-au impus un mod de viață în întregime supus obligațiilor militare: ascultare, trai în comun, exerciții neîn-trerupte, concentrarea comenzii în cîteva mîini. Atare sistem riguros trebuia să duca, printr-o implacabilă logică internă, la o austeritate din ce în ce mai mare: după o strălucită perioadă ce a urmat celui de al doilea război mesenian, civilizația spartană a intrat într-un declin rapid, începînd cu mijlocul secolului VI. Frumoasa ceramică, pe care o exporta la Samos, Cirene, Tarent sau în Etrurin §i care făcea concurență celei corintice, dispare c\i desăvîrşire. Oraşul încetează să se mai deschidă artiştilor ionieni, ca acel Batycles* din Magnesia, care a construit după mijlocul secolului VI vesti tul „tron" al lui Apolo de la Amyclai. Poeții străini nu mai vin să-i înfrumusețeze ceremoniile, aşa cum au facut-o în secolul VII Alcman din Sardes orî Terpandru din Lesbos. Sparta apare neîndoielnic drept o putere de temut, al cărei loc de frunte în Grecia nu poate fi pus în discuție, întregul Peiopones, în afară de Argos şi Ahaia, intră într-un sistem de alianțe în care ea joacă roiul de frunte, precum o dovedeşte limpede formula „la- 82
cedemonienii şi aliații lor" întrebuințata în mod curent de aici înainte. Dar atare forță nu era pusă m slujba unei politici de anvergură. Sparta trăieşte închisă în ea însăşi, fără să mai aibă ambiția unor noi cuceriri, mulțumindu-se cu stăpînirea celor pe care le poseda deja şi cu reputația de vitejie şi austeră virtute în rîndul cetăților greceşti.

Conflictele armate nu erau mai puțin frecvente nici în afara Peloponesului. Cele două oraşe ale Eubeei, Calcis şî Eretria, care deținuseră întî-ietatea colonizărilor la începuturile lor, s-au ridicat la sfîrşitul secolului VIII una împotriva celeilalte în lupta pentru stăpînirea cîmpiei Lei an -tine ce se întindea între ele. Tucidide ne spune ca la acest război lelantin, în care Eretria şi-a aflat sfîrşitul, au luat parte majoritatea cetăților greceşti. Nu ştim nimic mai rnult, dar remarca ne lasă a înțelege că în microcosmosul elenic cel mai neînsemnat diferend risca să se agraveze. La începutul secolului VI alte lupte au făcut să se încleşteze Megara şi Atena pentru stăpînirea insulei Sa-1 amina: Solon, iar apoi Pisistrate, au asigurat victoria Atenei. O neînțelegere locala între două mici cetăți din Focida, Delfi şi

Crisa, a avut consecințe considerabile, căci Delfi era în același timp sediul oracolului lui Apolo și cel al Amficționiei*, care reunea nouăsprezece state din Grecia de nord-est. Această ligă a intervenit decretmd împotriva Crisei primul lăzhoi sacru (600—590): odată învinsă, Crisa a fost distrusă, iar teritoriul ei consacrat lui Apolo. Puțin după aceea s-au celebrat pentru prima oară, în 582, Jocurile Pitice. Delfi și-a sporit prestigiul, iar tesalienii, ce primiseră conducerea operațiunilor împotriva Crisei, au jucat vreme îndelungată rolul principal în sînul Amficționiei.
Așadar, războiul izbucnea des înu~e cetățile grecești arhaice: pentru acestea el reprezenta o preocupare de bază și constantă. Fără să împiedice totuși dezvoltarea economică atunci cînd împrejurările o favorizau. Exemplul Corintului* este deosebit de semnificativ: așezat pe istmul sau, cu 3 cele două porturi, unul la vest, în apropierea ora-șuiui, și altul la est, pe golful Saronic, Corintul ocupa o situație privilegiată în calea mărfurilor transbordate între Marea Egee și Marea Ionica, HI a știut să profite, ia început sub conducerea unei mari familii, a Bahiazilor, iar apoi sub cea a celor doi tirani ce s-au succedat, Cipselos și Pe-riandru. Am văzut cum șl-a înmulțit acțiunile coloniale pe mările și piețele Occidentului, ca și iv, Calcidica, prin întemeierea Potideei. Pe propriu-i teritoriu a încercat fără succes să străpungă istmu' spre a {ace cele două mări sa comunice; apoi a construit o pistă de piatră, acel Diolcos, pe care vasele erau trase de la un țărm la altul al istmului. Corintul nu era numai un loc de tranzit, ci și un important centru artizanal. Ceramica lui, care începe încă din epoca geometrică, este foarte abundentă și răspîndită în toată lumea greacă, mai ales în Apus: evoluția bine precizată a stilului acesteia (protocorinîic pinii la ultimul sfert al secolului VII; corintic pîna ia sfîrșitul secolului VI) servește arheologilor ca important mijloc de datare în sa paturile ce le întreprind. Bineînțeles ca anumite categorii de vase, cum sînt flacoanele de parfum, nu călătoreau goale, ci serveau la exportul produselor preparate la Corint. Un alt izvor de profituri era metalurgia: din atelierele corintiene ieșeau, în număr mare, arme, oglinzi, vase de broir/.. Pentru a-și apară comerțul, și-a dezvoltat o puternica flotă de luptă: Tucidide atribuie corintie-nilor inovația trierelor, vase cu trei rînduri de vîslași, care întreceau penteconterele. Meșteșugarii, flota $i negoțul făceau din Corint cea mai prosperă dintre cetățile Greciei propriu-zise î u prima jumătate a secolului VI.
Lărgirea schimburilor comerciale devenise mat lesnicioasă prin inovația încă recentă a monedei de argint. Tradiția atribuie lidienilor inițiativa de a folosi drept monedă electrul, aliaj natural de aur și argint ce se găsea în filoane în subsolul lor. în Grecia propriu-zisă singurul metal care putea juca atare rol era argintul: Fidon, regele Argosului, a fost acela care spre mijlocul secolului VII a bătut primele monede de argint, introducînd în același 84
85
limp un întreg sistem de măsuri și greutăți. De aici înainte grecii aveau la dispoziție un instrument de schimb mult mai comod decît vergelele de fier sau obeloi care jucau la început acest rol.
Principalele orașe și-au avut repede emisiuni proprii, diferențiate și garantate de către o emblemă anume: „țestoasele" la Kgina, „mînjii" la Corint, „bufnițele" la Atena. Sistemul metrologic al lui Fidon, numit și cginctic, a fost dealtfel concurat de alte sisteme, în special de cel eubeic, adoptat de Corint, și căruia Atena i-a acordat preferința. De unde complicații pe care grecii n-au reușit niciodată să le rezolve în întregime. Cu toate acestea, circulația monetară a dat comerțului un remarcabil avînt.
într-adevăr, abia din momentul în care se hotărăște să bată monedă, la începutul secolului VI, Atena intră în chip activ pe făgașul mișcării economice. Este ciudat ca Attica, pe care am vazut-o edificînd o strălucită civilizație în epocile miceniana și geometrică, cunoaște în secolul VIÎ im fel de eclipsa. Și aceasta nu din pricină că posibilitățile creatoare ale locuitorilor ei ar fi diminuatj deoarece astăzi este apreciata la justa ei valoare ceramica protoattîca pe care aceasta epocă ne-a lasat-o: iradierea externă însă e limitată la regiunile strict învecinate, sigur indiciu al unei slăbiciuni interne pe care mărturiile istorice, cît de obscure ar fi ele, ni- 1 confirmă cu certitudine. Atena suferea de aceeași criza politică și socială ca și celelalte cetăți grecești: puteri excesive concentrate în manile marilor familii sau gene, îndatorarea pîna peste cap a țărănimii, funcționarea defectuoasă a justiției, aflată în întregime în posesia aristocrației, înmulțirea răzbunărilor personale. Cîteva prea timide încercări de reformă au eșuat, iar un tînăr ambițios pe nume Cilon* a vrut să introducă tirania. L-a împiedicat însă reacția nobilimii condusă de familia Aîcmeonizilor și de șeful acesteia, Megacles: represiunea a fost pînă într-atît de necruțătoare mcît unii partizani ai lui Cilon, refugiați într-un
sanctuar, au fost uciși, violîndu-se dreptul de azil. Atare sacrilegiu a apăsat multa vreme asupra genos-ului Alcmeonizilor, care au fost exilați împreună cu șeful lor: două secole mai tîrziu i se va mai reproșa lui Pericle, care aparținea prin mamă acestei familii, pata ereditară a masacrului cilonienilor. Cretanul' Epimenide* a venit să pu-rifice cetatea (632).
După acest eșec, legiuitorul atenian Dracon a fost însărcinat să reformeze justiția: el a redactat codul foarte sever ce-i poartă numele. Fixînd pentru întîia oară în legi scrise dreptul attic, a înlocuit răzbunările personale cu o procedura legală, în fața tribunalelor de stat. în plus, o-sebind între omorul cu buna știință și cel in-voluntar, a precizat noțiunea de responsabilitate individuală. Arbitrarul și atotputernicia clanurilor familiale erau astfel serioși știrbite.

Criza socială nu-şi găsise numai cu atît rezolvarea. Atare sarcină î-a revenit lui Solon, poet, oni politic şi negustor deopotrivă, care a fost chemat în 594—593 la înalta magistratură a ar-hontatului, cu depline puteri de a legifera. A început prin abolirea tuturor datoriilor şi prin suprimarea efectelor lor asupra persoanelor şi bunurilor. A fost interzisă sclavia pentru datorii. Diverse măsuri juridice au slăbit forța tiranica a legăturilor de familie în interiorul geno5-ului. Legi vizînd sobrietatea au împiedicat manifestarea luxului la funeralii, care dădea clanurilor prilejul sa-şi manifeste bogăția şi puterea. O serie ds măsuri economice de detaliu au avut drept scop încurajarea agriculturii şi comerțului. Solon a reformat sistemul de măsuri şi greutăți şi a adoptat pentru monede etalonul eubeic; aceste măsuri au scos Atena de sub controlul economic pe care Egina era gata să-1 extindă asupra-i, practicînd sistemul „fidonian". Argintul minelor statului de la Laurion, în partea cea mai de sud a Atticii, a dat în curînd monedelor soloniene acea valoare recunoscuta pe piețele străine.

Alte prevederi sînt de natură politică. Cetățenii erau împărțiți, pe de o parte, în cele patru 86
triburi ioniene tradiționale, în funcție de naşterea lor, iar, pe de alta, în patru clase censitare, după venitul funciar anual. Solon nu schimba dubla împărțire, ci stipulează participarea la sarcinile publice în funcție de venit, facîndu-le astfel accesibile oricui se îmbogățeşte. El instituie un consiliu anual de patru sute de membri, o sută de fiecare trib, cu sarcina de a pregăti lucrările Adunării, în fine, a creat un tribunal popular, Heliaia*, ai cărui membri provin din toate categoriile de cetățeni, şi care ulterior va juca un rol esențial în cadrul democrației ateniene, căci, aşa cum se exprima despre el Aris-totel, „grație votului de care dispune în tribunal, poporul dispune în acelaşi timp de conducere".

Reformele lui Solon au pus, în multe privințe, bazele a ceea ce mai tîrziu va fi regimul democratic al Atenei. Ele n-au instaurat totuşi pacea între cetățeni, fiecare din cele două partide, nobilii ca şi poporul, sperînd mai mult de la acest legiuitor lucid şi moderat. Treizeci de ani mai tîrziu, în 561—560, un nobil din Brauron, Pisistrate, printr-o îndrăzneață lovitură de stat, a pus mina pe Acropole şi a instaurat tirania. Alungat de două ori de la putere, a ştiut de fiecare dată să se instaleze din nou, 'transmițînd, la moarte, în 528—527, tirania fiilor săi Hiparh şi Hipias, care au exercita t-o netulburați pînă în 514, anul în care „tiranoctonii" Harmodios şi Aristogeiton 1-au asasinat pe Hiparh din motive cu totul personale, ce nu aveau nici o legătură cu politica. Hipias s-a menținut la putere pîna ce a fost alungat, în 510, de către o intervenție lacedemoniană solicitată de Alcmeonizi, adversarii tiranului, şi recomandată de oracolul ele la Delii.

Tirania, atît de detestata ulterior în amintirea atemenilor, i-a adus totuşi Atenei avantaje considerabile. Duşman al marilor familii, a căror bogăție o constituiau domeniile întinse, Pisistrate nutrea dimpotrivă simpatie pentru micii proprietari rurali: el a favorizat prin diverse mijloace formarea unei clase țărăneşti independente şi stabile, 87
puternic ataşată de pămîntul pe care-1 cultiva cu
mîinile ei. Problema funciară pe care Solon nu o putuse rezolva îşi aflase de aici înainte dezlegarea. Pe de altă parte, Pisistrate a sporit morieti-zarea argintului de la Laurion şi a înlocuit pe monede diversele embleme ale marilor familii cu noile tipuri ale Atenei şi bufniței, simboluri ale statului atenian. Atare monede se răspîndesc în afară: se găsesc din Egipt pînă în Calcidica, din Chios sau Cos pînă la Tarent. începînd de pe la 550 ceramica attică cu „figuri negre" ia locul celei corintice pe toate piețele, în Etruria ca şi în Egipt, la Cirene ca şi în Marea Neagră. Prestigioasele construcții de pe cuprinsul Atenei, precum şi încurajarea artelor, sînt tot atîtea dovezi de prosperitate pe care oraşul o datora în bună măsura conducerii judicioase a tiranilor ei.

După căderea lui Hipias s-au format două partide, unul favorabil aristocrației şi alianței cu Sparta, altul, condus de aîcmeonidul Glistene*, favorabil poporului. După eşuarea unei intervenții spartane, Clistene şi-a învins adversarii, facînd să fie adoptate noi şi importante reforme politice: democrația ateniană se născuse. O coaliție etero-clită în care intraseră, împreuna cu Sparta, Corintul, Calcis şi beoțienii s-a destrămat fără a dobîndi vreo victorie; rămaşi singuri, beoțienii şî calcidienii au fost complet zdrobiți în 506, atare izbînda aducîndu-i Atenei loturi de pămînt în Eubeea, unde pentru prima oară şi-a instalat colonişti pe jumătate țărani, pe jumătate soldați, numiți cleruhi. Dotată de aici înainte cu o organizare politică nouă şi cu o armată care tocmai îşi dovedise cu strălucire capacitatea militară, cetatea zeiței Palas era gata să joace un rol hotă-rîtor în evenimentele care vor duce la încleştarea dintre grecitate şi imperiul asiatic al Ahemenizilor,

De la instalarea lor pe coasta apuseană a Asiei Mici, grecii au fost întotdeauna în legătură cu statele indigene din interior. Săpăturile în curs de desfăşurare Ia Gordion*, capitala Frigiei, ne fac să cunoaştem treptat ceva mai bine civilizația regatului lui Midas, căruia legenda îi atribuia o
bogăție fabuloasa. Atunci cînd la începutul secolului VII acesta a fost distrus de cimerieni, principala putere din Anatolia a devenit Lidia, cu Sardes drept capitală, în prima jumătate a secolului VII, Giges a întemeiat dinastia Mer-mnazilor, ai cărei suverani cei mai importanți au fost Aliates, la începutul secolului VI, iar apoi Cresus (560—546). Sub impulsul acestor monarhi întreprinzători, Lidia şi-a extins relațiile cu cetățile Ionici pînă la a exercita asupra lor un adevărat protectorat. După o lungă perioadă de ostilități, Aliates a ştiut cum să ajungă la pace cu Miletul, semnînd cu acesta un tratat de prietenie şi deschizîndu-şi posesiunile comerțului grecesc. Au fost fructuoase schimburile

dintre porturile ioniene, care importau mărfuri provenind din Egipt ori din Marea Neagră, ca şi din Grecia propriu-zisă sau din Extremul Orient, şi piaţa de la Sardes, oraş renumit prin viaţa de lux şi plăceri. Grecii s-au obişnuit destul de bine cu suzeranitatea prea puţin stînjenitoare a acestor prinţi rafinaţi care vădeau consideraţie pentru elenism: Aliates s-a căsătorit cu o grecoaica, iar Cresus 1-a primit pe Solon la curtea sa; şi unul şi celălalt au acoperit cu daruri magnifice sanctuarul de la Delii, iar în schimb delfienii i-au acordat lui Cresus dreptul de cetăţenie. Graţie acestor relaţii cordiale cu Lidia, oraşele greceşti din lonia au cunoscut în prima jumătate a secolului VI o perioadă de mare prosperitate. Răspîndirca ceramicii ioniene comune, ambalaj obişnuit al produselor de export, ne-o dovedeşte din abundenţa: o întîlnim peste tot, în Etruria, în sudul Franţei, în Spania, la Naucratis, sau în coloniile Mării Negre. Paralel cu dezvoltarea economica, lonia cunoaşte atunci şi o strălucită înflorire culturală: în vreme ce la Efes* se ridică marele templu al Artemidei, comparabil ca dimensiuni doar cu //<?-raionul din Samos, milesieni ca Tales, care a prezis o eclipsă de soare în 585, ori Anaximandruv autor, către 546, ai primei lucrărj greceşti în proză despre care avem cunoştinţă, dau ştiinţei 89 ?i filosofici prima lor formă raţională.
De mult timp însă influenţa gîndirii, dar mai ales a artelor orientale, se exercita asupra întregii civilizaţii greceşti. Secolul VII şi prima jumătate a celui următor poartă în clasificările arheologice denumirea de perioada orientalhanta. Negoţul cu pieţele orientale, la început prin intermediul fenicienilor, apoi direct pe calea mării, ca şi pe drumurile Anatolieî, a raspîndit în lumea grecească produsele artizanatului asiatic: piese de podoabă, ţesături, fildeşuri sculptate, ustensile de bronz. Fenomenul constatat deja în epoca micenîană se produce din nou: influenţele Asiei se manifestă puternic asupra moravurilor, a gîndirii si artei. Modele orientale, ca cea a veşmintelor lungi şi bogat împodobite, a bijuteriilor somptuoase, a parfumurilor, accesoriilor de preţ, a moliciunii şi luxului în viaţa cotidiana, pătrund în cetăţile greceşti din lonia dar şi în bogatele colonii din vest care fac comerţ cu Orientul, precum şi cu etruscii, ei înşişi puternic marcaţi de tradiţiile lor anatoliene. Imitînd tradiţiile orientale, prind forma credinţe şi mituri specifice: Artemis din Efes, Afrodita din Pafos, Apolo de la Didyma, în apropiere de Milet, care au multe trasaturi împrumutate de la divinităţile asiatice. Monştrii adoptaţi de mitologie cu atîta uşurinţa, sfinx sau grifon, gorgona ori himeră, sirena sau pegas provin dîn folclorul asiatic sau se inspira din creaţiile acestuia. Artele decorative, deopotrivă orfevrăria şi ceramica, reproduc motive familiare artei orientale, aşa cum în special ţesăturile Ic-au făcut cunoscute în întreaga Grecie: frizele cu animale repetate la infinit, imprimate parcă de unul din acei cilindri sigilări gravaţi de artiştii Orientului Apropiat, sînt un element esenţial al decoraţiei frumoaselor vase „orientaUzanţe" ale ceramicii mdiene, ca şi ale celei corintice. Chiar şi in muzicii, aportul anatolian este considerabil: grecii îi datorează doua din modurile' fundamentale, cel fri-gian şi cel lidian.
Dar, precum în epoca miceniană — faţa de imensitatea moştenirii cretane —, originalitatea proprie civilizaţiei elenice n-a riscat nici de această data 90
să fie sufocată de influenţele orientale. Chiar în lonia arhitectura rămîne în esenţă greacă, iar în ceramica de Chios, ca şi pe sarcofagele de la Clazomene sau pe hidriile ionice ceretane, regăsim de fiecare data pecetea limpedelui spirit ordonator al grecului, specificul lui simţ al observaţiei realiste, intervenţia constantă a artistului care introduce ceva personal în operă îndată ce aceasta se ridică deasupra banalei producţii utilitare. Arhaismul grec a aflat în contactele sale cu Orientul posibilitatea de a se îmbogăţi, de care a profitat din plin; nu voia însă a se contopi cu acesta. Nicăieri atare fapt nu apare mai clar decît în Attica, în a doua jumătate a veacului VI, la graţiosul grup al kore-lor de pe Acropole, a căror eleganţa şi podoabe sînt adesea cu totul ionice, dar care-şi păstrează în ţinută, ca şi în expresie, pudoarea corespunzătoare idealului femeii elene. Surîsul ce li se schiţează pe feţele de marmură nu e desigur o simplă convenţie: el traduce o viaţă interioara care face din statuie o persoană ce se deosebeşte astfel mult de simulacrele anonime ale Orientului.
Dar tocmai în momentul cînd această artă şi civilizaţie profitau de pe urma aportului asiatic, fără a se lasă dominat de el, o ameninţare de temut se conturează dinspre Orientul pînă atunci izvor de bogăţie şi profituri, preschimbat brusc în primejdie de moarte pentru elenism. O putere nouă se ridica la mijlocul secolului VI, puterea persană, întemeiată în inima Iranului de către Cirus Ahemenidul. în puţini ani, acest cuceritor şi orn^ politic de geniu, pornind din regatul Mediei, al cărui stăpîn devenise, înlătură puterea lui Cresus (546), pune mîna pe întreaga Anatolie şi trece sub stapînirea sa oraşele greceşti de pe coastă, precum şi mai multe insule din Marea Egee.^ Supune apoi Babîlonul şi toată Asia Ante-npară, de la Mediterană pînă la Mesopotamia. Kul său Cambise cucereşte Egiptul (525). Cu începere din 522, un mare rege, Darius, dom-neşte peste imperiul ahemenid, ale cărui margini 1 se gîndeşte sa le împingă şi mai departe. De tnaî
^T"^] Imperiul lui Cirus [559-530]
Cuceririle lui Cambiset 530-522) ltfŞj Cuceririle lui Darius (522-^36 [i9i Datele cuceririlor
.....• Zona revoltei ic.-iiemlw
•_== Calea regală j-Ode Victorie persana
Fig. 7. IMPERIUL PERSAN ÎNAINTEA RĂZBOAIELOR MEDICE

multe ori acest imperiu s-a lovit în drum de grecii din Grecia propriu-zisă: Sparta îl susține pe Cresus împotriva Iui Cirus, păstrînd apoi o atitudine ostila față de perşi. Atena refuzase să accepte întoarcerea lui Hipias, susținut de imperiu, în 499 o expediție persană a încercat fără succes să supună insula Naxos din Ciclade. Acest eşec i-a încurajat pe ionieni la revoltă; de la Atena au obținut ca întăriri douăzeci de nave de Juptă şi încă alte cinci din Eretria, apoi au trimis un corp expediționar în valea rîului Hermos, unde au cucerit şi ars Sardesul, fără a cruța sanctuarul Cibelei venerat de lidieni. întreaga grecitate a Asiei s-a răsculat atunci cînd ate-nienii se întorceau acasă. Darius a reacționat însă cu vigoare şi eficacitate: cucerirea în 494 a Miletului a urmat victoriei navale de la Lade, unde flota ioniană a fost înfrîntă, punîndu-se 92 astfel capăt revoltei. Milesienii au fost deportați în masa, sanctuarul lui Apolo de la Didyma* a fost jefuit, iar ofrandele sacre duse ca pradă la Susa, unde una dintre ele a fost regăsită în zilele noastre. Curînd după aceea, în 492, o armată persana ^ comandată de Mardonios trecea Strîm-torile ^şi reinstala autoritatea lui Darius asupra Tracici şi Macedoniei, supuse deja odată, ca şi oraşele greceşti din regiune, înaintea revoltei io-memlor. Doi ani mai tîrziu, în 490, o expediție comandata de Datis şi Artafernes părăsea Cilicia cu scopul expres de a pedepsi Atena şi Eretria pentru ajutorul pe care ambele îl dăduseră ioni-emlor. Se avea însă în vedere un țel politic şi mai ^ ambițios: era vorba de a aduce întreaga Grecie j>ub ascultarea Marelui Rege. în încleş-tarea războaielor persane era pus în cauză viitorul ^ civilizației greceşti independente. Gloria Atenei consta m a fi înțeles acest lucru încă de la început şi m faptul că a făcut față primejdiei pma la capăt.

Capitolul IV

EPOCA CLASICA

(DE LA RĂZBOAIELE PERSANE LA URCAREA PE TRON A LUI ALEXANDRU CEL MARE, 490-336)

Expediția comandată de Datis şi Artafernes reunea importante forțe de infanterie şi cavalerie (poate 25 000 de oameni) transportate pe mare sub protecția vaselor de război. Hipias, fostul tiran al Atenei, fiul lui Pisistrate, le întovărăşea cu scopul de a-şi restabili autoritatea în Attica grație ajutorului persan. Conta pe sprijinul şi complicitatea acelora ce-şi aminteau de regimul pisistratizilor ca de o „vîrstă de aur", în drum, flota a incendiat Naxosul, a supus Cicladele, a devastat teritoriul cetății Caristos din Eubeea, apoi a ajuns la Eretria care căzu prin trădare, după un asediu de şase zile. Acostînd după aceea în Attica, trupele de invazie au fost debarcate în golful de la Maraton, în fața Eubeei. în ope rațiile lor perşii erau sfătuiți de Hipias.

în fața pericolului iminent, Atena a trimis un alergător la Sparta pentru a cere ajutor. Lace-demonienii însă, reținuți de un scrupul religios, nu s-au pus în mişcare înainte de a fi lună noua, şase zile mai tîrziu: cînd au ajuns, totul era terminat. Adunarea poporului atenian a hotărît sa accepte lupta în cîmp deschis în loc să primească asaltul în spatele zidurilor cetății. Unul din cei zece strategi aleşi, Miltiade", care mai avusese de a face cu perşii cu ocazia unei expe-diții coloniale în Chersonesul tracic, a făcut sa fie luată atare hotărîre. El a jucat, de asemenea, 94
un rol hotărîtor şi pe cîmptil de bătaie, deter-minîndu-1 pe polemarhul Calimah*, şeful suprem al armatei, să încerce fără întîrziere soarta armelor. Ciocnirea a avut loc în zorii unei zile de septembrie 490. Ajutați de o mie de soldați veniți de la Plateea, aliată credincioasă a Atenei, hopliții au atacat în pas alergător infanteria persană, cel puțin de două ori mai numeroasă decît ei, şi au adus-o în stare de derută după o grea luptă corp la corp. Flota duşmană i-a cules pe învinşi şi a ridicat ancora. Calimah şi cel puțin 200 de atenieni au căzut în luptă fiind îngropați pe loc într-un tumul comun care domină încă şi astăzi, din mijlocul măslinilor, cîmpia Htorală de la Maraton. Perşii au pierdut aproape 6 500 de oameni, în aceeaşi zi, Miltiade şi strategii au readus armata la Atena, ajungînd la timp spre a preîntîmpina o încercare de debarcare la Fale-ron. Văzînd coasta apărată, Datis şi Artafernes n-au mai insistat şi s-au reîntors în Asia, ducînc! cu ei prada şi prizonierii făcuți în Eubeea şi Ciclade.

în ochii lui Darius operația putea trece drept pe jumătate izbutită. Desigur, Atena scăpase de răzbunarea Marelui Rege, dar Eretria, celalalt oraş vinovat de a fi ajutat pe ionienii răsculați, a fost aspru pedepsit. Eretrienii capturați au fost deportați la Arderika, la nord de Suza, în Lu~ ristan, regiune în care se afla deja în exploatare un puț petrolifer; cincizeci de ani mai tîrziii cînd i-a vizitat Herodot, ei îşi mai păstrau limba şi datineîe. Jefuirea oraşelor Eubeei, a Naxosuluî, marele număr de prizonieri, toate aceste rezultate pozitive nu puteau face uitat eşecul debarcării în Attica. Aştepund, Atena n-avea nlrnic de pierdut: se ştia acum că pentru a aduce Grecia sub stăpînirea regelui era insuficientă o debarcare susținută de flotă. Darius a reluat pe scară mare proiectul de invazie, dar revolta Egiptului a mtîrziat punerea lui în aplicare, între timp regele a murit (486), iar urmaşul său Xerxes a trebuit mai întîi să restabilească ordinea în Egipt 95 mainte de a plănui o nouă expediție în Europa.

S-Amplosorea mormlntului! (Sorcs) l ctcnleniior cczuți In botălie 1

Fig. 8. BĂTĂLIA DE LA MARATON

(După N.G.L. Hammond)

Armata persană, aflată cu spatele la mare, era aprovizionată de flota care staționa în golf. Atenienii şi plateenii coborau de pe pantele Pentelicului (munții Agriliki şi Kotroni). Polemarhul Calimah (care a murit In timpul luptei) comanda aripa dreaptă, iar plateenii formau aripa stingă. Miltiade şi-a desfăşurat trupele la o bătaie de săgeată de

perşi şi a început asaltul. La început, perşii progresau în partea centrală a frontului, dar în cele două aripi grecii au reuşit să-i copleşească repede, întorcîndu-so apoi împotriva duşmanului învingător la centru şi zdrobindu-1. Majoritatea trupelor persane s-au reîm-barcat în ciuda eforturilor depuse pentru a le împiedica. Atunci şi-a pierdut mina, sub o lovitură de topor, fratele lui Eschil, Cinegiros, încercînd să oprească, ținînd-o de pupă, o corabie duşmană.
Ceea ce pentru perşi nu părea decît un eşec lipsit de importanța, a fost în schimb pentru greci, şi a rămas pe bună dreptate în amintirea oamenilor, drept o victorie cu urmări capitale. Temuta armata persană a fost pentru prima oară împrăştiată în cîmp deschis de către hopliți, ea care pînă atunci păruse de neînvins.
Atare faptă a fost realizata de Atena doar prin forțele ei: cetatea Iui Gecrops, mîndră de stră-vechile-i tradiții şi de mai noua-i prosperitate, căpăta de aici înainte aureola unei glorii militare pe care nici măcar succesul de la Calcis, din 506, nu i-o putuse conferi. Față de Sparta, pînă atunci fără rival în domeniul armelor, îşi dobîndise un prestigiu ce-i va servi ambițiile pe cale de a se naşte. Dar mai ales, mai mult decît oricînd înainte, expediția lui Darius împotriva Atenei i-a făcut pe greci să devină conştienți de ceea ce însemna elenismul în fața puternicului imperiu asiatic. Era vorba nu numai de viața şi independența unui popor, ci de viitorul unei civilizații. Oricare vor fi fost mai înainte pentru Attica binefacerile regimului Pisistratralor, prezența lui Hipias în furgoanele armatei persane căpăta valoarea unui simbol. Prin intermediul tinerei democrații ateniene, care decisese să înfrunte bărbăteşte invazia străina, întregul popor grec îşi manifesta voința lui de a refuza pierderea drepturilor sale. Desigur, mulți greci cunoscuseră şi vor mai cunoaşte încă aservirea fața de alți greci. De data aceasta nu era vorba de un conflict obişnuit, în care „războiul, mamă a tuturor lucrurilor," după cum spunea Heraclit, făcea să se ciocnească oamenii şi poftele lor: modesta expediție colonială a iui Datis şi Arta-fernes apărea drept o încercare de a impune Greciei nu numai dominația străină, ci şi o filosofic politică, cea a marilor state orientale, unde, sub autoritatea suveranului de drept divin, trăiesc nu cetățeni, ci supuşi, gloată fără nume, în care individul se sufocă. Acesta era destinul pe care luptătorii de la Maraton, maratonomahii, au refuzat să-1 accepte pentru ei înşişi, pentru frații şi urmaşii lor. în fața unei Asii a cărei putere, bogăție şi măreție ştiau foarte bine că se întemeiază pe supunerea maselor de oameni capriciilor unui monarh absolut, ei au apărat cu armele idealul juridic al cetății formate din oameni 97 liberi, Cînd în lumina proaspătă a unei dimineți
privinciile imensului imperiu şi-au trimis contingentele lor, al căror aspect pitoresc şi multicolor este descris în amănunțime de Herodot. Forțele navale eru alcătuite din escadre feniciene, egiptene, ciliciene şi cipriote, dar şi din 300 de corăbii greceşti ale ionienilor şi insularilor supuşi ai regelui. Traversînd Tracia, cu coloniile ei greceşti aduse deja în stare de satrapie, şi apoi Macedonia, aliată a monarhiei ahemenide, Xerxes a ajuns în regiunea Olimpuluî şi a intrat în Tesa-lia: grecii şi-au retras mai la sud linia lor de rezistența. Tesalienii şi beoțienii (exceptînd Pla-teea şi Tespiai) au trecut de partea Im Xerxes.
Prima încleştare pe uscat a avut loc la Ter-mopile, punct de trecere obligatoriu între mare şi bariera muntoasă a Calidromului, socotita imposibil de străbătut pentru o armată. La începutul lui august 480, perşii au forțat apărarea grecilor, o coloană inamică înconjurînd-o printr-un drum de munte, înştiințate la timp, trupele greceşti s-au repliat pe istmul de la Corint, lăsînd la fața locului doar pe regele Leo-nida şi cei trei sute de spartani ai săi, care, împreună cu cîțiva beoțieni din Tespiai, şi-au dat viața pînă la ultimul. Sacrificiul acestora a întărit voința de lupta a elenilor, el fiind cîntat de poetul Simonide în epigramele săpate mai apoi pe mormîntul lor comun: „Trecătorule, du-te şi spune Spartei că am murit aici, supunîndu-ne legilor ei'f.
în acelaşi timp, flota grecească strînsa la capul Artemision, la extremitatea nordică a \Lu-beei, s-a lovit pentru prima oară cu escadrele Marelui Rege, care coborau de la Terma, oraş ce se ridica în Macedonia pe locul viitorului Te-salonic. Deşi zdravăn încercate într-un uragan, care a sfărîmat 400 de peninsula stîncoasa a Magnesiei, corăbiile egiptene şi asiatice au făcut față în mod onorabil vreme de doua zile de lupte indecise. La vestea abandonării Termopi-lelor, flota grecească s-a retras către sud, arun-cînd ancora în apropierea Salaminei, de unde putea apăra flancul fortificațiilor de ia Istm.
Primo Urile Q coriibliîor greceşti Primele linii succesive ale corăbiilor persane (A,B,C! O 1 2 3 A 5 km
ZG O L FUL ELE U S l S =SHH
Fig. 10, BĂTĂLIA DE LA SALAMINA
(După N.G.L. Hammond)
Specialiştii discută despre identificarea insuliței Psy-talia, pe care unii o amplasează acolo unde pe planul de mai sus se află insulița Atalanta. Poziția celor două flote, ca şi a tronului lui Xerxes, nu sînt nici ele cunoscute cu certitudine. După Hammond, flota greacă ocupa partea nordică a strîmtorii Salamina şi ieşirea acesteia în golful Eleusis. în ziua premergătoare bătăliei, flota persană (A) a închis ieşirea sudică a strîmtorii, aproape de mica insulă Atalanta. A înaintat apoi în timpul nopții (B), iar dimineața (C) s-a aflat în fața flotei greceşti, care ea însăşi înainta în strîmtoare. Ciocnirea a avut loc în mijlocul strîmtorii care în unele părți nu are mai mult de] km. lățime. Trupele persane debarcate în insula Psytaliu au fost decimate cu lovituri de săgeată, iar apoi masacrate de hopliți, în vreme ce vasele

greceşti, mult mai manevrabile în acel spaţiu strimt, împungeau cu pintenele corăbiile Marelui Rege, care se stînjeneau reciproc.
Prin Focida, pe care au prădat-o şi prin fieoţia, care i-a primit ca aliaţi, perşii ajunseră i fi Atiica. Conformîndu-se unui oracol, atenienii Si-au abandonat oraşul, refugiindu-se pe flota, care j-a evacuat la Salamina şi la Troizen. Mica 1°1 garnizoana Lisată pe Acropole s-a aparat cu tot
patru sute de corăbii greceşti au provocat Q grea înfrîngere unei flote de trei orî superioare,
Slăbită de grelele pierderi, aceasta flota nu era totuşi mai puţin de temut. Armata persanii era intactă. Dar Xerxes văzuse destul, iar anotimpul era prea înaintat. A dat ordinul de retragere, trimiţînd flota direct spre Helespont, în vreme ce el urma să se întoarcă pe uscat cu armata: i-au trebuit patruzeci şi cinci de zile chinuitoare de marş ca sa ajungă în Asia. îşi lăsase însă în Tesalia pe unul din generali, Mar-donios, împreună cu torţe considerabile, cu po-runca de a ierna acolo spre a reîncepe în primăvară operaţiile.
în 479, imediat după strîngerea recoltei, la începutul lui iulie, Mardonios a invadat Attica, pe care locuitorii ei au evacuat-o din nou, refu-giindu-se la Salamina, Aflînd că armata confederaţiei greceşti părăsea Peloponesul, s-a retras în Beoţia, lăsînd în urma-i un oraş în ruine şi ogoare devastate. I-a aşteptat pe greci la ieşirea din trecătoarea muntelui Citeron, în apropierea rîului Asopos. Trupele lui erau numeroase şi bine pregătite: infanteriei persane şi asiatice i se adăugau contingente de hopîiţi beoţieni şi foci-dieni; cavaleria era mai ales de temut căci era întărită de escadroane tesalîene, beoţiene şî macedonene. Armata grecească de sub comanda spartanului Pausania*, nepotul regelui Leonida, avea un efectiv de aproape 40 000 ele hopîiţi, dintre care 10 000 lacedemonieni şi 8 000 atenicni, fără a mai pune la socoteală trupele uşoare. Ea a trecut Citeronui şi a luat poziţie la poalele muntelui, în faţa liniilor persane, lingă oraşul Pla-teea.^Cei doi adversari s-au studiat, vreme de trei saptamîni, timp în care grecii au avut mult de suferit din pricina hărţuielilor cavaleriei inamice. O retragere ordonată de Pausania, dar greşit executata de^ subordonaţii săi, 1-a îndemnat pe Mardonios să treacă cu infanteria rîul Asopos pentru a ataca pe grecii în stare de dezordine. Cei din urmă au suportat însă şocul cu tărie: la->3 cedemonienii mai ales au dat 'dovadă de tracii-ţinuseră podurile lui Xerxes. Atare trofee, închinate zeilor în marile sanctuare, contribuiau la gloria Atenei, care de aici înainte a luat m mîini iniţiativa militară şi politica în operaţiile împotriva Asiei.
„De la războaiele persane pîna la cel pelopone-siac, ne spune Tucidide, lacedemonienii şi ate-nienii, fie războindu-se unii cu alţii, fie luptînd împotriva propriilor aliaţi ce încercau să iasă de sub autoritatea lor, fie încheind cîte un armistiţiu, n-au încetat să-şi îmbunătăţească baza materiala a armatelor şi să-şi sporească experienţa ele lupta cu prilejul respectivelor acţiuni militare". Aceasta perioada de cincizeci de ani, sau pcntecontactia, îi apare în chip retrospectiv istoricului drept pregătirea conflictului la care în mod fatal avea să ajungă rivalitatea dintre cele două mari oraşe greceşti. Sparta, a cărei autoritate era pîna atunci necontestată, privea cu nelinişte cum creştea puterea Atenei pîna la ameninţarea propriei influenţe chiar în treburile Peloponesului. Astfel de creştere este un fapt capital nu numai pentru istoria Greciei, ci şi pentru întreaga noastră civilizaţie: căci doar ajungînd să joace primul rol pe scena politicii şi a războiului a putut Atena să-şi desfăşoare întregul ei geniu în domeniul gîndirii, literaturii şi artei. Jumătatea de veac scursă între 480 şi 430 a rămas pe drept cuvînt în amintirea oamenilor sub numele de Secolul lui Perlele, răstimp în cursul căruia civilizaţia greacă a căpătat un avînt hotârîtor şi o strălucire ce n-a încetat sa
uimească.
Cu începere din iarna, 478—477, Atena a organizat împreună cu cetăţile din Asia Mică şi din insule o ligă destinată continuării războiului împotriva perşilor. Aceştia ramîneau de temui, iar reluarea ofensivei era oricînd posibilă. Oraşele din Asia Mică, din Strîmtori şi din Marea Egee care erau direct ameninţate aveau nevoie de o protecţie permanenta, întemeiată pe o putere 105 navala. Singură Atena era capabilă sa o ofere:
Fig. Jl. GRECIA ÎN AJUNUL RĂZBOIULUI PELOPONESIAC
comunitatea de tradiţii între Attica şi lonia a uşurat neîndoielnic această uniune, dar bineînţeles ca interesul a fost cauza principală. Atena îşi punea flota la dispoziţia ligii şi îşi asuma comanda forţelor confederate. Cetăţile ce nu puteau contribui cu un contingent naval la efortul comun se angajau să verse o contribuţie anuală sau tribut*, a cărui mărime a fost calculată şi repartizată cu multă echitate de către Aristide*. Tezaurul federal, administrat de trezorieri atenieni, era plasat sub protecţia lui Apolo, în sanctuarul de la Delos, în mijlocul Cicladelor, loc al veneraţiei comune a ionienilor, veacuri de-a rînduî. Sub conducerea generalilor atenieni, campanii succesive au dus la controlul asupra Strîmtorilor, la alungarea din Tracia a garnizoanelor persane, permit în d instalarea de colonii militare ateniene 106
K
la gura de vărsare a Strimonului şi în insula Sciros, la reprimarea unei încercări de secesiune a insulei Naxos. în fine, pe la 467, Cimon*, fiul lui Miltiade, se afla la comanda unei escadre numeroase care a întîlnit flota persana pe coasta sudică a Asiei Mici; în Pamfilia, la gura de vărsare a rîului Eurymedon, el a repurtat o dubla victorie, navala şi

terestră, reînnoind-o pe cea de la Mycale. Securitatea cetăților grecești din Marea Egee era de aici înainte asigurată. între timp, protagoniştii celui de al doilea război persan au dispărut într-o atmosferă de scandal. Pausania, învingătorul de la Plateea, dovedise ambiții personale incompatibile cu tradițiile statului lacedemonian. îndepărtat de la comanda, a intrat în relații secrete cu Marele Rege: trădarea sa a fost descoperită şi a fost lăsat să moară de foame în sanctuarul în care se refugiase. Temistocle, adevăratul învingător de la Salamina, a cunoscut şi el dizgrația după ce adusese un nou serviciu patriei, îndemnînd-o, în pofida Spartei, să-şi înalțe din nou zidurile d 3 apărare distruse de perşi şi să fortifice Pireul. Hazardul politicii i-a înstrăinat însă poporul Atenei şi a făcut să fie ostracizat. Fusese amestecat în negocierile lui Pausania cu Persia şi urmărit din această pricină de emisarii Spartei şi Atenei. De ei n-a putut scăpa decît punîndu-se sub protecția lui Artaxerxes, fiul lui Xerxes, care 1-a primit bine, daruindu-i pamînturi în Anatolia, unde a murit curînd după aceea, prin 460.

Dacă Atena, lipsită de Temistocle, găsise în Ci-rnon o căpetenie capabilă s-o facă a duce o politică întreprinzătoare, Sparta se afla confruntată cu mari dificultăți. A trebuit să facă față odată mai mult ostilității Argosului, vecinul şi vechiul ei duşman. Apoi a izbucnit o revoltă a hiîoților care vreme de zece ani s-a prelungit într-al treilea război mesenian (469—460). Un puternic cutremur de pămînt a distrus oraşul aproape în întregime în anul 464: a fost nevoie de întreaga energie a regelui ^ Arhidamos şi de tradiționala disciplină >7 spartată ca statul să fie salvat de la dezastrul

total. Sparta n-a putut astfel profita de primele dificultăți pe care Atena le întîmpina în ce priveşte pretențiile ei de hegemonie: cînd insula Ta-sos, vecină coastelor Traciei, a vrut să părăsească în 465—464 alianța ateniană, ea a cerut zadarnic ajutor Lacedemonei, iar Cimon a readus Ia ascultare cetatea rebelă după doi ani de asediu. Mai mult încă, Sparta a trebuit sa solicite concursul atenienilor ca să lichideze definîtiv rezistența mesenienilor. Cimon a fost trimis împreună cu un corp cxpediționar, dar n-a izbutit în încercarea de a cuceri fortăreața de pe muntele Itome, în care se refugiaseră răsculații. Spartanii s-au dispensat repede de serviciile lui. Acesta a fost prilejuit rupturii fățişe între cele două sune: lupta armată avea să urmeze rivalității surde care le macină de două decenii.

Evoluția politică internă a Atenei alimenta duşmănia Spartei. Cimon nutrise dintotdeauna simpatii pentru tradițiile conservatoare ale Lacedemonei. Dar, în ciuda victoriilor lui, a fost ostracizat în 461: nu putuse împiedica partidul democratic, condus de Efialte şi de tînarul fiu al lui Xantipos, Pericle, să adopte reformele care lăsau Areopagul* fără nici un fel de influența politică, sfat căruia, alcătuit fiind din arhonții ieşiți din funcție, urmau să-i revină atribuții judecătoreşti, limitate la cazurile de omucidere sau de sacrilegiu. Sfatul celor Cinci Sute si tribunalul Helîaei au moştenit celelalte puteri exercitate pîna atunci de Areopag, Cu toate ca Efi-alte a fost aproape imediat asasinat, aceste ma-fiin au fost menținute, de unde şi avertismentul lui Eschiîe în Orestia (458): „Respinge anarhia ca şi despotismul!" (Eumenidele^ 525—526). Atena deschidea concomitent operații ofensive împotriva perşilor şi totodată a lacedemonienilor şi aliaților lor. In vreme ce-şi sporea mijloacele de apărare. Construind între oraş şi Pireu fortificația continuă a Zidurilor Lungi, ea trimitea şi o flotă în ajutorul unui şef libian care, în apropiere de Memfis, încerca să ridice Egiptul împotriva Marelui Rege. După succesele începutului, această 108
exi
txpediție s-a sfîrşit în 454 printr-un dezastru: aproape toate trupele angajate în lupta au pierit, în Grecia propriu-?,isa, Atena a obținut ajutorul Megarei, pînă atunci aliata Spartei, a luptat împotriva Corintului şi a sfărîmat puterea Eginei ^457) asigurîndu-'şi astfel deplina libertate de manevră în golful Saronic. în Beoția, la Tana-gra (457), a fost înfrîntă de o armată lacede-momană care, după victorie, s-a reîntors în Pelo-pones. Atenienii au profitat pentru a-şi afirma autoritatea în Grecia centrala. Coastele Pelopo-nesului au fost apoi hărțuite în cursul unor operații navale conduse, în parte, de Pericle. La Naupactos, în vestul Locridei, atenienii şi-au instalat un solid punct de sprijin încredințat pazei mesenienilor exilați de către spartani: în acest fel puteau controla golful Corintic, aşa cum controlau golful Saronic.

Deceniul 460—450 este capital pentru Atena: în acel timp principalul inspirator al politicii ateniene devine Pericle, născut prin 495 dintr-o familie nobila înrudită cu genos-ul Alcmeonizilor. Frumos, fermecător, cultivat, excelent orator, militar competent, el se bucura de încrederea deplină a democraților care, conştienți de marile lui calități, îl considerau integru din punct de vedere politic şi financiar, rămîmndu-i credincioşi pînă la capăt, în ciuda atacurilor poeților comici, favorabili adversarilor săi. Nutrea pentru patria lui ambiții mari şi, ca politician experimentat, nu se încurca în scrupule excesive în ce priveşte mijloacele de a-şi atinge țelul. Convins, pe buna dreptate, ca poporul atenian poseda calități ieşite din comun, considera că ele îi dădeau dreptul la hegemonie, creîndu-i obligația de a-1 exercita: în acest chip a ajuns la doctrina imperialismului cu care compatrioții lui s-au împăcat destul de bine. Poporul îşi avea partea lui, deoarece devenea elementul conducător nu numai al unei confederații, ci al unui imperiu, iar resursele financiare ale ligii aveau să-i furnizeze subsidii: instituirea^ unui salariu zilnic pentru judecătorii 109
Heliaei, înmulțirea funcționarilor în metropolă

ori în afara, soldele militare şi indemnizații ie, toate acestea însemnau mijloace de trai pentru mai bine de douăzeci de mii de cetățeni, ne spune Aristotel. Adăugind şi prestigioasele construcții ale lui Pericle pe Acropole, care dădeau de lucru la sute de meşteşugari pe parcursul a mai mult de douăzeci de ani, e limpede în

ce mod politica lui Pericle favoriza interesele materiale ale poporului, ca să nu mai vorbim de satisfacțiile adu.se de ea orgoliului național, în 454—453, tezaurul federal a fost transferat de la Delos la Atena, trecînd astfel de sub protecția lui Apoîo sub cea a Atenei: cu toate că măsura a fost justiii-' cată de amenințările pe care flota persană Io făcea să plutească asupra Cicladelor, ca urmare a dezastrului atenian din Egipt, era în fond vorba de o operație politică ce traducea deplinul control al Atenei în ce priveşte treburile ligii. Cetățile aliate trecuseră de fapt la rangul de cetăți supuse, iar liga se transformase în imperiu, Pericle, ajutat de Cimon, rechemat din exil, acționa cu hotărîre şi energie. Dezastrul din Egipt şi tendințele imperialiste ale Atenei au determinat, cu complicitatea Persiei, mai multe cetăți să părăsească liga. Ca să aibă mîinile libere, atenienii au încheiat un armistițiu cu Sparta. S-au consacrat apoi readucerii dizidenților la ascultare. După ce şi-au reimpus autoritatea, au reluat războiul împotriva perşilor: Cimon comanda escadra ce caută să angajeze o luptă în apele Ciprului, în timpul operațiilor, după ce a repurtat noi succese, a murit de boala acolo, în 449— 448 au început negocierile care au dus la un tratat numit Pacea lui Calias*, după principalul negociator atenian. Se garanta autonomia cetăților greceşti din Asia. Navele de război ale Marelui Rege nu mai trebuiau sa se arate între Pamfilia şi Bosfor, în ce-o priveşte, Atena avea să respecte teritoriile Marelui Rege. Reîntoarcerea Ia pace asigura securitatea ionienilor, ceea ce constituia țelul mărturisit al ligii de la Delos, iar comerțul pe mare redevenea liber. 1

Atena a profitat ca să-şi afirme şi mai mult dominația asupra „aliaților": ea şi-a înmulțit coloniile militare, sau clemhiile, aşezate pe pă-mîntul acestora; în chip frecvent îşi exercita controlul asupra politicii interne a respectivelor state, situîndu-se de partea democraților; a impus folosirea monedti attice precum şi a sistemului attic de masuri şi greutăți. Imperialismul economic mergea mînă în mînă cu cel politic. Sparta nu rămînea însă a'nactivă pe continent. Ea a declanşat împotriva focidienilor, aliați ai Atenei, al doilea Război Sacru, ca să apere autonomia sanctuarului. Atena a ripostat, dar s-a ciocnit de grave dificultăți în Grecia centrală, unde mai multe cetăți beoțiene i-au devenit ostile. Un detaşament atenian a suferit în 446 o grea în-frîngere la Coroneea, în urma căreia a trebuit părăsita întreaga Beoție. Megara s-a răsculat, ca şi toată Eubeea, O armată lacedemoniană a înaintat pînă la Eleusîs. Din fericire pentru Atena, comandantul acestei armate nu şi-a continuat ofensiva, ci a bătut în retragere. Pericle a profitat pentru a pedepsi aspru pe răsculații eu-beeni. A încheiat atunci cu Sparta, în 446—445, o pace de treizeci de ani, ce stabilea un anumit echilibru de forțe între imperiul atenian, privat de majoritatea aliaților săi continentali (excep-tînd Plateea şi Naupactos), dar stăpîn în continuare al Egeei, şi blocul peloponesian condus de Sparta, întărit acum prin alăturarea Megarei şi Beoției. Fiecare trebuia să se abțină de Ia acțiuni îndreptate împotriva aliaților celeilalte părți, dar putea proceda după plac în ce priveşte statele neutre. Se garanta libertatea comerțului pe mare atît în est cît şi în vest.

t în ciuda regresului influenței ei în Grecia pro-pnti-zisă, Atena se afla în culmea puterii economice şi militare. La îndemnurile lui Pericle, şi-a investit o parte a fondurilor provenind din tribut jn înălțarea de monumente şi statui pe Acropole: mtre 447 si 438 se construieşte Partenonul, platoul sacru fiind un vast şantier cu activitate neîn-11 trerupta pîină în 432. Singură statuia Atenei Par-

tenos, de Fidias, a costat 700 talanți, aproape de doua ori valoarea totală a tributului anual al Aliaților, în acelaşi timp Atena îşi întreținea flota, menținînd în stare de permanenta alarma 60 de triere vreme de opt luni pe an. Atare forță i-a îngăduit să intervină în afară, în cele mai diverse zone. Atenienii sînt cei care în 443 instalează la Turioi*, în Italia de sud, lingă străvechea Sibaris, o colonie întemeiata de mai multe state greceşti: istoricul Herodot din Halicarnas a fost unul din primii cetățeni ai acesteia. Perlele a înăbuşit, nu fără dificultate, în 440—439, o revoltă la Samos şi alta la Bizanț. Brutalitatea represaliilor la care au fost supuşi samienii făcea limpede pentru toată lumea transformarea ligii într-un imperiu cu apucături tiranice. Cu autoritatea astfel întărită, Atena a putut trimite o expediție în Marea Neagra pînă la Sinope şi Amisos, unde au fost instalate grupuri de colonişti alături de mai vechii ocupați, în 436 a întemeiat pe cursul inferior al Strimonului importanta colonie de la Amfipolis, menita să-i întă-rească influența în Tracia şi Calcidica. în fine, către vest, a încheiat o alianța cu Acarnania. f"—"*" înaceastă regiune, ca şi în Calcidica, interesele "; Atenei se ciocneau de cele ale Corintului, membru ' al ligii peloponesiace. Iscîndu-se un conflict între Corint şi mai vechea sa colonie din Corciră (Corfu), ultima a solicitat şi obținut alianța Atenei: într-o lupta navala desfăşurată în 433 în apele Corfului, corcireenii au putut respinge (escadra corintică grație sosirii întăririlor ateniene. Riscul unui conflict generalizat se contura tot mai mult, iar Pericle» care-şi dădea seama de el, îl considera inevitabil. Astfel că şi-a înmulțit provocările fața de aliații Spartei, în 432, un decret de el propus interzicea negustorilor din Megara accesul în porturile şi pe piețele Atticei şi ale imperiului atenian: asta în-semna să sorteşti Megara, vinovata de a primi sclavii ,ce fugeau de la Atena, asfixierii economice, în acelaşi timp o expediție ateniana era trimisă împotriva Potideei, cel mai mare oraş al Calcldicei, colonie a Corintului,: care păstrase strînse relații cu metropola ei. Intervenția în 112

în timp de un necruțător război naval, se va dezintegra, în cele din urmă, iar Sparta, părăsita de aliați, îşi va recunoaşte înfrîngerea. Era deci vorba de un război de uzură în. care atemenîî trebuiau sa dea dovadă de perseverență

şi forţă morală, consimţind a-şi lasă pămînturile devastate de invadator, dar păstrînd încrederea în soarta ultimă a luptei. A fost nevoie de întreg prestigiul lui Perîcle ca vederile sale sa triumfe: jumătate din populaţia Atticei — toţi ţăranii şi orăşenii proprietari ai unui domeniu rural — urnui să-şi sacrifice bunurile şi modul lor de trai în vederea unei strategii de lunga durata.
Prima parte a războiului, care a durat zece ani (431—421), este deseori numită războiul lui Arhidamos, după numele regelui spartan ce a condus întîile operaţii şi care, dealtfel, a murit încă în 427. După un nereuşit atac prin surprindere al tebanîior împotriva Plateei, aliata. Atenei, armata lacedemoniană a intrat în Attica şi a devastat regiunea în vreme ce flota ateniana executa raiduri pe coasta Peloponesului.. Anta următor, în 430, spartanii au invadat din nou Attica. Un eveniment neaşteptat a lovit atunci Atena: ciuma; concentrarea întregii populaţii în zona urbană, unde ţăranii se aşezau pe terenurile virane în condiţii de igienă cu totul nesatisfăcătoare, a favorizat epidemia care a durat mă', mult de un an şi avea să apară clin nou în 427. A pierit o treime din populaţie, în această cumplita încercare, despre care Tucidide ne-a lăsat un impresionant tablou, atenienu s-au detaşat pentru un moment de Pericle, dar în primăvara iu: 429 i-au redat încrederea lor, reaîegîndu-1 strateg. Epuizat, marele bărbat a murit în toamna Dispariţia lui a lipsit Atena de singurul om politic care ar fi putut duce războiul ia bun sfîrşir Nici un conducător după el nu s-a mai bucurat de o asemenea încredere şi n-a mai dispus de atare luciditate.
Operaţiile militare se desfăşurau cu sorţi diferiţi, în Calcidica, atenîenii au reuşit să cucerească Potideea (429), după doi ani de costisitoare 1'
eforturi, în aceiaşi an, strategul Formkm a obţinut succese strălucitoare în apele de la Naupao-tos împotriva unei escadre peloponesiace mult superioare ca număr: pentru a-i comemora victoria, atenienii au ridicat un portic în sanctuarul de la Delfi. Au avut însă a face faţă trădării Mitilenei, cea mai importanta cetate din insula Lesbos, ce a trebuit adusa la ascultare şi pedepsită. La propunerea unei căpetenii democrate, Cleon, instigatorii revoltei au fost executaţi în număr mare. în acelaşi an (427), Plateea*, de doi ani asediată, a căzut, iar mica garnizoană de plateeni şi atenieni a fost trecuta prin sabie. Războiul luase o forma crudă şi necruţătoare.
Printr-o întorsătură fericită, Atena a fost în 425 la doi paşi de victorie. Ea angajase unele trupe în Sicilia, destinate a lupta împotriva Siracuzei şi a cetăţilor aliate ale Spartei. O escadră care transporta întăriri în vest, a făcut escală, din pricina timpului nefavorabil, în rada de la Pylos, pe coasta apuseană a Meseniei. Un general atenian ce se remarcase deja mai înainte în Acarnania, pe nume Demostene*, a hotărît să rămînă la Pylos şi să se fortifice acolo împreună cu cîţiva soldaţi spre a ameninţa din acest cap de pod întreaga Mesenie, partea vulnerabilă a teritoriului lacedemonian. Ca să înlăture pericolul, spartanii au vrut să lichideze poziţia ateniană, care a rezistat totuşi asalturilor lor. Astfel au ocupat insula Sfacteria, situată lingă •coastă şi care închide rada de la Pylos. între timp a sosit şi o escadră ateniană, blocînd în insulă pe cei 400 de spartani ce o ocupau. Numărul de spartani propriu-zişi de la Sparta era atît de mic în-cît blocada contra a 400 dintre ei a fost de ajuns ca să determine Lacedemona să ceară pace, oferind Atenei condiţii foarte avantajoase. Dar Adunarea poporului atenian s-a arătat intransigenta, instigată fiind de Cleon*, demagog înclinat către măsuri extreme, şi, după deliberări furtunoase, i-a încredinţat acestuia sarcina de a-i supune pe asediaţii din Sfacteria. Trupele ateniene, mult superioare ca număr, conduse cu pricepere de Demo-stene au spart rezistenţa hopliţilor spartani: doua-
zeci de zile după ce plecase, Cleon aducea la Atena 300 de prizonieri dintre care 120 lacedemonieni (425). Strălucita operaţie a întărit în majoritatea, poporului voinţa de a nu trata înaintea victorie! totale, în ciuda înflăcăratelor pledoarii ale Im Aristofan în favoarea păcii.
Norocul s-a schimbat însă. în 424 armata ateniană a trecut la invadarea Beoţiei. La Delion*, lingă Tanagra, s-a ciocnit cu beoţienii şt a i os t. înfrîntă în cîmp deschis: Atena greşise, îndepar tîndu-se de la sfaturile date odinioară de Pericle Pe de altă parte, generalul spartan Brasidas, tri rnis în Grecia de nord, a pus mina pe Amfipolis, în ciuda eforturilor atenianului Tucidide, care comanda escadra staţionată la Tasos; considerat răspunzător de pierderea Amfipolisului, Tucidide a fost condamnat la exil, răstimp în care şi-a con sacrat scrierii istoriei acestui război răgazul ce-î fusese impus. Brasidas îşi înmulţea totuşi izbînziie în Galcidica, desprinzînd de Atena pe multe din aliatele ei. Cleon şî-a asumat comanda unei expediţii însărcinate cu recucerirea Amfipolisului: m vara lui 422 a fost bătut de Brasidas sub zidurile oraşului şi a pierit împreună cu acesta în cursul luptei. .Dispariţia simultană a celui mai bun ge-nerai spartan şi a comandantului atenian adept al războiului pînă la zdrobirea duşmanului a îngăduit celor două state sa înceapă tratative, care au dus, în 421, la pacea zisă a lui Nicias*, după numele politicianului atenian ce a negociat-o. Această pace, datorată epuizării şi încheiată cu preţul unor concesii reciproce, nu rezolva disputa dintre Sparta şi Atena privitoare la întîietate. Ea nu putea dura mult timp.
încă ele la început, clauzele tratatului se dovediseră litera moartă: Atena, nereuşind să recapete controlul Amiipolisului şi al Calcidicii, a păstrat Pylosul şi Chera, de unde ameninţa Sparta. Un complicat joc diplomatic începu să se înfiripe între Sparta şi Teba, Alena şi Argos, joc căruia l s-a alăturat Elis şi cetăţile arcadiene. Politica ateniană era împărţita între Nicias, partizan al păcii prin înţelegerea cu Lacedemona, Hyperbolos, ur-
aventuroasa în vest. Ocazia se ivise datorita, cererii de ajutor a Segestei, aliata Atenei, aflata în război cu Selinunt,

aliata Siracuzei. Mereu prudent, Nicias îndemna la neangajare. Alcibiade era partizanul ei cel mai înflăcărat. A obținut cvştig de cauză în fața poporului care se aştepta la avantaje materiale, solda şi prada. Comanda fu încredințată deopotrivă lui Alcibiade şi Nicias, iar expediția, dotată cu mijloace însemnate, porni la sfîrşitul primăverii lui 415.

Cu cîteva zile înaintea plecării, un sacrilegiu a stîrnit indignarea atenienilor: pilaştrii cu capete de Hermes*, înmulțiți de pioşenia oamenilor simpli pe străzi şi în Agora de la Pisistratizi încoace, au fost mutilați în timpul nopții de către necunoscuți. S-a deschis o anchetă m care s-a cerut să fie implicat şi Alcibiade, bănuit de a fi participat la o parodiere a Misterelor de la Eleusis. O navă a venit după el în Sicilia, dar a scăpat, re~ fugiindu-se la Sparta. Acolo zugrăvi în culorile cele mai îngrijorătoare ambițiile pe care le nutrea patria lui în occidentul Mediteranei. Urmărindu-i sfaturile, lacedemoniemi au trimis la Siraorza pe spartanul Gylipos ca să conducă rezistența împotriva invaziei şi au hotărît să redeschidă ostilitățile în Grecia propriu-zisă. Aceste măsuri au fost încununate de succes: după doi ani de operații lipsite de rezultat şi cu toate întăririle aduse de cel mai bun general atenian, Demostene, corpul ex-pediționar a eşuat în încercările sale de cucerire a Siracuzei, iar apoi a suferit, la rîndu-i, atacurile siracuzanilor conduşi cu pricepere de Gylipos, atacuri sub care în cele din urmă şi-a găsit sfîr-şitul, în vara lui 413. Nicias şi Demostene au fost executați de învingători. Supraviețuitorii, făcuți prizonieri, au avut de îndurat o grea captivitate în carierele sau latomiile* Siracuzei, înainte de a fi vînduți ca sclavi.

între timp războiul reîncepea în Grecia propriu-zisă. Chiar în 413, lacedemonienii, urmînd sfatul lui Alcibiade, au invadat Attica şi au întărit orăşelul Deceleia de la poalele Parnesului, de unde dominau regiunea Atenei. Atare post, men-

Războiul se desfăşoară mai ales pe mare, unda e mai sîngeros şi mai costisitor totodată. Atena caută cu disperare să-şi păstreze imperiul, care se revoltă peste tot, şi liniile de comunicație indispensabile aprovizionării. Izolată de Egipt, unul din cei doi principali furnizori de cereale, din pricina trădării Rodosului, ea se va lupta pîna la capăt spre a păstra deschise Strîmtorile, ca. să-i poată sosi convoaiele cu grîu provenit clin sudul Rusiei. Revoltele se înmulțesc în lonia: doar insula Samos, în care atenienii au instaurat un regim democratic, oferă flotei acestora un punct sigur de sprijin. Dar marinarii şi soldații staționând la Samos privesc cu mînie la revoluția oligarhică ce izbucnise la Atena în absența lor, sub dubla influența a hetairiilor aristocratice, incitate de oratorul Antifon, şi a partidului moderat condus de Teramene. în 411, timp de cîteva luni, democrația a fost suspendată şi înlocuită cu regimul oligarhic zis şi al celor Patru-Sute. Cei din urmă n-au reuşit însă a-şi mai păstra sprijinul lui Teramene, care a restabilit provizoriu regimul anterior, după ce căzuse de acord cu flota de la Samos, comandată de Trasibul. Aîcibiade, care se certase cu Sparta, reintră în grațiile compatrioților lui si cîştigă în 410 o mare victorie navală în fața Ci-zicului, avînd sub comanda sa forțele reunite ale lui Trasibul şi Teramene. Sparta ceru pace, dar Adunarea ateniană dădu dovadă de imprudența respingîndu-i oferta. Flota ateniană a repurtat pînă în 408 numeroase noi succese în Tracia şi Strîmtori, dar numirea lui Lysandros ca amiral al flotei peloponesiace precum şi ajutorul financiar primit de la Cirus cel Tînăr schimbară situația. Lysandros corupse vîslaşii trierelor ateniene, ofe-rindu-le o soldă superioară, şi-şi asigură astfel a-vantajul în prima bătălie. Aîcibiade, socoiit vinovat, trebui să-i cedeze comanda lui Conon şi să se refugieze în Chersones. în 406, Atena făcu un nou efort: flota ei, considerabil sporită, a bătut escadra peloponesiacă la insulele Arginuse, pe coasta asiatică, în fața Lesbosului. A fost ultimi mul surîs al soartei. însă poporul atenian n-a
ştiut sa profite: mai mult încă, într-un moment de oarbă mînie a pedepsit cu moartea pe strategii învingători, cărora le reproşa că ar fi neglijat salvarea echipajelor vaselor scufundate în cursul luptei. Printre generalii căzuți victimă acestei proceduri ilegale se număra şi un fiu al lui Pericle. în anul următor, printr-un abil vicleşug tactic, Lysandros a surprins flota ateniană ancorată pe coasta Chersonesuluî, aproape de gura de vărsare a lui Aigospotamos, şi a distrus-o în întregime, capturînd corăbii şi echipaje, cu excepția unui mic detaşament, aflat sub comanda lui Conon, care a reuşit să scape, înfrîngerea era hotărîtoare. Din noiembrie 405 Pireul era blocat, iar populația asediată în oraş suferea de foame. A rezistat vreme de patru luni şi s-a predat în aprilie 404, acceptînd condițiile învingătorului: distrugerea Zidurilor Lungi, predarea ultimelor vase de război, supunerea fața de ordinele Spartei în ce priveşte politica externă. Şi încă lacedemonienii s-au dovedit generoşi, respingînd cererea aliaților lor, Teba şi Corintul, care voiau să i se aplice Atenei sîngerosul tratament pe care ea însăşi îl practicase la Milo, la Mitilene şi în alte oraşe. Zidurile Lungi au fost dărîmate pe dată în sunetul flautului: părea că întreaga Grecie intrase într-o eră de libertate.

Dacă prăbuşirea imperiului atenian putea da naştere la atare speranță, ea n-a durat însă mult timp. Sparta, căpetenia necontestată a coaliției victorioase, se dovedi repede incapabilă de a juca rolul conducător ce-i revenea în reorganizarea lumii elene: legată de politica ei tradiționala de hegemonie continentală, stînjenită de alianța cu Persia, ale cărei subsidii îi erau necesare pentru flotă, slăbită de evoluția interna — consecință a propriului sistem politic şi social — care reducea continuu numărul spartanilor propriu-zişi în raport cu clasele inferioare şi cu hiloții, statul lacc-demonian nu avea nici destui oameni, nici vederi politice suficient de cuprinzătoare spre a impune tetăților greceşti, mînc*"? de autonomia lor, o au- 1

toritate capabila de a le coordona eforturile şi de a le potoli certurile. Prestigiul personal al lui Ly-sandros, căruia grecii îi conferiră după victorie onoruri excepţionale, i-a îngăduit, desigur, să domine o vreme pe vechii aliaţi ai Atenei, instalînd la putere, peste tot, partidele oligarhice sprijinite de garnizoane lacedemoniene aflate sub ordinele unui guvernator spartan sau har?nostes. Dar chiar de la sfîrşitul lui 403, Sparta, mereu bănuitoare faţa de personalităţile de excepţie, i-a retras acestui «rege neîncoronat" întreaga putere, revenind ea însăşi la vechile-i preocupări hegemonice în Pelopones şi reprimind veleităţile de independenţă manifestate de eleeni.
După înfrîngere, Atena a cunoscut vreme de cîteva luni o violentă reacţie antidemocratică. Conducerea cetăţii fusese încredinţată unei comisii de treizeci de cetăţeni, printre care se numărau Teramene şi Critias, un aristocrat inteligent, ambiţios şi cinic, discipol al Iui Socrate şi unchi al lui Platon. Bizuindu-se pe prezenţa garnizoanei lacedemoniene instalate de Lysandros, cei Treizeci au instaurat un regim de teroare, dînd călăului mai mult de l 500 cetăţeni şi numeroşi meteci, confiscînd pentru ei bunurile condamnaţilor şi ale celor ce şi-au aflat salvarea în exil. Teramene, tot timpul moderat, s-a străduit zadarnic a se opune acestor violenţe: Critias 1-a executat prin fanaticii săi, fără ca Sfatul celor Cinci Sute, terorizat, să îndrăznească a-1 împiedica. Dar emigraţii, regrupaţi de Trasibul, ce se refugiase în Beoţia, au intrat în Attica, au ocupat fortăreaţa Fyle şi apoi au pus mîna pe Pireu. După o luptă fratricidă intre cei din oraş şi cei din Pireu, în cursul căreia Critias însuşi şi-a aflat moartea, cei Treizeci au rost alungaţi, pentru ca mai tîrziu, sub ameninţarea armatei spartane revenită în Attica, să intervină o reconciliere între cele două partide, în 403 —402, sub arhontatul lui Euclid*, s-a ajuns la o amnistie generală, de la care singurii excluşi erau cei Treizeci şi cîţiva magistraţi, iar demo-craţia tradiţională a reintrat în vigoare.
Poporul a respectat riguros pactul încheiat şi a luat asupra-şi restituirea datoriilor pe care cei din oraş le contractaseră faţa de lacedemonieni pentru a lupta împotriva celor din Pireu. Totuşi amintirea exceselor comise de oligarhi nu s-a şters decît cu greu, iar urile stîrnite de ei şi-au avut rolul lor în procesul lui Socrate*: acuzîndu-l de crima de impietate şi de coruperea tineretului, Meletos, sprijinit de democratul Anytos, trezea în judecători ideea confuză că filosoful era în parte vinovat nu numai de speculaţii îndrăzneţe şi de critici distructive care clătinau fundamentele morale ale statului, ci şi de comportamentul scandalos al discipolilor săi, aristocraţi insolenţi şi sceptici ca Alcibiade, Harmides şi mai ales Critias. Uimitor nu este faptul că Socrate a fost condamnat, ci mica majoritate prin care s-a obţinut condamnarea. Resemnarea-i eroică în faţa morţii, respectul dovedit faţă de legile cetăţii, refuzînd să fugă spre a scăpa de pedeapsă, au făcut asupra prietenilor săi o imensă impresie pe care Platon şi Xenofon au transmis-o contemporanilor. Dra-maticu-i sfîrşit a contribuit astfel la răspîndirea învăţăturii lui.
Ocupată aşadar cu refacerea internă, Atena a lăsat de bunăvoie Spartei iniţiativa în relaţiile cu Persia. Aceasta tocmai trecuse printr-o gravă criza în care se aflau implicaţi şi nişte greci. La moartea regelui Darius al II-lea, fiul său mai mic, Cirus cel Tînăr, ce jucase un rol important în ultimii ani ai războiului peloponesiac, s-a ridicat împotriva fratelui mai mare, devenit rege sub numele de Artaxerxes II. Ca să-şi întărească armata de care dispunea în Anatolia, a recrutat un corp de mercenari greci şi a mărşăluit spre Babilon. în toamna lui 401 s-a ciocnit cu armata regală la Cunaxa, în Mesopotamia, şi a fost ucis în lupta, Cei aproximativ 13000 de mercenari greci lăsaţi de capul lor s-au retras atunci către nord, de-a lungul Tigrului, apoi au străbătut Armenia şi au sosit în primăvara următoare la Trebizonda, pe coasta Mării Negre, de unde s-au întors în Europa. Epopeea celor Zece Mii*, cum au fost numiţi 124 sub comanda lui Trasibul. Sparta a ripostat prin interceptarea în Strîmtori a convoaielor de aprovizionare cu destinaţia Atena, precum si efectuînd, din Egina, atacuri prin surprindere asupra Pireu-lui. Oboseala a intervenit în rîndul adversarilor Lacedemonei. Spartanul Antalcidas a negociat cu perşii, iar Artaxerxes şi-a făcut cunoscute condiţiile pe care le oferea statelor greceşti. După lungi ezitări acestea au sfîrşit prin a subscrie Pacea Regelui (386). Ele recunoşteau monarhului ahemenid stăpînirea oraşelor din Asia şi a Ciprului. Celelalte cetăţi greceşti, mici sau mari, aveau să ră-mînă autonome. Atena păstra Lemnos, Imbros şi Scyros unde şi-a reinstalat cleruhii. Regele era garantul acestor înţelegeri: el era deopotrivă şi beneficiarul, întrucît prelua din nou controlul asupra grecilor din Anatolia, iar Grecia europeană, în virtutea principiului autonomiei cetăţilor, trebuia să rămînă o puzderie de state incapabile de a pune la cale o acţiune de mari proporţii. Era de fapt revanşa războaielor persane.
Elenismul trebuise sa înfrunte în Occident o-fensiva de temut a Cartaginei, ce profitase de neînţelegerile dintre statele greceşti ca să-şi reia ofensiva în Sicilia, întreruptă de pe vremea victoriei lui Gelon de la Himera, în 480. Trupele punice au luat cu asalt în 408 Selinuntul şi Himera, au cucerit Agrigeritul, ştergîndu-1 de pe faţa pămîntului, au ocupat Gela, ameninţînd Siracuza. în cursul operaţiilor militare, cea din urmă s-a supus unui tînăr ofiţer energic care, ales strateg unic, a instaurat propria-i tiranie şi şi-a masacrat adversarii. Ciuma ce se cuibărise în tabăra punică i-a determinat să înceapă tratative: Dionis a acceptat recunoaşterea stapînirii cartagineze asupra celei mai mari părţi a Siciliei (404). Sa consacrat apoi refacerii forţelor: a extins fortificaţiile Si-racuzei încît aceasta ajunsese cel mai mare oraş al lumii greceşti; a adunat numeroase trupe de mercenari greci şi barbari; şi-a format un parc de maşini de lupta şi şi-a construit o flotă de 300 de vase, nu numai triere, ci şi corăbii cu patru şi cinci rînduri de vîsle. Cu atare armament puter- V-6
Posesiunile lui Dionis

- ^ -j Teritorii ocupate de Cartogino în 387
Ceiăți italice aliate cu Dionis după 379
Contoare instalate de Dionis
IAPIGI Populați: aliate cu Dionis
13. SIRACUZA IN VREMEA LUI DIONIS I

mc a atacatA m 397 Cartagina şi după un război naeiungat, m care a cunoscut strălucite victorii, Qar şi reversuri pe măsură, a încheiat în 392 un nou_ tratat ce reducea simțitor zona de influență punica. Dionis s-a consacrat atunci altor acțiuni m italia de sud, unde, sprijinindu-se pe populațiile naigene dm Lucania, a cucerit întregul Bruttium ^u oraşele greceşti Locri, Crotona şi, în fine, Re-S'on, a cărui stapînire îi asigura controlul celuilalt don,' sSmtorii (387). în acelaşi, timp flota lui aom,n, Marea Ionică, facilitînd negustorilor si-patrunderea pînă în fundul Adriaticii: aceştia şi-au instalat contoare la Lisos în Iliria, la Hadria, în delta Fadului, şi la Ancona, excelent port pe coasta Italiei. Un raid naval pe teritoriul oraşului etrusc Agylla (Caere) a instaurat asupra Mării Tireniene amenințarea corăbiilor siracuzane. Totuşi, în ciuda a două noi războaie împotriva, Cartaginei, Dionis nu a reuşit sa-i alunge pe puni din Sicilia: în cele din urmă adversarii s-au înțeles să considere ca hotare ale teritoriilor lor cursul ele apă al cetății Himera, la nord, şi nul Halycos la sud. Cartaginezilor le rămînea astfel treimea apuseană a insulei, cu Selinunt şi Segesta. Restul aparținea grecilor, sub controlul Siracuzei.

Atare acțiuni şi succese i-au aclus lui Dionis cel Bătrîn (numit astfel spre a-1 deosebi de fiu! şi urmaşul sau Dionis cel Tînar) un prestigiu considerabil: cînd a murit în 367 era neîndoielnic cel mai ilustru dintre grecii vremii sale. Puterea lui se baza pe forță, adică, în esența, pe mercenari bine plătiți şi înarmați, şi pe o completă lipsa de scrupule. A avut cel dintîi ideea originală de a organiza un mare stat în care greci de orice obîrşie, siculi ori italici barbari, soldați de meserie şi negustori veniți de peste tot trăiau laolaltă sub autoritatea-i personală, în condiția mai degrabă a supuşilor decît a cetățenilor. Desigur, nu a reuşit să topească elementele disparate în-tr-o adevărată unitate politica, dar a zguduit din temelii vechile cadre ale cetății. Totodată, a dat un puternic impuls vieții economice, făcînd din Siracuza cea mai mare piață a Occidentului. Strălucirea curții sale, interesul pe care-1 purta literelor (se mîndrea că scrie tragedii), atracția personalității lui excepționale au stîrnit interesul filosofilor. Platon şi Aristip au venit să-1 viziteze: nici unul nici celălalt n-au avut de ce să se felicite. Isocrate, care visa la unirea grecilor împotriva primejdiei persane, s-a gîndit o clipă că Dionis ar putea să-şi ia asupra-i această sarcina măreață, în fine, atenienii, cu puțin înainte da moartea tiranului Siracuzei, i-au conferit dreptul de cetățenie şi i-au decernat premiul întîi la concursul dramatic al Dionisiilor anului 367. Astfel, pre-
țuirea tragediilor îi va fi flatat vanitatea mai mult decît toate victoriile-i militare, însă exemplul guvernării autocratice dat de el în Sicilia n-avea sa fie uitat: mulți îl vor urma după aceea.

în tot acest timp Grecia propriu-zisă se zbătea în anarhia instaurată prin Pacea Regelui, în înțelegere cu Sparta. Cea din urmă se străduia să sfa-rîme veleitățile de independență ale aliatelor ei, intervenind rînd pe rînd la Mantineea, în Arcadia, apoi la Flius, în Corintia, ca să instaleze în fiecare cîrmuiri favorabile vederilor ei. La cererea a două cetăți din Calciclica ce refuzau sa intre în-tr-o confederație organizată de Olint*, oraşul cel mai însemnat din zonă, o armată laceclemomană a intervenit spre a distruge atare liga, făcînd să fie respectată „autonomia" stipulată de Pacea Regelui, în cursul acestei expediții în Grecia de nord, un detaşament spartan în trecere prin Teba a fost solicitat de una din cele două partide ce îşi disputau puterea şi la cererea acesteia a ocupat citadela Tebei, Cadmeea. Ocupația a durat mai mulți ani: dar într-o noapte din iarna anului 379 cîțiva patrioți tebani conduşi de Pelopida* au masacrat pe magistrații favorabili Spartei şi au eliberat oraşul, obligînd garnizoana lacedemonia-nă să se retragă. Armatele trimise ulterior de Sparta în Beoția au fost incapabile să-i facă pe tebani să cada la învoială.

în ciuda neîncrederii mai vechi nutrite pentru vecina ei din nord, Atena a făcut repede cauza comună cu aceasta împotriva Spartei: oamenii noi ce se aflau la conducerea treburilor oraşului, oratorul Calistrat*, generalii Habrias*, îficrate şi Ti-moteos*, fiul lui Conon, erau hotărîți să profite de împrejurări pentru a reface prestigiul patriei lor. Eforturile acestora au dus în 377 la constituirea celei de a doua Confederații maritime care, exact la un secol după prima, grupa în jurul Atenei majoritatea cetăților insulare ale Marii Egee ?i a oraşelor greceşti de pe coasta Tracici. O serie de tratate bilaterale, încheiate cu începere din 384—383, au pregătit noua organizație care reu-
nea pe picior de egalitate Atena şi totalitatea aliatelor ei. Cele din urmă se reuneau într-un Consiliu (Synedriori) la care Atena nu lua parte. Hota-rîrile acestui Consiliu erau luate cu majoritate de voturi, fiecare cetate dispunînd de un vot. în ce-} priveşte, statul atenian lua propriile lui hotărîri. Dacă acestea corespundeau cu cele ale Synedrion-ului aliaților, atunci, şi numai în cazul acesta, Cofederația acționa ca atare, Atenei revenindu-i dreptul de a conduce operațiile comune. Pentru a face față cheltuielilor federale, alții vărsau contribuții fixate de Synedrion şi nu un tribut. Dinspre partea-i, Atena îşi asuma sarcina întreținerii propriilor forțe militare. Efortul ei considerabil în acest sens i-a permis să repurteze pe mare mai multe succese împotriva navelor peloponesiene nu numai în Ciclade, ci şi în Marea Ionică, unde Ti-moteos a condus o escadră contra Corcirei şi Acar-naniei. Preocupată de reducerea cheltuielilor şi îngrijorată de avîntul ce-1 luase Teba, Atena a încheiat în 374 pace cu Sparta pe baza situației existente: ea îşi

recîștigase superioritatea pe mare, între timp Teba şi-a refăcut în propriu-i avantaj liga cetăților beoțiene, în vreme ce în Tesalia un conducător energic, lason, tiranul din Ferai, unea sub autoritatea lui întreaga regiune. Acest elev al sofistului Gorgias a strîns o puternica armată de mercenari, sprijinită de excelenta cavalerie tesaliană: existența lui însemna un nou element în Grecia centrală. De aici şi noi motive de îngrijorare pentru Atena, care-au determinat-o sa se apropie de Sparta, în ciuda recentelor neînțelegeri în ceea ce priveşte Corciră, în 371 se reuneşte la Sparta o conferință de pace, unde sînt reprezentate principalele state greceşti, inclusiv Dionis din Siracuza şi un delegat al Marelui Rege. S-a hotărît reafirmarea principiilor Păcii Regelui. Un conflict a izbucnit însă asupra chestiunii Beo-ției: plenipotențiarul Tebei, Epaminonda*, voia să semneze tratatul în numele tuturor beoțienilor şi nu numai al Tebei. Regele spartan Agesilau s-a împotrivit categoric, iar Epaminonda a părăsit Sparta fără să fi semnat tratatul.
130
Sparta a ordonat imediat armatei lacedemo-niene staționată în Focida să mărşăluiască împotriva tebanilor, care refuzau să recunoască autonomia celorlalte cetăți beoțiene. Ciocnirea a avut loc în 371, la cîțiva kilometri sud-vest de Teba, în apropierea tîrgului Leuctra. Epaminonda, aflat în fruntea trupelor tebane, s-a folosit de o inovație tactică de mare viitor: contrar practicii tradiționale, şi-a concentrat cele mai bune unități în aripa stînga, le-a dispus în adîncime şi a zdrobit într-un atac puternic aripa dreaptă a lacedsmo-nienilor: regele Cleombrotos şi 400 de spartani au rămas pe cîmpul de bătaie. Această victorie a pus capăt superiorității militare spartane în cîmp deschis, facînd din Teba un nou pretendent la hegemonie în Grecia propriu-zisă. Succesul teban era strîns legat de acțiunea personală a lui Epaminonda. Integritatea, patriotismul şi mai ales geniul său militar vor duce patria lui în primele rînduri.
Asasinarea în 370 a lui lason din Ferai a făcut să dispară un vecin periculos: Teba a profitat ca să-şi extindă influența în. Tesalia. Dar în acelaşi timp, Epaminonda pornea către Pelopo-nes, chemat de arcadienii răsculați împotriva Spartei, în 370—369 a invadat Laconia, pinii atunci necălcată de vreun duşman, iar bătrînul Agesilau abia a putut apăra Sparta, trebuind să-i lase pe tebani să-i devasteze teritoriul. Mesenia, din nou răsculată, a ieşit definitiv de sub jugul lacedemonian, centrul ei devenind noul oraş Me-sena*, aşezat pe pantele muntelui Itome, unde stau încă în picioare puternicele-! ziduri. Statul spartan pierdea astfel principalele lui resurse: decăderea sa era de aici înainte inevitabilă. Cetățile arcadiene s-au unit într-o confederație avînd drept capitală un oraş nou întemeiat, de dimensiuni excepționale, Megalopolis*: prezența lui ia frontierele Laconici urma să stăvilească drumul oricărei tentative lacedemoniene de mai tîrziu. Hegemonia Spartei în Pelopones fusese nimicită. Strălucitele succese ale Tebei au avut ca ur-131 mare încheierea unei alianțe între Sparta şi Ațe-
---------Frontiera vesHcc a Impsriij'ui <i
Fig. 14. GRECIA ÎN 362 î.e.n.
na, care s-au străduit să-şi asigure sprijinul perşilor: dar Pelopida, trimisul tebanilor la Susa, a ştiut să cîştige bunăvoința Marelui Rege, care a recunoscut independența Meseniei, cerînd totodată dezarmarea flotei ateniene (367). Războiul a reiz-bucnit din toate părțile, în vreme ce Teba instala o garnizoană la Oropos, chiar la frontiera Atticei, atenienii, grație lui Timoteos, au ocupat, Samosul de unde i-au alungat pe perşi, aşezîndu-şi în acei loc cleruhi. Acelaşi lucru 1-au făcut şi la Potideea, în Calcidica, supunînd multe alte oraşe în regiunea respectivă. Dar Teba nu stătea cu brațele încrucişate: ea şi-a construit o flotă cu baza în-tr-un port din Locrida, pe strîmtoarea Eubeei, iar Epaminonda s-a dus să ridice împotriva Atenei Bizanțul şi Strîmtorile. Prestigiul militar al Atenei era puternic zguduit.
132
Situația ramînea totuşi confuză în Pelopones, unde eîeenii şi arcadienii se aflau în conflict. Au izbucnit apoi disensiuni în sinul confederației ar-cadiene, între Mantineea şi Tegeea. Sparta, Atena şi Elis susțineau Mantineea. Teba sprijinea Tegeea şi i 1-a trimis pe Epaminonda în ajutor, în 362. O armată lacedemoniană, întărită cu contin-gente ateniene şi mantineene, aştepta atacul teba-nilor în împrejurimile Mantineei. Ca şi la Leuctra, Epaminonda şi-a dispus aripa stingă „în formă de proră" şi a sfărîmat rezistența spartanilor. Dar a căzut în bătălie în fruntea hopliților săi: cu acest om de geniu dispărea şansa avută de Teba într-a-şi asuma conducerea treburilor greceşti. Lipsită de comandantul ei, armata tebană n-a putut profita de victorie. Haosul domnea ca niciodată în Grecia.
Situația nu era mai strălucită nici în Occident, unde moartea lui Dionis cel Bătrîn îl adusese la putere pe fiul acestuia, Dionis cel Tînăr (367— 357), care nu avea calitățile părintelui său. Pentru a-1 sfătui pe tînărul suveran, un cumnat al tatălui, Dion, 1-a chemat din nou pe Platon, dar cea de a doua călătorie a filosofului în Sicilia nu a fost mai fericită decît prima. Dionis s-a certat repede cu Dion, care a fost exilat, retrăgîndu-se la Corint. Cîțiva ani mai tîrziu, cel alungat reintra victorios la Siracuza, sprijinit de cartaginezi. Dionis a fugit la Locri, lăsîndu-1 pe Dion* să-şi exercite tirania cu prețul unor violențe datorită cărora a fost asasinat în 354. Era începutul unei perioade de tulburări în timpul căreia imperiul siracuzan, trecînd din mînă în mînă, s-a destrămat. Dionis însuşi, revenit îri 347 la putere, nu a ^ai^fpst în stare să-1 refacă: în fiecare oraş al Siciliei, la Catana, ca şi la Taormina, la Mesina aidoma ca la Leontini, îşi făcuse apariția cîte un tiran local. Siracuzanii şi-au îndreptat privirea către metropola lor, Corintul, care le-a trimis în 344 un mediator, pe Timoleon*. Primit favorabil de tiranul din Taormina, Timoleon a

obținut ca Dionis cel Tînăr să renunțe la tiranie. Cum ad-
versarii acestuia apelaseră la cartaginezi, a trebuit mai întîi să fie înlăturată această amenințare, învingător în 341 pe rîul Crimisos, Tirno-leon a încheiat doi ani mai tîrziu pacea, după ce recucerise teritoriile grecești din Sicilia pînă pe frontiera acceptată deja de către Dionis cel Bă-tr'în, adică pe cursul de apă al Himerei și pe rîul Halycos. A restabilit apoi ordinea internă, abolind toate tiraniile cu excepția celei a lui Andro-mahos din Taormina, care 1-a ajutat de la început: cetățile grecești au fost grupate într-o confederație a cărei conducere a preluat-o Siracuza. Chiar la Siracuza, a pus în aplicare un regim mixt în care, pe lîngă adunarea poporului, rolul conducător îl juca un sfat de 600 membri, îndepli-nîndu-și astfel sarcina, Timoleon a desființat în 337 magistratura supermă ce-i fusese conferită împreună cu titlul de strateg deținător al deplinei puteri și și-a sfîrșit zilele în pace la Siracuza ca simplu particular, dînd un rar exemplu de moderație și civism într-o epocă atît de tulbure.

în Grecia propriu-zisă, instaurarea unei noi ordini pe care cetățile au fost incapabile să și-o impună ele înșele, a fost realizată prin intervenția străină, cea a regatului Macedoniei. Se mai discută si astăzi dacă macedonenii erau greci din punct de vedere etnic. Sigur este cel puțin faptul că acel neam de țărani necioplîți și de munteni, așezat în jurul golfului Termaic si în munții învecinați, între lanțul Pindului și cursul inferior al Strimonului, a rămas multă vreme la marginea lumii elenice, în schimb, suveranii săi ereditari, dinastia Argeazilor, au luat încă de la începutul veacului V parte activa la viața grecească. La sfârșitul aceluiași veac, regele Arhelau, interesat ele cultură, a primit la curtea lui din Pela pe poeții Euripide și Agaton, pe muzicianul Timoteos din Milet, pe pictorul Zeuxis. Macedonia juca un rol în treburile interstatale și a intrat de mai multe ori în alianță cu cetățile grecești. Dispunea de resurse apreciate, mai ales de lemn de construcție, indispensabil lucrărilor navale. Regele, sprijinit de nobilii care purtau cu mîndrie titlul de „tova-
^si" ai regelui, hetairii, se putea bizui de aserne-ea și Pe ° țărânime credincioasă, care-i dădea excelenți pedestrași, pezetairii. Această monarhie militară, întemeiată pe solida sentimente de simpatie personală față de suveran, putea deveni un remarcabil instrument politic în manile unui rege energic și ambițios. A fost cazul lui Filip, fiul lui Amyntas.

De la moartea în 370 a lui Amyntas III, regatul Macedoniei a fost încercat de nenumărate certuri dinastice. Filip, fiul cel mic al defunctului rege, era încă foarte tînăr și și-a petrecut mai mulți ani la Teba ca ostatec: acolo i-a cunoscut pe Epaminonda și Pelopida și s-a familiarizat cu politica grecească. Avea douăzeci și doi de ani în 359, cînd a fost ales ca regent al regatului la moartea fratelui său Perdicas III, al cărui fiu era minor, în scurtă vreme tînărul regent a restabilit o situație ce părea aproape total compromisă: s-a debarasat de ceilalți pretendenți la titlul regal, s-a înțeles cu Atena, promițîndu-i că-i va înlesni recucerirea Amfipolisului, de unde a retras garnizoana macedoneană instalata acolo de Perdicas, i-a bătut pe iliri în vest și i-a supus pe peonii din nordul Macedoniei. Cu falanga pezetairilor și cavaleria grea condusă de hetairi a organizat o puternică armată care, drept recunoaștere a succeselor sale, 1-a ales rege.

Primul sau obiectiv a fost să-i asigure Macedoniei liberă ieșire la mare. Cele mai bune porturi de pe coastele ei, Pidna, Metone, erau colonii grecești aliate ale Atenei. Dar Atena se zbătea de ani de zile în dificultăți diplomatice și financiare încercînd să-și păstreze controlul Strîmtorilor și coeziunea Confederației sale maritime. Aceasta din urmă a fost serios zguduită atunci cînd în 357, Chios, Rodos și Bizanțul, susținute de dinastul canan Mausolos*, care guverna Halicarnasul în numele Marelui Rege, au format o alianță separată, independentă de Confederație. A urmat un război în cursul căruia Atena a eșuat în eforturile GV, ^6 ^~* rea^uce ^a ascultare pe rebeli. Pacea încheiată în 355 consfințea destrămarea Confedera-
Ef-IV S^nos^C-
£$,#&£;
•fi^r ,^f *ra °vi":"
"W ^-f. ffăs-^
$
TA"
.-^
Rodos ^V
Fig. 15. EXPANSIUNEA MACEDONIEI SUB FILIP II

ției: partidul moderat atenian condus de Eubul*, abil om politic și de finanțe, și-a impus punctele de vedere, iar poporul nu mai voia nici să plătească, nici să slujească. Filip a profitat de situație: a pus rînd pe rînd stăpînire pe Amfipolis, pe care Atena încercase zadarnic sa-1 cucerească cb mai mulți ani, apoi pe Pidna și, în sfîrșit, pe Me-tone, în fața căreia și-a pierdut un ochi (354). Ieșirile Macedoniei la mare erau de aici înainte asigurate, între timp a cucerit Potideea, în Palene, dar a cedat-o Confederației calcidice, după ce i-a alungat pe cleruhii atenieni. Trecînd Strimonui dincolo de Amfipolis, a pus stăpînire pe o colonie 136
Tasosului, Crenides, în cîmpia de la poalele muntelui Pangeu: din această cetate a făcut un oraș nou căruia i-a dat

numele de Filipi, prim exemplu al unui obicei ce avea să devină foarte frecvent în epoca elenistică. Minele de aur ale pangeului îi dădeau posibilitatea sa-şi plătească mercenarii şi să cumpere conştiinţele. Monedele lui Filip aveau să joace ulterior în lumea greacă rolul pe care aurul persan îl jucase vreme de un veac.
Dar în 356 o gravă criză interstatală izbucnise în Grecia centrală, oferind astfel un pretext comod intervenţiilor Macedoneanului. Sanctuarul de la Delfi era din nou pricina unui război sacru, cel de al treilea. Ca şi cu un veac mai înainte, foci-dienii au fost acuzaţi de sacrilegiu: printre membrii Amficţioniei, Ţeba se vădea cea mai pornită contra aestor vecini faţă de care nutrea o veche invidie. Focidienii însă, sprijiniţi de Atena şi Sparta, şi-au pus în frunte un om energic, Filo-melos, şi au devenit stăpîni ai sanctuarului: tezaurul sacru a constituit resursa graţie căreia au putut recruta o armată de mercenari cu care Fiio-melos, iar după moartea lui urmaşul acestuia, Onomarhos, au repurtat succese. Onomarhos a pătruns chiar în Tesalia, unde tiranii din Ferai şi Cranon îi erau favorabili. Celelalte oraşe ale Tesa-liei au apelat atunci la Filip. După un mare eşec m 353, Macedoneanul a revenit în anul următor m Tesalia, zdrobind trupele lui Onomarhos, care a pierit Jn luptă. Faptul n-a pus capăt războiului sacru, căci Filip n-a putut trece de Termopile, aflate în mina aliaţilor focidienilor, ca să intre m Grecia centrala, dar măcar devenise aliatul şi protectorul Tesaliei. S~a îndreptat atunci către Tracia,^ unde a impus regilor indigeni alianţa cu el, ducîndu-şi armatele pînă la Propontida. Atena, care pusese din nou piciorul la Sestos, în Cherso-neŞ, s-a văzut din nou ameninţată. Curînd a avut "Olwmotive de îngrijorare, atunci cînd Filip s-a hotarît să supună oraşele din Calcidica, cucerin-
137 l U-Ul dupS altul< C.el mai imP°rtant> Olin-tul» a căzut în 348. în ciuda apelurilor arzătoare ale oratorului Demostene*, care vedea cum creşte primejdia, Atena n-a fost în stare să ajute în timp util Olintul. Oraşul a fost ras şi întreaga Calci-dică încorporată regatului Macedoniei. Intrigile lui Filip au scos concomitent Eubeea din Confederaţia maritimă ateniană.
A temenii se hotărîra atunci să trateze: o ambasadă trimisă la Pela, capitala regatului macedonean, a pregătit în 346 pacea zisă a lui Filo-erate, după numele principalului plenipotenţiar atenian, care era însoţit de Demostene şi de ora-torul Eschine*: cel din urmă s-a lăsat îmbrobodit de Filip şi avea sa devină un partizan convins al politicii acestuia. Conform termenilor tratatului, fiecare îşi păstra posesiunile din acel moment, dar Filip a refuzat să-i menţioneze pe focidieni drept aliaţi ai Atenei, beneficiind de respectivele convenţii: soarta lor a decis-o el însuşi imediat, ocu-pîndu-le chiar în anul 346 ţara. Amfictionia a impus focidienilor o grea amendă anuala ca despăgubire pentru jafurile comise în sanctuarul de la Delfi. Cele două voturi de care dispuneau în Consiliul amficţionic au fost atribuite luî Fiiip, căruia i-a fost conferita şi preşedenţia Jocurilor pitice din anul în curs. Regele Macedoniei era de aici înainte admis oficial în comunitatea statelor greceşti.
Mulţi s-au bucurat: era în special cazul acelor care, alături de bătrînul retor Isocrate, vedeau deja în suveranul macedonean pe şeful de care Grecia avea nevoie ca să-i potolească certurile şi să-i unească forţele într-o acţiune comună îndreptata împotriva Persiei ahemenide. Alţii însă, în fruntea cărora se afla Demostene, considerau pacea lui Filocrate ca un armistiţiu provizoriu, tocmai potrivit pregătirii luptei decisive pe care o^ socoteau inevitabilă. Lucrurile au ieşit la lumina m 343, cînd Demostene 1-a acuzat pe Eschine că şi-ar fi trădat patria cu ocazia ambasadei din 346: Eschine a fost achitat, dar politica lui Filip şi a adepţilor săi a fost violent atacată în cursul pro-cesului, iar pasiunile mulţimii în legătură cu aceasta temă se aprinseseră din nou.
18
în ce-1 priveşte, Filip folosea ck mai bine răgazul de care dispunea. O nouă campanie împotriva ilirilor, iar apoi o intervenţie în Epir, i-au asigurat spatele, în Tesalia a reorganizat administraţia locală, creînd patru provincii, ai căror şefi, sau tetrarhi, îi erau devotaţi. S-a îndreptat apoi către Tracia pe care a supus-o pînă dincolo de Nestos şi ulterior pînă la Marea Neagră şi la Propontida: întreaga ţară a devenit domeniu regal guvernat de un strateg numit de Filip. Oraşele greceşti de pe litoral, ca Bizanţul şi Perintul, precum şi poziţiile Atenei în Chersones, erau direct ameninţate. Temîndu-se din nou cît priveşte drumul griului, vital pentru aprovizionarea ei, Atena se pregătea iarăşi de război, după cum o sfătuia Demostene. Astfel cînd în 340 trupele macedonene au asediat Perintul şi ulterior Bizanţul, flota ateniană a intervenit cu toată puterea. Filip, care eşuase în faţa Perintului, a trebuit să ridice asediul Bizanţului, oraşul fiind ajutat de strategul atenian Focion. Acest eşec 1-a convins pe regfc ca în cazul Atenei rezultatul trebuie obţinut prin-tr-o intervenţie în Grecia propriu-zisă.
Evenimentele de la Delfi aveau să-i ofere în curînd acest prilej. Ca să abată atenţia de la o plîngere împotriva Atenei prezentată Consiliului amficţionic, reprezentantul Atenei, Eschine, i-a a-cuzat pe locrienii din Amfisa că au cultivat, contrar datinei, jpămînturile închinate lui Apolo. Pentru a ispăşi sacrilegiul s-a hotărît un război sacru împotriva locrienilor, iar conducerea lui a fost încredinţată lui Filip (339). Acţionînd cu mare iuţeală, acesta şi-a trecut trupele în Focida, cu consimţămîntul focidienilor, cărora le-a promis o micşorare a amenzii cu care fuseseră pedepsiţi. Graţie acestei stratageme, a putut înconjura prin vest poziţia cheie a Termopilelor, ocupată de beoţieni, ieşind la Elateea, în Grecia centrală. Atare veste a zguduit Atena: a fost „surpriza de la Elateea", iar Demostene a muncit din greu ca să ridice moralul compatrioţilor lui. De-plin conştienţi de primejdie, atenienii s-au aliat 9 cu Teba pentru a organiza

apărarea comună. O
p 500 1000 ISOOm ^ Echldistcnța curbelor de nivel este de 50 m Â
Fig. 16. BĂTĂLIA DE LA CHERONEEA
(După N.G.L. îîammond)
Forțele greceşti, atenienii în aripa stingă, iar beo-țienii în cea dreaptă, se sprijineau pe mlaştinele Ce-fisuîui la dreapta şi pe contraforții montani din vecinătatea Gheroneei, la stînga. Filip a început lupta cu aripa sa dreaptă, la comanda căreia se afla (poziția I), apoi s-a repliat înainte ca aripa lui stînga să fi luat contact cu inamicul. Atenienii, crezînd că-1 biruiesc, s-au luat în chip imprudent după el, dezorganizînd astfel liniile greceşti. S-a deschis astfel un gol între centru şi Batalionul sacru. Acolo au şarjat Alexandru şi cavaleria macedoneană, în vreme ce întreaga falangă şi-a reluat mersul înainte împotriva unui inamic în dezordine. Batalionul sacru a fost zdrobit, iar grecii au intrat în debandadă, supraviețuitorii fugind spre Lebadeea prin defileul Kerata. Leul comemorativ ridicat după bătălie dea-supra mormîntului comun al celor ce făceau parte din Batalionul sacru a fost reaşezat pe locul sau originar, la poalele înălțimilor, aproape de mijlocul terenului ocupat, în planul de mai sus, de trupele
uşoare macedonene. '*

armata, reunind forțele celor două state, s-a adunat în Beoția, în vreme ce Filip era ocupat cu pedepsirea Amfisei, conform misiunii cu care fusese însărcinat de amficționi. în vara lui 338, în fruntea trupelor sale, Filip revine din partea apuseană a Locridei către cursul superior al Cefisu-lui beoțian, unde armata duşmană îl aştepta în a-propierea Cheroneei. Aripa stîngă macedoneană, comandată de tînărul fiu al lui Filip, Alexandru, a sfărîmat rezistența hopliților beoțieni care-i stăteau dimpotrivă: „batalionul sacru" al tebanilor şi-a dat viața pînă la ultimul om. Contingentul atenian a suferit pierderi grele şi s-a destrămat (2 august 338).

Victoria de la Cheroneea a fost decisivă. Orice împotrivire față de voința lui Filip a luat sfîr-şit. Teba a fost aspru tratată, a primit o garnizoană macedoneană în Cadmeea şi şi-a pierdut poziția de frunte în Beoția. Atena a scăpat cu pierderi minime: şi-a abandonat doar pozițiile din Chersonesul tracic şi a acceptat dizolvarea Confederației maritime; şi-a păstrat posesiunile externe. Lemnos, Imbros, Scyros şi Samos, redevenind chiar stăpînă pe Oropos, la frontiera Beoției, pe care-1 pierduse odinioară; în fine, a intrat în a-lianța lui Filip. Poporul atenian a rămas totuşi demn în înfrîngerea suferită, încredințîndu-i lui Demostene sarcina de a pronunța elogiul funebru al soldaților morți la Cheroneea.

Victoria lui Filip a însemnat o cotitură hotă-rîtoare în istoria elenismului. Un stat monarhic şi centralizat şi-a dovedit în chip strălucit superioritatea sa față de coalițiile efemere care legau între ele cetățile autonome. Viitorul aparținea marilor regate şi nu micilor republici mărginite la teritoriul unui singur oraş. Concepția clasică a polis-ului era de aici înainte depăşită. Aceasta s-a văzut limpede în 337, cînd Filip a reunit la Corint o adunare generală a grecilor. Toate cetățile, cu excepția Spartei, şi-au trimis reprezentanți. Ei au întemeiat Liga de Ia Corint, care dădea pentru prima oară o formă federala unui fel de stat ** panelenic. Se instaura pacea generală între cetăți
şi tulburarea ei era interzisă sub pedeapsa sancțiunilor militare. Se proclama respectarea constituțiilor interne ale fiecărui stat, ca şi autonomia sa. Pirateria şi jaful erau interzise. Un Consiliu federal (Synedrion) în care fiecare stat avea un număr de delegați proporțional cu importanța lui, avea să se reunească în fiecare an într-unul din marile sanctuare. Hotărîrile acestuia, luate cu majoritate de voturi, deveneau obligatorii pentru toți membrii Ligii.

Macedonia nu făcea parte din Liga de la Corint, dar ea încheia cu aceasta o alianță ofensivă şi defensivă, iar Filip era desemnat ca şef al armatei federale, încă din 337, el propunea Ligii pornirea unui război împotriva regelui persan. Monarhia ahemenida trecea atunci printr-o criză gravă de succesiune, care făcea potrivit momentul unui atac. Lui Filip nu-i era însă dat să treacă la lupta, căci în vara lui 336, în timpul serbărilor date cu ocazia căsătoriei fiicei sale cu regele Epi-rului, a fost asasinat de un oarecare Pausania, din motive de ură personală. Cu fiul său Alexandru, aclamat pe loc de popor ca rege al Macedoniei., începe o eră nouă pe care o numim epoca elenistică.

Capitolul V POLEMOS

„Polemos, spune Heraclit, a zămislit lumea, Polemos domneşte asupra ei". Filosoful din Efes, care scrie la începutul veacului V, înțelege prin aceasta că universul este teatrul unei lupte fără sfîrşit între elemente potrivnice, luptă din care decurge o necontenită schimbare: Polemos, războiul, îi apărea deci ca legea fundamentală a cosmosului. Atare cugetare sumbră i-a putut fi sugerată foarte bine lui Heraclit de către spectacolul vremii sale, căci pentru grecii epocilor arhaică şi clasică războiul însemna un necontenit prilej de îngrijorare. Nu mtîmplător au fost relatate în expunerea istorică precedentă atîtea operațiuni militare: s-a calculat că în răstimpul unui veac şi jumătate, cuprins între războaiele persane şi bătălia de la Cheroneea, Atena s-a aflat, în medie, în stare de război mai mult de doi ani din trei, fără să se fi bucurat niciodată de pace zece ani la rînd. Alte cetăți, ale căror răspunderi şi pretenții erau mai mici, n-au avut parte, desigur, de un destin atît de belicos. Nici una însă, dacă voia să supraviețuiască, nu se putea ține întru totul deoparte: războiul era într-adevăr legea de bronz a lumii greceşti.

Existau, neîndoielnic, în toate acestea cauze de ordin economic. Deoarece în Grecia pămîntu-rile roditoare sînt puțin numeroase, ele puteau suscita invidia vecinilor avizi sau suprapopulați. Atena s-a folosit de forța armelor spre a

instala
în afara Atticii colonii cu caracter militar, cle-ruhlile. Sparta a fost constrînsa a cuceri Mesenia de logica internă a sistemului ei politic şi social Mai tîrziu, nevoia de a menţine deschisă o cale comercială vitală a putut duce la război: vreme de un secol, Atena şi-a tot repetat acţiunile ei militare ca să controleze zona Strîmtorilor prin care treceau convoaiele de grîu venind din sudul Rusiei. Pe de altă parte s-a văzut ce rol a jucat în izbucnirea războiului peloponesiac vestitul „decret megarian", prin care Pericle instituia blocada e-conomica a Megarei. în fine, poftele stîrnite de minele din Tracia au dus la multe conflicte în regiunea Tasos şi a muntelui Pangeu.
Rivalităţile economice nu constituie însă esenţialul. Dacă grecii au consacrat războiului atîta timp şi eforturi, aceasta se datoreşte în primul rind unor motive psihologice care ţin de concepţia greacă despre cetate. Pentru membrii ce o alcătuiesc, ea reprezintă autoritatea supremă. Legea ei este independenţa absolută: dacă intră într-o alianţă, o face în principiu pe picior de egalitate, fără sa-şi înstrăineze autonomia de care e mîndra. în lipsa unui arbitru acceptat de ambele părţi, care să rezolve diferendele, orice ciocnire de interese degenerează lesne în conflict armat. Dragostea de libertate, care a inspirat oratorilor şi poeţilor atîtea chemări înflăcărate, presupune acceptarea războiului şi chiar ducerea lui cu entuziasm: merită să rămînă liberă doar cetatea ce ştie sa se bată pentru libertatea ei. Astfel întîiul obiectiv al organizării civice este de a-i pregăti pe cetăţeni pentru eventualitatea ineluctabilă a luptei. Lucru pe care Platon 1-a înţeles foarte bine atunci cînd îl pune pe cretanul Clinias în Legile (625 e) să spună: „corpul cetăţenilor îşi trăieşte viaţa spre a duce un război fără sfîrşit împotriva tuturor celorlalte cetăţi", în cetatea greacă din epoca arhaică şi clasică cetăţeanul este în primul rînd un soldat, după cum politicianul trebuie deseori să se transforme în comandant militar. Totul depinde de soarta armelor: viitorul personal al fiecăruia, cel al statului şi în ultimă instanţă al ele- 144
nismului în întregime. Decăderea Atenei s-a vădit iremediabilă cînd aceasta n-a mai vrut drept conducători decît financiari şi avocaţi şi cînd ate-nienii, surzi la implorările lui Demostene, au refuzat să lupte ei înşişi, lăsînd apărarea patriei pe seama mercenarilor.
După cum s-a văzut, armata greaca avea ca element esenţial un corp de infanterie grea, hopliţii. Hoplitul dispunea de un echipament complet de arme ofensive şi defensive, ilustrat în detaliu de documentele figurative, sculpturi sau vase pictate. Trebuie totuşi să deosebim în ce priveşte reprezentările de războinici pe cele care reproduc fidel realitatea contemporană şi acelea, mult mai numeroase, care o interpretează transpunînd-o în lumea mitului: luptătorii complet goi de pe friza Mausoleului din Halicarnas nu le-au înfruntat decît pe amazoane, în schimb celebrul bronz miniatural de la Dodona, păstrat la Berlin, stela lui Aristion sculptată de Aristocles* sau vasul lui Ahile de la Vatican sînt documente demne de încredere. Hoplitul apare în aceste cazuri, îmbrăcat cu o tunică foarte scurtă, care lasă picioarele în întregime libere. O manta putea completa vestimentaţia. Labele sînt goale sau încălţate cu ghete ori sandale. Unele mărturii lasă să se înţeleagă că soldaţii greci se simţeau uneori mai bine desculţi pe teren neprielnic.
Pieptul era apărat de a platoşă fie de metal, fie de piele ori de pînză de in, ultimele întărite cu placi metalice, în epoca arhaică se folosea platoşa^ rigidă, în formă de „clopot", alcătuită din doua plăci de bronz, una pentru faţă, alta pentru spate, îmbinate pe umeri şi la subţiori cu cheutori. De curînd a fost descoperit la Argos un exemplar splendid. Ulterior, modelele suple au devenit la modă: spre deosebire de platoşa clopot care cobora pînă pe talie, acestea se prelungeau de obicei sub centură prin benzi de piele atîrnînde, wmbr e chinuri, care apărau partea de jos a pînte-f ţ uî' ^e caP> hoplitul purta o cască metalică dublata cu piele sau fetru, adeseori prevăzuta cu
una sau mai multe creste cu panaşe. Ofiţerii se deosebeau prin mărimea şi bogăţia panaşelor de care Aristofan nu pierde prilejul a-şi bate joc. Forma coifurilor era de tipuri diferite, în general bine definite, cărora tradiţia le dă nume destul de arbitrare. Coiful corintic cu obrăzare şi apărătoare de nas fixe se purta ridicat pe frunte înainte sau după luptă, în schimb casca attică era fără apărătoare de nas şi cu obrăzare mobile ce puteau fi ridicate după voie. Coifului beoţian, în formă de bonetă conică, îi lipseau toate acestea, inclusiv apărătoarea de ceafă. Mai existau şi alte tipuri, dar cele de mai sus sînt cele mai răs'pîn-dite pe monumentele figurative. Săpaturile au scos la iveală multe coifuri de bronz, mai ales la Olimpia, unde de curînd au apărut unele foarte frumoase. Cîteva poartă dedicaţii ce ne îngăduie să le datăm.
Acelaşi lucru se întîmplă şi cu scuturile de bronz, consacrate deseori ca ofrande în sanctuare. Forma lor a variat de-a lungul veacurilor de la scutul în opt, de tradiţie creto-miceniană, pîna la cel rotund al epocii clasice, trecînd prin scutul „geometric", cu două mari scobituri laterale, şi prin acela beoţian, derivat din precedentul, dar cu scobituri mai reduse. Diametrul scutului rotund în secolele V—IV este de aproape doi coţi (90 cm). Este destul de mult bombat în afară. Pe faţa exterioară, carcasa de lemn e acoperită cu piele tabaj cită sau crudă ori chiar cu foi de bronz pe toată suprafaţa ei. în centru iese deseori în relief un motiv metalic: de obicei e un cap de Gorgonă, al cărei aspect oribil trebuie, dacă nu să înspăimînte adversarul, măcar să îndepărteze soarta cea rea. Diferite embleme, gravate sau pictate, după cum figurează pe metal sau piele, pot împodobi faţa exterioară a scutului aşa cum se vede pe vasele pictate şi precum rezultă din descrierile, în mare parte fanteziste, pe care poeţii Eschil, în Cei şapte contra Tebei, şi

Euripide, în Fenicienele, le-au făcut armurilor comandanților argieni care atacau Teba. Cît priveşte scutul lui Ahile, descris pe larg de Homer în cîntul XVIII a! Iliadei, el ține ele
tul. Ca şi scutul, ea era ținută într-o husă protectoare în răstimpul în care nu era folosită. Lancea „dorica" a fost socotită de poeți drept armă greacă prin excelență. Eschil a făcut din ea simbolul capacității militare a grecilor prin contrast cu arcul perşilor. Atena, zeiță războinică, preferă lancea spadei.
Spada, arma luptei corp la corp, serveşte ca ultimă soluție războinicului lipsit de lancea lui. în epoca clasică, ea are o lamă de fier, de lungime redusă, nedepăşind un cot (45 cm). Aceasta lamă e cu dublu tăiş. Minerul este prevăzut cu o gardă îngustă şi cu un pomou. Teaca e atîrnată de o diagonală scurtă, ce trece peste umărul drept. Teaca este situată atît de sus încît pomoul spadei ajunge aproape la nivelul subsoarei stingi: ca să scoți lama trebuie să tragi spada înainte şi să strîngi teaca sub brațul stîng. Spada putea fi trasă fără să fie lăsat din mînă scutul, ceea ce n-ar fi fost posibil cu o diagonală mai lungă. Se ataca deopotrivă cu vîrful şi cu tăişul, în vreme ce mînuirea lancei, a arcului şi a săgeților făcea obiectul unei instrucții bine puse la punct, nu pare ca grecii clasici să se fi preocupat prea mult de scrimă. Se ştia dealtfel că hoplitul, îngreunat de scut şi platoşă, n-ar fi tras mare folos de pe urma unui meşteşug excelînd prin figuri $i fente.
Alături de corpul de atac format din hopliți, armatele greceşti dispuneau de trupe uşoare şi de cavalerie. Trupele uşoare ne sînt mult mai puțin cunoscute decît hopliții, ceea ce se explica lesne prin originea lor socială, în vreme ce infanteria grea, unde fiecare trebuia să-şi procure pe contul său costisitorul armament, era formată din cei aparținînd clasei înstărite, arcaşii, praş-tiaşii, aruncătorii de sulițe se recrutau din rînduî cetățenilor săraci. Aceştia nu aveau nevoie de arme defensive, căci rolul lor nu era de a caută sau aştepta lovitura, ci de a hărțui de departe pe duşman. Armele de aruncare sînt puțin costi- 148
itoare: ele sînt aceleaşi cu cele de vînatoare. Arcul cu dublă curbură este cea mai perfecționată: cu toate că poeții vedeau în el arma persană" prin excelență, în lumea elenică el se bucura de o străveche tradiție ilustrată de legenda arcului lui Ulise în Odiseea, fără a mai vorbi de mitul lui Herakles şi al lui Filoctet. Cretanii treceau drept cei mai buni arcaşi. Eficacitatea tirului era mare sînd săgețile erau concentrate asupra unei trupe în formație strînsă. Chiar în cursul luptelor navale, amenințarea săgeților era atît de temută încît navele de război erau prevăzute cu paravane protectoare din pînză groasă, întinse de-a lungul bordului înaintea fiecărei ciocniri.
Sulițele, folosite în mod obişnuit la vînatoare, serveau de asemenea şi la război, întrebuințarea lor era curentă în cadrul infanteriei grele încă din vremurile homerice: în Iliada, lupta a doi războinici începe îndeobşte printr-un tir de sulițe, care rareori greşesc ținta. Pe corpul vaselor Dipylon şirurile de războinici înarmați din cap pîna în picioare țin de cele mai multe ori în mînă două sulițe în locul unei lănci. Atare tradiție eroică explică pentru ce în epoca clasică se continua antrenamentul tuturor tinerilor în aruncarea suliței, deşi această armă dispăruse din dotarea hopliților. Cavaleria n-a renunțat însă a se folosi de ea. Sensibil mai scurtă decît lancea, sulița are o lungime de trei-patru coți (135— 180 cm). Putea fi prevăzută, ca şi lancea, cu un vîrf la fiecare capăt. Bătaia ei era mărită atunci cînd era aruncată ținînd-o nu cu toată palma, ci folosind o curea fixată la mijloc şi care juca rol de propulsor.
Praştia reprezintă cea mai simplă armă de aruncare: două legături sau coarde, lungi de aproximativ două picioare (circa 60 cm), sînt prinse de un fel de buzunar de piele. Cealaltă extremitate e ținută în mînă de prăştiaş care aşează proiectilul în buzunarul de piele, învîr-9 tind apoi totul cu repeziciune. Cînd dă drumul
uneia din corzi, proiectilul, propulsat de forța centrifugă, pornetşe cu mare viteză. Un prăştiaş îndemînatic ajungea la o deosebită precizie, iar tirul său avea, ne spune un autor antic, lungimea unui stadiu (600 picioare sau circa 180 m.). Cu praştia se aruncau pietre, dar şi proiectile, special fabricate în acest scop, de lut sau de metal, mai ales de plumb. Atare proiectile de forma elipsoidaîă permiteau un tir mai lung şi mai precis. Acestea s-au găsit în mare număr la Olint, provenind de la asedierea oraşului de către Filip în 348. Multe din aceste proiectile poartă inscripții: e vorba de nume de populații (sau etnicoane], scrise în întregime sau prescurtat, ori de nume de oameni. Printre ele întîlneşti frecvent pe cele de olintian sau calcidian, pe cel al lui Filip însuşi şi poate pe cele ale principalilor săi ofițeri. Numele lui Filip apare de asemenea şi pe vîrfu-rile de săgeți.
Să nu uităm că pe lîngă atare arme uşoare grecii vechi n-au încetat niciodată de-a lungul întinsei lor istorii să se bată şi cu armele naturale cele mai simple pe care li Ie punea la dispoziție pămîntuî natal, adică cu pietre şi bîte. De nenumărate ori vedem cum în epopee eroii cumpănesc cîte un bolovan cu care sa-şi zdrobească adversarul. Chiar în epoca clasică atenienii i-au nimicit pe perşii debarcați în mica insulă Psi-talia de lîngă Salamina, după bătălia navală, sub o ploaie de săgeți şi o grindină de pietre aruncate cu mîna. Aceeaşi tactică şi atunci cînd Demostene pune stăpînire în 424 pe Sfacteria apărată de spartani. La sfîrşitul veacului, în 403, cu ocazia luptei de la Munihia, cartier al Pire-ului, dintre susținătorii Celor Treizeci şi partizanii democrației, IXenofon consemnează în mod expres prezența în rîndurile democraților a aruncătorilor de pietre. Mai multe texte menționează folosirea bîtelor ca arme de luptă: în fond cei trei sute de oameni din garda personală, înarmați cu ciomege, datorită cărora Pisistrate a putut lua, după Herodot (I, 59), puterea la Atena nu erau mai puțin soldați decît purtătorii

i lance sau doritorii ce alcătuiau de obicei garda Dersonală a tiranilor greci.^
Daca infanteria uşoara a jucat un rol redus *n marile conflicte din epoca arhaică şi din secolul V, ea avea sa capete în veacul următor mai multă importanţă. Deja în timpul războiului peloponesiac unele încercări s-au vădit pline de învăţăminte. Astfel generalul atenian Demostene, înainte de a se distinge în acţiunea din insula Sfacteria, a suferit o grea înfrîngere în defileu-rile Etoliei, din partea muntenilor din zonă: aceştia, neavînd infanterie grea, au surprins corpul expediţionar atenian într-un teren dificil, i-au cauzat pierderi grele cu lovituri de săgeţi şi suliţe şi 1-au obligat să se retragă în grabă. Atare lecţii n-au fost zadarnice. La începutul veacului IV, strategul atenian Ificrate a organizat un corp de mercenari uşor înarmaţi, peltaş-tii, numiţi astfel deoarece foloseau în locul greului scut rotund un scut de răchită foarte uşor în formă de corn lunar, acea pelte asemănătoare cu scutul pe care tradiţia legendară îl atribuia amazoanelor. Peltastul nu avea platoşă metalică. Armele sale ofensive erau o suliţă lunga ce putea servi de lance şi o spadă scurtă pentru lupta corp la corp. Astfel de trupe au făcut de mai multe ori minuni chiar în faţa hopliţilor lace-demonieni.
Precum s-a văzut, cavaleria a apărut la început m arta militară a grecilor sub forma carelor de luptă. Folosirea calului înhămat a precedat pe cea a calului înşeuat. Deja în epoca miceniană, cum se poate constata pe vasele cipriote, carul cu doi cai sau biga era utilizat în mod obişnuit. El _este deopotrivă şi maşina de război comună Cr° . .homerici: în această privinţă mărturia ceramicii geometrice o confirmă în întregime pe cea a epopeii. Războinicul de obîrşie nobilă se j eP*asează în car pînă la locul bătăliei, iar apoi *upta pe jos ca un hoplit. El dispune de un vizi-151 vU CarC C0liduce atelajul şi are grijă de car în reme ce stăpînul său se află prins în luptă, în
:
(l
timpul deplasărilor, războinicul, care doar el posedă scut, stă la stînga vizitiului. Carul homeric are două roţi; un saşiu uşor e fixat direct ne osie. Cei doi cai sînt plasaţi de o parte şi de alta a oiştii de care sînt legaţi prin intermediul jugului ce li se sprijină pe greabăn. Se întînipla ca un al treilea cal să însoţească atelajul, menit să servească de întărire. Neîndoielnic că acestui obicei se datoreşte apariţia atelajelor cu trei cai sau frige, remarcată pe un număr mic de documente figurative la sfîrşitul epocii geometrice şi pe unele mărturii etrusce din epoca arhaică. Dar, odată cu secolul VII începe să se răspîndească moda carelor cu patru cai sau cvadrige, concomitent cu dispariţia treptată a utilizării carului ca vehicul de luptă, datorită progreselor infanteriei grele, după cum s-a amintit mai sus. Cva-driga avea să rămînă după aceea un vehicul de paradă, aşa cum poate fi văzut pe friza Parte-nonului, şi un obiect de întrecere sportivă, ju-cînd un rol de prim plan în marile competiţii panelenice. în armatele greceşti nu avem a mai găsi care de luptă decît în cetăţile mărginaşe ca Salamina, din Cipru, unde menţinerea acestei tradiţii poate fi explicată prin influenţe venite din Asia, sau la Cirene, unde escadroanele de cva-drige au fost păstrate pînă în epoca elenistică spre a izgoni repede bandele de jefuitori venite să prade aşezările agricole ale platoului cirenaic. în vreme ce carul de luptă dispărea, cavaleria propriu-zisă îi lua locul. Poemele homerice nu pomenesc niciodată participarea călăreţilor la lupta, făcînd foarte rare aluzii la călărie. Dar începînd cu secolul VII reprezentările călăreţilor înarmaţi apar pe vase, pe basoreliefuri, ca celebra friză de la Prinias, în Creta, printre statuetele de lut ars şi bronzuri. Totuşi, rolul cavaleriei în război, în epocile arhaică şi clasică, a fost rareori decisiv, întîi de toate Grecia pro-priu-zisă nu era cîtuşi de puţin propice creştem cailor, din lipsa păşunilor corespunzătoare, cu excepţia unor regiuni privilegiate ca Tesalia sau, în mai mică măsură, Beoţia ori Eubeea. Iată mo-
arme de împuns. Rareori s-au^ folosit de arc, lasînd această armă pe seama călăreţilor barbari' sciţi sau perşi. Armamentul lor ofensiv era completat de o spadă. Adeseori nu dispuneau de nici o armă defensivă, bizuindu-se doar pe viteză şi agilitate spre a se sustrage loviturilor duşmanului. Totuşi uneori vedem că au în mînă un scut rotund, mai mic decît al hopliţilor. Veş-mîntul lor obişnuit este hlamida, manta scurta fixata cu o fibulă pe umărul drept. Pe cap au fie pălăria cu boruri largi, sau petasos, fie o boneta de piele, fie un coif. în picioare purtau sandale sau cizme moi cu marginile întoarse. Aşa se înfăţişează pe friza Partenonului tinerii ate-nieni reuniţi într-o strălucitoare cavalcadă. Astfel echipată, cavaleria grecească nu constituie o armă de şoc: ea forma avangarda grosului trupelor, contribuia în cursul bătăliei la apărarea flancurilor armatei şi urmărea după victorie adversarul aflat în debandada. Se pare că doar tesalienii au folosit în mod sistematic escadroanele lor, ai căror oameni purtau platoşă, în scopul unei acţiuni decisive în cazul unei ciocniri. Numai după ce şi-a asigurat concursul acestora, Filip a organizat, sub comanda fiului său Alexandru, o cavalerie grea a cărei şarjă masivă a contribuit în chip strălucit la victoria de la Cheroneea.
Cetatea nu punea la dispoziţia cavaleristului, cum dealtfel n-o făcea nici pentru hoplit, echipamentul necesar, primul trebuind să-şi procure în plus şi calul. De unde şi caracterul aristocratic al cavaleriei greceşti, aidoma celui de odi-nioară al războinicilor cu care. Creşterea cailor sau hipotrofia este privilegiul familiilor nobiie care sînt în acelaşi timp şi familiile bogate: a se interesa de cai e o dovadă de aristocraţie oji cel puţin o formă de snobism, ca în cazul tîna-rului Feidipides (cel ce-şi menajează calul), fi1" ţăranului Strepsiade din Norii lui Aristofan. La Atena cavaleriştii sînt recrutaţi din cele doua clase censitare cu cele mai mari venituri; cea &

doua se numeşte tocmai clasa Calarimii. Aceştia sînt aduşi de Aristofan pe scenă în comedia cu acelaşi nume, din 424: el îi înfăţişează legaţi de tradiţiile ancestrale şi preocupaţi de discreditarea demagogului Cleon. Xenofon, el însuşi interesat de cai, exprimă cel mai bine preocupările şi interesele „cavaleriştilor" eleni din prima treime a secolului IV.

Organizarea forţelor armate variază de la stat la stat şi de la epocă la epocă, în vremea clasică, ea ne este aproximativ cunoscută în ce priveşte Sparta şi Atena. Dar numele date diferitelor unităţi nu corespund întotdeauna unor realităţi comparabile: de pildă cuvîntul lohos desemnează în infanteria spartană un corp numeros, corespunzînd unui mare batalion, în timp ce acelaşi cuvin t e folosit la Atena pentru o unitate mult mai mică, de ordinul unei companii, îndatoririle ofiţerului comandant al unui lohos, denumit lohagos, sînt deci deosebite ,în cele două armate. Oricum, principiile de organizare sînt aceleaşi peste tot: soldatul e încadrat în unităţi de importanţă crescîndă, asemănătoare cu plutoanele, companiile şi batalioanele noastre, ale căror efective sînt un multiplu de 10. De obicei, numele ofiţerilor care le comandă derivă din termenul ce desemnează unitatea: astfel, la Sparta, enomotarhul comandă un pluton sau eno-motie; lohagosul se află în fruntea unui lohos; la Cirene trictcatiarhtd este comandantul unei companii de 300 oameni; taxiarhul, la Atena, e Şeful unui batalion sau tâxîs.

Marile unităţi, capabile să ducă o campanie şi compuse din părţi aparţinătoare diferitelor arme, sint^ încredinţate generalilor, al căror titlu va-naza: la Atena ei se numesc strategi, ajutaţi de doi hiparhl care comandă cavaleria; la Sparta comanda operaţiunilor şi-o asumă unul din cei doi re§i secondat de comandanţii de unităţi, pole-155 îa Termenul de strateg este cel mai răspîn-!t ca desemnînd un ofiţer cu grad de general.

la optsprezece la douăzeci de ani, mai ales pentru cei aparţinînd claselor censitare din care proveneau cavaleriştii şi hopliţii. Respectivii tineri, grupaţi pe triburi, sub comanda şefilor aleşi de popor, erau supuşi unui antrenament fizic şi unei pregătiri militare sub conducerea instructorilor specializaţi. Ei îşi luau mesele în comun, pe cheltuiala statului, în timpul celui de al doilea an de serviciu, erau trimişi în afara Atenei, în garnizoanele fortăreţelor de frontieră, ca Eleu-terai, Fyle ori Ramnus, făcînd manevre în cîmp deschis. La sfîrşitul celui de al doilea an îşi recăpatau libertatea, fiind apoi socotiţi cetăţeni cu drepturi depline. Iar după aceea, de la douăzeci la şaizeci de ani, erau mobilizabili: fiecare contingent, desemnat cu numele arhontelui eponim al anului înscrierii pe lista efebilor, putea fi chemat în întregime sau în parte, după hotărîrea strategilor. Oricum, ultimele zece contingente, compuse din cetăţeni între cincizeci şi şaizeci de ani, nu puteau fi chemate sub arme decît pentru apărarea teritoriului, ei neparentici-pînd la expediţiile din afara Atticii.

Aşadar, atenianul era supus obligaţiilor militare vreme de patruzeci şi doi de ani: doi ani de efebie, treizeci de ani de disponibilitate pentru armata activă şi zece ani în rezerva teritorială. Resursele umane ale marii cetăţi îi permiteau să strîngă sub arme la începutul războiului pelopo-nesiac, după spusa lui Tucidide, 13 000 de hopliţi de primă mînă şi l 200 de călăreţi, fără a mai pune la socoteală trupele uşoare şi veteranii însărcinaţi cu apărarea localităţilor, în 369, cînd Atena a mobilizat, pentru a veni în ajutorul Spartei ameninţate de Epaminonda, corpul expedi-ţionar încredinţat lui Ificrate se urca la cifra de 12 000 hopliţi. Cam în acelaşi timp armata beo-ţiană dispunea de aproximativ 13 000 hopliţi şi î 59? călăreţi. Niciodată Sparta nu a putut pune |a bătaie forţe aşa de considerabile: la Plateeay in 49/5 infanteria ei grea număra într-adevăr 15? .^e oameni> dintre care doar jumătate erau
spartani propriu-zişi, dar ulterior n-a mai putut
atinge atare efective şi a trebuit să conteze pe valoarea excepţională a soldaţilor, spre a compensa slăbiciunea numerică tot mai evidentă odată cu scurgerea timpului. Cifrele corespund operaţiilor celor mai importante, dar cel mai adesea trupele angajate în luptă erau simţitor mai mici, de ctîeva mii, iar uneori de cîteva sute de oameni. E lesne de închipuit că prin comparaţie cu atare efective limitate, grecii au dat marilor armate ale lui Darius şi Xerxes, alcătuite din contingente adunate de pe cuprinsul unui imens imperiu, o importanţă exagerată îri raport cu realitatea.

Tactica folosită de armatele greceşti e de obicei foarte simplă. Ea urmărea provocarea unui şoc frontal între adversarii aflaţi pe cîmpul de lupta. Armatele duşmane luau poziţie de luptă într-o ordine tradiţională, bine determinată: în centru, corpul de luptă, iar în flancuri trupele uşoare şi cavaleria, cînd exista, în corpul de lupta, căruia îi revenea un rol hotărîtor în cursul ciocnirii, hopliţii erau aliniaţi strîns, dispuşi în adîn-cime pe opt pînă la douăsprezece rînduri. Conform unei tradiţii neschimbate, cele mai bune trupe erau plasate în aripa dreaptă a formaţiei de luptă. Atare obicei se explică neîndoielnic prin faptul ca, scutul fiind purtat pe braţul sting, flancul drept e cel mai vulnerabil atît în cazul luptătorului izolat cît şi al unei unităţi constituite: era recomandabil deci încredinţarea poziţiei celei mai expuse unor combatanţi de elita. Ofiţerii se aflau în primul rînd şi deseori generalul însuşi lua parte la luptă: sînt nenumăraţi comandanţii vestiţi căzuţi la datorie.

înaintea începerii operaţiilor, se cereau împlinite anumite rituri religioase.. La război, ca >i în toate cele, grecii ştiau că zeii şi destinul hotărăsc rezultatul: e ceea ce gîndea deja Homer şi în această privinţă, ca în multe altele, Grecia arhaică şi clasică a rămas credincioasă învăţăturii extrase din Iliada. Fiecare şef militar e însoţit de ghicitori şi

interpreți, care-i consultă p1-
rîndurile şi să iei locul celor căzuţi, trebuiau reflexe sigure dobîndite de o unitate bine antrenată, ca urmare a obişnuinţei ca manevrele în comun, dar şi un neabătut curaj bazat pe spiritul de sacrificiu. Atare înalte virtuţi războinice au făcut timp îndelungat vestiţi pe ostaşii Lace-demonei, care aveau mereu în minte, de la jumătatea secolului VII, elegiile marţiale ale poetului Tirteu:

„Să luptăm cu bărbăţie, netemîndu-ne de moarte
Cot la cot, în rînduri strînse, s-aşteptăm,
flăcăi, duşmanul Şi nu vă gîndiţi la fugă, nici vă lăsaţi prada
spaimei,
Ci-ntăriţi-vă curajul şi sporiţi-vă vîrtutea; Nici nu fiţi prea scumpi cu viaţa cînd daţi
ochii cu duşmanul.
Cu picioarele amîndouă-nfipte în pămînt sa steie
Tot ostaşul dîrz la posturi, încleştîndu-şi dinţii-n buze"1.

Spre a pune capăt superiorităţii recunoscute a hopliţiîor spartani, a trebuit să se producă o revoluţie în tactica de lupta datorată geniului militar al Iui Epaminonda. La Leuctra, în 371, iar apoi la Mantîneea, în 362, Tebanul a introdus o inovaţie hotărîtoare: în loc de a-şi plasa, conform datinei, propria-i falangă în aripa dreaptă, el a înlocuit formaţia în linie cu cea în triunghi, ferindu-şi dreapta şi înaintînd cu stingă. în vîrful dispozitivului, hopliţii erau aşezaţi pe cincizeci de rînduri în adîncime. Atare masa compactă, „asemănătoare prorei unei triere", a zdrobit falanga lacedemoniană ce-i stătea dimpotrivă şi care era dispusă, după obicei, pe o adîncime de douăzeci de rînduri. Sfărîmînd ast-

1 Antologia liricilor greci, 1927, traducere de Şte-fân Bezdechi. 1&

fel de prima data principala forţă a duşmanului /avem deja de a face cu principiul fundamental â{ lui Clausewitz) printr-o lovitură chibzuita dată în locul potrivit, a putut lesne învinge restul armatei adverse ce beneficia totuşi de o netă superioritate numerică. Introducerea „ falangei oblice", căreia Epaminonda i-a adăugat Ia Man-tineea şi cavaleria ca armă de şoc, a răsturnat obiceiuri încetăţenite din veacul VII, demonstrînd resursele pe care un comandant experimentat le putea afla în manevrele de teren. De importanţa manevrelor în luptele navale atenienii şi-au dat de multă vreme seama, dar, pe uscat, spiritul conservator al spartanilor, precum şi respectul purtat calităţilor lor războinice au împiedicat pînă atunci perfecţionarea artei militare: utili-zînd lecţia lui Epaminonda, Filip al Macedoniei avea s-o îmbunătăţească la rîndu-i.

Cînd unul dintre adversari o lua la fugă, cavleria învingătorului îl urmărea, dar rarerori o făcea pînă la capăt. Mulţumită că-şi făcuse duşmanul să-i recunoască superioritatea, armata victorioasă ridica un trofeu, manechin acoperit cu arme, care era simbolul concret al izbînzii, şi cînta peanul victoriei. Se îngropau morţii şi se restituiau prizonierii duşmanului care, solici-tînd în acest scop un armistiţiu, îşi recunoştea implicit înfrîngerea. Urma să se profite de succes, impunînd învinsului condiţiile unei păci avantajoase, şi să se aducă mulţumiri zeilor, consacrîndu-le o parte din pradă drept ofrande depuse în sanctuarele cetăţii sau, uneori, în cele panelenice.

Astfel conceput, războiul putea părea un fel «e joc sîngeros, cu legile lui bine precizate şi care ^ oferea diferendelor dintre cetăţile rivale o soluţionare de necontestat. Conflictele armate erau însă departe de a fi îmbrăcat întotdeauna atare caracter. De fapt, luptele decisive au con-Ştiunt o excepţie în istoria grecilor, iar războaiele s-au prelungit deseori, cu cortegiul lor de 161 Anenumărate nenorociri, an de an luate de la început. Cauza a fost mai ales remarcabila nepu-
ţintă a armatelor greceşti de a lua cu asalt oraşele fortificate, în această privinţă, între războiul troian şi epoca clasică nu se înregistrează nici un progres notabil: aşa cum ostile lui Aga-memnon au bătut zece ani pasul pe loc în faţa Ilionului, pe care 1-au cucerit doar prin vicleşug, hopliţii lacedemonieni, cît de încrezători vor fi fost ei în superioritatea lor în cîmp deschis, n-au reuşit niciodată să forţeze meterezele Atenei şi ale Pireului în tot timpul războiului pelopone-siac, venind de hac rezistenţei ateniene numai prin blocada şi înfometare, în lipsa unor maşini de asediu adecvate, un zid apărat vitejeşte era practic imposibil de cucerit cu forţa.

Dionis cel Bătrîn din Siracuza a construit cele dintîi maşini aruncătoare şi a dezvoltat materialul de asediu pe la începutul secolului IV, imitîndu-J, poate, pe cartaginezi. Mai înainte nu este menţionata decît întrebuinţarea unor maşini de asediu de către Pericle, la asediul Samosului, în 440, a unor berbeci, ici şi colo, în cursul războiului pelopone-siac, şi a unui aruncător de flăcări cu care, în 424, beoţienii au incendiat fortificaţiile de lemn ale oraşului Delion. Trebuie să aşteptăm revoluţionarea artei militare în secolul IV şi pe Filip al Macedoniei pentru ca, urmînd exemplul dat de Dionis în Sicilia, arta asediilor sau poliorcetica sa se dezvolte şi în Grecia propriu-zisă.

Pînă atunci tehnica de apărare progresase mai repede decît cea de atac, aşa cum stă mărturie redactarea, prin 360, a Tratatului despre apărarea obiectivelor datorat unui ofiţer arcadian, Enea Tacticianul. Preceptele, sfaturile, stratagemele ce formează materia acestei lucrări ne fac să pricepem din ce pricină, înainte de mijlocul secolului IV, armatele greceşti eşuau atît de des în faţa oraşelor întărite. Acestea s-au înmulţit în Grecia propriu-zisă faţa de

vremea războaielor persane. Tradiția miceniană a incintelor puternice se pierduse de mult, cetățile arhaice muițumindu-se cu refugiul pe care-1 oferea populației acropola lor, singura apărată de ziduri. Totuşi, în secolul VI, oraşele Ionici, 162
frumoase exemple de fortificații clasice, avînd curtine drepte din care se detaşează turnuri pătrate de două ori mai înalte decît zidurile. Apareiajul zidurilor este magnific, cu frumoase asize din blocuri regulate şi boselate. Curtinele aveau în partea superioară merloane şi creneluri sau un parapet continuu prevăzut cu orificii de tragere. Adesea turnurile erau acoperite. Ele jalonau zidul la o depărtare de 20 ori 30 m., astfel încît să-1 acopere eficace cu tirul arcurilor sau sulițelor. Mai tîrziu, cînd s-a generalizat folosirea catapultei, inventată de inginerii lui Dionis cel Bătrîn, grație bătăii considerabile a acestei maşini aruncătoare, curtinele s-au lungit şi chiar turnurile au fost înlocuite prin simple bastioane cuprinse în ziduri, ele însele avînd un traseu zimțat: dar atare inovații s-au raspîndit mai ales începînd cu vremea lui Filip al Macedoniei.
în afara oraşelor întărite, Grecii ştiau să construiască fortărețe spre a controla punctele obligatorii de trecere şi pentru paza frontierelor. Astfel Attica era apărată împotriva invaziilor vecinilor de un număr de fortificații: Eleuterai, Fyle, Ramnus, ale căror vestigii sînt încă în picioare, în special Eleuterai, dominînd trecătoarea Citerocnului, prin care se ajunge la Plateea şi Teba, îşi înalță şi astăzi în vîrful unui colț de stîncă turnurile şi zidurile-i în stare destul de bună, cu frumosul lor apareiaj isodom datînd din secolul IV. Unele dintre aceste forturi, ca Fyle şi Deceleia, au jucat un rol important în istoria politică şi militară a Atenei, în secolul V, majoritatea fortificațiilor de acest gen erau mai puțin perfecționate: meterezele ridicate de atenieni la Delion, în 424, utilizau mai ales lemnul, ceea ce a permis beoțienilor să le incendieze, în fine, în toate regiunile Greciei pot n găsite întărituri izolate, de obicei simple turnun pătrate, solid construite în piatra de talie şi care se ridica în mijlocul unui teren agricol sau al unei păşuni, fără să se caute amplasarea lor în vreo poziție strategică specială. Data acestor construcții, întîlnite deopotrivă la munte ca şi în insule, e deseori greu de determinat, dar unele dintre ele, jude-
165
cînd după apareiajul zidurilor, coboară cel puțin nîna fa veacul IV. Este foarte probabil vorba de refugii sau turnuri de paza "ridicate în regiunile de granița sau în cele izolate, expuse raidurilor de jaf ale celor veniți pe uscat ori pe mare: țăranii şi păstorii din vecinătate puteau ține de acolo la respect un duşman apărut în chip neaşteptat.
întreg acest dispozitiv de apărare îngreuna acțiunea năvălitorilor cîtă vreme tehnica asediilor nu cunoscuse noi progrese. O campanie de uscat obişnuită, în secolul V şi în prima jumătate a celui următor, se desfăşura astfel: după declarația de război făcută prin intermediul unui crainic, agresorul îşi concentra trupele, se alătura contingentelor aliate şi pătrundea pe teritoriul inamicului, înainte de începerea războiului consultase, bineînțeles, pe zei fie trimițînd delegații la oracole vestite, fie ca se lăsase în seama celor locale şi a riturilor respective. Anotimpurile favorabile erau primăvara şi vara. Erau evitate campaniile de iarnă, cînd armata se afla supusa intemperiilor: Aristofan în Acarnienii ni-1 înfățişează pe taxiarhul Lamahos care, însărcinat în plină iarnă să respingă o incursiune de frontieră a beoțienilor, blestemă zăpada şi timpul potrivnic. Imediat ce se afla pe teritoriul duşman, armata distruge şi jefuieşte sistematic: arde fermele, îşi însuşeşte şeptelul, distruge recoltele aflate pe cîmp, taie pomii fructiferi şi viile, neuitînd sa scoată din pămînt, cu bățul, chiar cățeii de usturoi, spre a fi sigură că a devastat totul.^ în fața invaziei, țăranii îşi aflã scăparea în fugă: oraşele întărite sînt gata să-i primească, dezvoltarea incintelor, care adesea cuprind în afara zonelor urbane şi vaste teritorii neconstruite, dovedind tocmai că ele jucau atare rol de refugiu. Astfel, în timpul războiului peloponesiac, țăranii din Attica se înghesuiau claie peste grămadă pe terenurile libere şi în sanctuarele din Atena şi Pireu, cît şi între Zidurile Lungi: afluxul brusc al populației alungate din satele ei şi locuind în deplorabile condiții de igienă a dus la cumplita ciumă a primilor ani de război. Daeă armata invadatoare ni1 a dat peste trupele adverse pentru o întîlnire
AQ corăbiile cu treizeci de vîslaşi, sau triecontere,
Ae, tip analog, dar redus, ele au format osatura
escadrelor greceşti arhaice şi au permis expansiu-
ea comercială în mările îndepărtate. Pe două pen-
contere, £Q pildă, au trecut Bățos şi tovarăşii săi
din Tera în Libia spre a întemeia Cirene.
Dimensiunile penteconterei (3C la 35 m lungime) reprezintă aproape maximul pentru o nava obişnuită de lemn: îndată ce e depășită această lungime, se risca ruptura chilei în cursul eforturilor impuse de navigația în largul mării. Pentru a mari şi mai mult viteza, trebuia sporit numărul vîslaşilor. Cum se putea realiza aceasta fără a se lungi şi mai mult nava? Soluția era suprapunerea vîslaşilor: de unde şi tipurile de vase cu două şi cu trei rînduri de rame, diere şi triere, ce aveau să cunoască, cele din urmă mai ales, o excepțională răspîndire în epoca clasică. Odată cu triera*, construcția grecească de nave a atins, într-adevăr, apogeul: această corabie uşor manevrabilă a constituit elementul esențial al flotei ateniene în vremea celei mai mari puteri a ei şi merită din atare pricină o atenție specială.
Coca, lungă de 35 la 38 m., era strimta: 4—• 5 m în punctul median, la nivelul liniei de plutire. Pescajul nu atingea l

m, iar deplasarea era de ordinul a 80 tone după gabaritul internațional. Coca, întărită cu scînduri late, era prevăzută cu un pinten. Dispunerea vîslașilor, multă vreme discutată, se poate deduce destul de limpede din documentele figurative. Textele ne informează că cele trei rînduri de vîsîași purtau de sus în jos numele de tra-n*ți, zeugiți și talamiți. Cei care corespundeau vîslașilor tradiționali ai penteconterei și ai vaselor arhaice erau rămașii din rîndul intermediar, așezați, ca odinioară, direct pe grinzile navei, numite zeugoi („juguri" ori „traverse"), de unde și denumirea de zeugiți. Vîslele lor treceau, ca și la pen-tecpnteră, prin orificii practicate în pereții laterali ai navei. Tranițiii erau plasați cu două picioare (cca 0,60 m) mai sus, iar scaunul lor era fixat chiar 169 *a ?artea suPerioară a bordajului, la mijlocul intervalelor dintre băncile zeugiților. Prin raport cu
aceștia din urmă, tranițiii erau deci decalați deopotrivă în înălțime, lungime și lățime, ei aflîn-du-se mai departe de axa navei cu cea o lățime de umeri. Pentru a compensa aceasta poziție exterioară s-a recurs la dotarea trierei cu o galerie, larga de cea 2 picioare (0,60 m), care ieșea în afara, la nivelul superior al bordajului, sprijinindu-se, prin suporți oblici, în întăritura de scîndură a acestuia. Marginea respectivei galerii avea deasupra un parapet din zăbrele, în care erau fixați pivoții pentru vîslele tranițiilor. Aceștia, cu toate ca erau situați chiar pe marginea navei, dispuneau totuși în atare fel de un braț de pîrghie suficient spre a manevra lunga lor vîslă fără a depune un efort excesiv, în ce-i privește pe talamiți, ei erau așezați în cală (talamoi), exact în planul tranițiilor, dar mai aproape de axa corăbiei, cu o lățime de umeri față de zeugiți și mai jos decît aceștia cu circa 3 picioare (0,90 m.). Vîslele lor, ca și ale zeugiților, treceau prin deschizături practicate în peretele navei și situate pe verticala pivoților tranițiilor corespunzători. Dispunerea, în aparență complicată, era în realitate foarte simpla: ea consta în cît mai buna folosire a spațiului disponibil, deca-lînd cele trei rînduri de vîslași, atît pe înălțime cît și pe lățime, si aranjîndu-le în pătrat în sensul lungimii corăbiei. Fiecare căpăta astfel spațiul necesar mînuirii vîslei, fără a fi stînjenit de un vecin prea apropiat, avantaj deosebit de însemnat în executarea manevrelor, -ejsențiale pentru securitatea ambarcației, și care constau în retragerea rapidă a vîslelor la comandă, cînd un vas inamic se apropia cu intenția de a le rupe, și scoaterea lor grabnică, odată primejdia trecută. Deschizăturile pentru ramele talamiților erau doar la 0,50 m-de suprafața apei, iar cele ale zeugiților, la cea 0,90 m.: pentru a evita ca ambarcația sa ia apă, vîslele erau prevăzute cu garnituri de piele fixate, pe de o parte, de coca, iar, pe de alta, bine strînse pe brațele ramelor, lasîndu-le totuși libertatea de mișcare. Tranițiii stăteau în aer liber, la 1,40 sau 1,50 m. deasupra apei. în secolul V, deasupra lor se așternea de regulă o punte superioară destinata
deopotrivă să-i apere de sulițele dușmane și să primească pe soldații ambarcați. în plus, pe laturile fiecărei corăbii se întindeau, înaintea fiecărei lupte, paravane din pînza groasă împotriva săgeților.

Triera ateniană avea un număr de 170 vîslași, 60 traniți, 54 zeugiți și 54 talamiți. Deoarece tra-nițiii, plasați cel mai sus, aveau și cele mai lungi vîsle, erau considerați ca cei cu munca cea mai grea: de unde și expresia „gloata tranițiilor", folosită de Aristofan spre a desemna lumea măruntă a Atenei din rîndul căreia proveneau aceștia. La bord se aflau și cîțiva mateloți, mai puțin de zece, pentru manevrarea velei, a ancorei și a parîmelor. Din acest punct de vedere triera nu reprezenta un progres în raport cu navele de război anterioare: ea nu are decît un unic mare catarg, o singură velă pătrată și uneori o alta mica la proră, pătrată și ea. Statul major cuprindea pe căpitan sau trierarh, ofițerul pilot, un ofițer secund, numit și ofițerul de proră, care veghea asupra părții dinainte a corăbiei, șeful echipajului care ritma vîslitul, ajutat de un fluieraș, ce ținea cadența, și probabil mai mulți supraveghetori de sectoare. Echipajul era completat de cîțiva hopliți ori arcași, epihații, totalul său obișnuit fiind de 200 persoane.

Cu un echipaj bine instruit, triera putea înainta cu 5 sau 6 noduri (9 la 11 km pe oră). Instruirea vîslașilor nu era dealtfel un lucru neglijabil: efortul fizic era mare și putea dura ore în șir fără întrerupere. Coeziunea perfectă a acestora în cursul manevrelor delicate se obținea doar cu prețul exer-cițiilor neîncetate. Așa cum afirma Pericle în discursul sau către atenieni, dinaintea începerii războiului peloponesiac,: „dacă o meserie necesită vreo pregătire tehnică, aceea este cea ele marinar. E,a nu admite să fie practicată la întîmplare, ca o acii-vrtate complementară, ci dimpotrivă, nici o activitate complementară nu e compatibilă cu ea". vi totuși echipajele ateniene erau recrutate din popor-, clasa teților, cea a cetățenilor fără avere, 11 dădea pe vîslași. Uneori erau înrolați și metecii Ofi chiar sclavii. Acești marinari primeau o soldă
zilnică, a cărei mărime varia, în funcție de împrejurări și de disponibilitățile tezaurului public, de la 2 oboli la o drahmă (6 oboli). în ultima pane a războiului peloponesiac, amiralii spartani di s-punînd de subsidii persane practicau supralicitata în ce privește solda și provocau astfel dezertarea a numeroși vîslași aflați în serviciul Atenei.

Comandantul trierei sau trier arbul nu era îa atenieni un marinar de meserie. Era un cetățean bogat, desemnat de strategi pentru această cinste care în același timp era și o grea sarcină financiară. Trierarhia dura un an: ea consta în preluarea comenzii corăbiei, în pregătirea ei pentru ieșirea în larg și în întreținerea ei. Coca, catargul, vela și principalele dispozitive erau puse la dispoziție de stat. Trierarhul trebuia să completeze echipajul, să efectueze reparațiile, să sporească zelul echipajului prin daruri sau prime ce se adăugau la solda vărsată de visterie. Cheltuiala era atît de mare încît a trebuit, din 411, să li se permită cetățenilor să se asocieze pentru a-i face față, iar apoi, în 357—356, să se organizeze sistemul complicat al symoriilor, ce urma să repartizeze sarcina între un număr destul de

mare de contribuabili. Atunci însă a fost părăsit principiul de bază al angajării fizice şi individuale în slujba cetăţii: cetăţeanul nu mai plătea cu persoana sa, ci doar cu banii săi, iar atitudinea lui mentală faţă de război s-a modificat profund. Se înţelege de la sine că în vremea în care trierarhii se îmbarcau ei înşişi pe corăbiile ce le cădeau în sarcina, ei nu aveau întotdeauna calităţile şi experienţa unui ofiţer de marina: de unde importanţa ofiţerului pilot, care era un om de meserie şi al cărui rol era de a-1 sfătui pe trierarh în chip eficace. Aşa stînd lucrurile, cel din urmă nu era cîtuşi de puţin exonerat de întreaga răspundere în ce priveşte nava încredinţată. Realitatea a ieşit limpede la iveală în legătură cu bătălia de la insulele Argînuse cînd trierarhii s-au opus vehement strategilor în faţa Adunam poporului tocmai fiindcă se simţeau ei înşişi răspunzători de executarea ordinelor primite.
în epoca măreţiei ei, puterea Atenei se baza ţn esenţa pe escadrele ce le avea. în vremea celui de al doilea război persan ea putea alinia aproape 300 triere, în 431 avea cel puţin tot atîtea, fără a mai pune la socoteală pe cele ale aliaţilor ce-şi păstraseră o flotă independentă, ca Lesbos, Chios şi Corciră. De mai multe ori a fost în stare sa-şi construiască zeci de altele noi şi să le armeze. Aristofan ne-a păstrat în Acar-nienii evocarea pitorească a uneia din acele mobilizări navale: „în tot oraşul e un tumult războinic: trierarhilor li se pun întrebări, se distribuie solda, se auresc statuile Atenei. Porticul vuieşte de glasuri atunci cînd raţiile sînt împărţite. Peste tot vezi burdufuri, curele, oameni ce cumpără oale, funii de usturoi, măsline şi cepe, coroane, sardele, fete deocheate, ochi învineţiţi. La arsenal aceeaşi vînzoleală: vîslele sînt trase la rindea, pivoţii sînt bătuţi cu zgomot mare, se prind la cocă garniturile de rame. Cîntece din fluier peste tot, strigăte de şefi de echipaje, fluierături, ţignale".
între perioadele de folosire, coca trierei este adăpostită în hangare special amenajate în acest scop: docuri acoperite, cu plan înclinat şi ieşire directă în bazinul portului. Pe ele, triera este trasă pe bile, cu pupa înainte, după ce a fost debarasată de întreaga armătură. Acolo, fiind la uscat^ coca putea fi curăţită de alge şi cochilii şi călăfătuită. Atare lăcaşe pentru corăbii au fost depistate în mai multe locuri ale lumii antice. Lungimea de cea 40 de m. a acestora confirmă calculele privitoare la lungimea medie a unei triere ca fiind de 35—38 m. De obicei, astfel ae hangare erau proiectate pentru o singură corabie. Totuşi Dionis cel Bătrîn a pus să se construiască^ la Siracuza unele pentru două nave. Da |acaşele_ în care feacienii, marinari cu experienţă, *Şi adăposteau corăbiile, pomenise mai înainte Homer. Hesiod, mai puţin priceput într-ale mării, nu vorbeşte decît de instalaţii similare sub cerul 173 La- Cor*nt> ^a Samos, în vremea lui Poli-
crate, existau hangare acoperite încă din epoca
Fig. 17 ATENA ŞI PIREUL
(După R. -E. Wycherley)
Aşezată la poalele Acropolei şi apărată de zidurile ei, cetatea Atenei este în plus legată de Pireu şi de portul comercial de la Faleron prin Zidurile Lungi construite la îndemnul lui Temistocle şi apoi al lui Pericle. Uriaşa zonă fortificată astfel creată a sfidat asalturile duşmane atîta vreme cît flota ateniană a deţinut supremaţia mărilor. Cele trei porturi ale Pireului, porturile militare de la Zea şi Munihia, ca şi portul comercial Cantaros, erau apărate astfel de ziduri. Colina Munihia constituia cheia apărării Pireului, după cum Acropola şi colina Museion erau cheile Atenei.
arhaică. Strabon relatează că portul Cizicului avea 200. Dar, bineînţeles, Atena era cea mai bogata în amenajări de acest fel, cu cele trei porturi ale Pireului*: Cantarosul, portul comercial dinspre vest, şi cele două rade de la Zea şi Munihia, rezervate marinei militare: la mijlocul secolului IV puteau fi numărate acolo 300 de adăposturi pentru corăbii.
Catargul, ramele şi cîrma (formată din două vîsle lungi montate la pupa) trierei dezarmate erau puse Ia adăpost în hangarul în care se afla
şi coca. Velele, pînzele şi parîmele, categorie desemnată în documentele oficiale drept „material de atîrnat", erau adunate într-o clădire specială, arsenalul sau skeuoteca. în 347—346, atenienii au început construirea unei noi skeuoteci în apropierea portului Zea, după planurile arhitectului Filon din Eleusis: posedam devizul construcţiei, păstrat graţie unei inscripţii, şi care este un document capital pentru arhitectura greacă. E vorba de o clădire deosebit de îngrijită, lungă de 130 m. şi largă de 18 m. în interior se aflau 134 de dulapuri mari, menite să adăpostească velele, dulapuri dispuse în colateralele unei galerii mediane, străjuită pe ambele părţi de coloane înalte. Parîmele erau aşezate pe etajere, deasupra dulapurilor. Au fost luate măsuri de precauţie pentru evitarea incendiilor: astfel, ferestrele aveau cercevele metalice şi nu de lemn.
Construcţia trierelor era încredinţată specialiştilor, geniştii navali, consideraţi drept arhitecţi ai mării, în documentele oficiale, numele navei este urmat de cel al constructorului, a cărui răspundere este astfel implicată. Metodele de lucru permiteau să se procedeze repede cînd necesităţile o cereau: sînt citate cazuri cînd o flotă întreagă a fost realizată în cîteva luni. Marea problema o constituia procurarea lemnului necesar acestor lucrări navale. Attica era săracă în păduri: lemnul trebuia adus din Calcidica ori din Macedonia. Regii Macedoniei au ştiut să profite de atare importanta resursă a domeniilor lor şi să facă a fi scump plătită prietenia pe care Atena avea mare interes să o cultive.
Ca şi în marina modernă, fiecare trieră purta un nume, mereu feminin. Nume de divinităţi ori de eroine: Amfitrita, Tetis, Hebe, Galateea, Pandora; nume de virtuţi sau de noţiuni abstracte: Justiţia, Forţa, Virtutea, Libertatea, Pacea;

epitete laudative: Iubita, Rapida, Aurita, Norocoasa; adjective geografice: Nemeeana, Deliana, Delfiana, Salarniniana. Cea din urmă, precum şi o altă tri-era numită Paraliana, avea misiunea specială de a Purta corespondenţa oficiala a statului. Fireşte că atenienii erau puternic legaţi de o marină de care
depindea soarta lor. Aristofan dă cu umor expresie acestui sentiment cînd îşi imaginează, în Cavalerii, un sobor al trierelor personificate, întrucît spre a respinge un proiect de expediţie care nu le convenea cîtuşi de puţin. Cea mai vîrstnică ia cuvîn-tul: „Domniţelor, nu ştiţi în oraş ce se petrece? Se spune ca un orator, un cetăţean de nimica, pe-c sută dintre noi ne cere, Cartagina sa-atace . . ." Iar trierele protestează aratînd ca nu se vor preta la acest funest plan, măcar de-ar cere azil, ca cei urmăriţi, în vreun sanctuar inviolabil! . . . Dar şi ce mîndrie în inimile atenienilor cînd coborau la Pireu sa asiste la plecarea escadrei într-o expediţie îndepărtată sau la întoarcerea flotei victorioase după cîte un succes răsunător! Tucidide ne-a relatat în cuvinte de neuitat plecarea expediţiei din Sici-lia, la mijlocul anului 415: „Cînd toată lumea era la bord şi întregul material destinat expediţiei se afla la locul sau, trompeta a sunat şi o mare linişte s-a aşternut. S-au spus apoi rugăciunile tradiţionale dinaintea ieşirii în larg, nu pe fiecare vas în parte, ci pentru toate împreună prin vocea unui crainic, în toată escadra se scotea din cratere vinul pregătit, iar marinarii şi ofiţerii făceau libaţii cu cupe de aur şi argint. La aceste rugăciuni lua parte şi mulţimea cetăţenilor de pe mal, precum şi toţi privitorii care înălţau făgăduieli pentru reuşita expediţiei. După ce s-a cîntat peanul şi s-au terminat libaţiile, corăbiile au ieşit în larg, navigînd la început în linie, iar apoi luîndu-se la întrecere între ele pînă în dreptul insulei Egina".

Istoricii ne-au lăsat un mare număr de descoen de bătălii graţie cărora putem aprecia progresele tacticii navale. Operaţiile aveau loc doar în anotimpul frumos: furtunile de iarna ar fi fost fatale acestor corăbii înguste, lungi şi fără punte. Aşadar, flotele treceau iarna în cîte o bază navala şi rm ieşeau în larg decît primăvara, în larg, în adevăratul înţeles al cuvîntului, nu se avîntau decît jn caz de absolută nevoie (pentru marile traversări spre Africa ori Italia meridională, de pilda), căci viaţa la bord, din lipsă de loc, devenea incomoda îndată ce navigaţia se prelungea. Se evita navigaţia
pe timp de noapte şi se obişnuia tragerea la ţărm chiar pentru prînzuri. Aşa se explică de ce relatările greceşti de război nu pomenesc de întîlniri în mijlocul marii, ci de bătălii în apropierea coastelor, deseori fntr-o strîmtoare, unde corăbiile căutau cu predilecţie uscatul şi unde forţele terestre inter-veneau frecvent. Totuşi o anumită evoluţie se face remarcată în conducerea operaţiilor, în epoca arhaică, în ciuda existenţe; unui pinten la prora navelor de război, tendinţa era ca lupta navala să semene tot mai mult cu cea de uscat. Fiecare vas caută să abordeze unul inamic, lupta dîndu-se între hopliţii celor două: singura tactică era deci cea a abordajului, iar bătălia se fragmenta într-o serie de încleştări separate, corabie contra corabie, fără vreun plan de ansamblu. Picturile vaselor arhaice reprezintă de multe ori atare manieră de a lupta, precum vestitul crater al lui Aristonotos, datînd din secolul VII.

Mai tîrziu, cu precădere în cursul veacului V, tactica navală s-a modificat, îm mare parte ca urmare a influenţei amiralilor a temeni, care au ştiut sa tragă un deosebit folos de pe urma echipajelor bine antrenate, încă la Salamina corăbiile greceşti au folosit din plin calităţile lor de manevrabilitate pentru a sparge cu pintenul corăbiile duşmane, care se stînjeneau reciproc într-un spaţiu prea strimt. Ulterior, au fost puse la punct manevre complexe care permiteau unei escadre bine conduse să iasă biruitoare, la mare deschisă, asupra unor forţe cu mult superioare. Manevra numită diekplus consta în traversarea în linie, una după alta, a vaselor duşmane care făceau front: se urmărea ca m trecere să fie rupte vîslele cîtorva adversari, dărâmai ales ca escadra inamică sa fie obligată, dacă voia să evite a fi lovită pe la spate, să execute o întoarcere creatoare de confuzii şi favorabila atacării cu pintenul. Manevra numită periplus, mea şi mai delicată, prevedea rotirea cu mare viteza, tot în şir, în jurul flotei duşmane: riscul de a fi atacat în flanc era real, dar fiecare corabie PJKea^fi apărată dacă cea din spate era mereu gata sa-$i înfigă pintenul în duşmanul atacator al celei
din faţă. Dacă formaţia era menţinută şi viteza constanta, manevra sfîrşea prin a obliga pe inamic să-şi strînga dispozitivul în aşa fel încît navele sale să ajungă a se stînjeni reciproc sau să rupă ordinea de bătaie, oferind astfel un prilej adversarului de a trece la atac. Un strălucit exemplu de folosire a periplus-ulm a fost dat de atenianul Formion în bătălia navală din golful Patras, în 429: cu cele 20 de triere ale lui, a înconjurat pe cele 47 ale unei escadre peloponesiace, le-a obligat sa se apropie unele de altele, iar atunci cînd briza de dimineaţă a învolburat, precum prevăzuse, apele golfului, sporind astfel dezordinea în rîndurile inamicului, Formion a atacat, stîrnind deruta printre peloponesieni şi capturîndu-le 12 triere, fără ca el să piardă vreuna.

Alte bătălii căpătau caracterul unei operaţii combinate, cu debarcarea şi participarea la acţiune a unei infanterii coborîte pe plajă. Aşa s-a în-tîmplat de pildă în bătălia de la Aigospotamos, din 405, cînd Lysandros a distrus flota ateniană: refuzînd lupta mai multe zile la rînd, amiralul spartan a inspirat adversarului o încredere lipsită de temei. Aflînd, printr-o corabie de cercetare, că atenienii, după demonstraţia pe care o făceau zilnic în mijlocul strîmtorii, s-au întors pe coasta Chersonesului pentru masa de seară, Lysandros a ieşit în larg imediat, a surprins trierele duşmane ancorate, echipajele pe uscat, le-a capturat sau le-a distrus aproape pe toate, asi-gurînd astfel victoria definitivă a Spartei în lunga luptă începută cu douăzeci şi şase de ani mai înainte.

Dispunînd de atare forțe terestre şi navaîej cetățile se războiau fără încetare şi deseori fără cruțare. Căci grecii au considerat totdeauna ca dreptul învingătorului asupra persoanei şi bunurilor învinsului nu avea, în principiu, nici ^> l1" mită. învingătorul putea, fără să contravină tej gilor războiului, să masacreze populația sau sa o transforme în sclavi, să pună stăpînire pe PaJ mînturi ori să distrugă recoltele, să-şi însuşească 1'
ții* cu care îi plăcea sa se laude, se vadea necruțător cînd se ivea prilejul: în 446 a expulzat din patria lor pe unii locuitori ai Eubeei, în 430 pe egineți şi pe locuitorii din Potideea, în 422 pe de-lieni. în 427 a pronunțat o sentință de moarte împotriva tuturor locuitorilor din Mitilene care se revoltase, dar a doua zi a revenit la sentimente mai bune şi triera Paraliană, grație efortului vîs-laşilor, a reuşit să transmită la timp strategului Pahes, însărcinat cu execuția, contraordinul. Alai tîrziu, în 422, Cleon, care propusese masacrarea mitiîenienilor, i-a vîndut ca sclavi pe locuitorii din Torone, în Calcidica. în anul următor, alt oraş din Calcidica, Scione, avea să aibă o soartă şi mai crudă: atenienii au ucis pe toți bărbații valizi şi au luat în sclavie pe femei şi copii, în fine, în acelaşi chip nemilos i-au tratat în 416—415 pe locuitorii insulei Milo, în Ciclade, care refuzaseră sa iasă din neutralitate. Mercenari traci aflați în solda Atenei au distrus din temelii în 415 oraşul beo-țian Mycaîesos şi au masacrat întreaga populație, inclusiv femeile şi copiii, astfel că aşezarea a fost definitiv abandonata, după cum avea sa constate şi Pausania, în veacul II e.n. La rîndul lor, spartanii nu se purtau cu mai mica cruzime: i-au executat pe prizonierii de la Plateea, în 427, şi au făcut la fel cu cei de la Hysiai, orăşel din Argolida, în 417—416. Este de presupus că Atena, cînd a capitulat în fața lui Lysandros, în 404, se temea să nu îndure aceeaşi soartă. Ceea ce dealtfel cereau unii aliați ai Spartei, ca Teba ori Corintul, pentru vechea lor duşmană, în fine, pusă la pa-mînt. Xenofon, în Ileienicele, ne relatează cît de mult se temeau compatrioții săi, conştienți de duritatea cu care ei înşişi şi-au tratat adversarii, sa nu le fie aplicată legea talionului. „Dar, adaugă el, lacedemonienii au refuzat sa aducă în stare de sclavie un oraş grecesc care făcuse Greciei mân
cea mai mare primejdie
servicii în timpurile d prin care aceasta trecuse
Se pare deci că unele considerente morale puteau uneori interveni întru îndulcirea obiceiurilor

violente permise dealtminteri, conform tradiției. Elenismului îi revine cinstea de a fi exprimat, prin gura cîtorva dintre gînditorii, scriitorii sau oamenii săi politici scrupule umanitare vizînd sa facă încetul cu încetul mai puțin nemiloase legile războiului, întîi de toate au intervenit influențele religioase şi în special cea a sanctuarului de ia Deifi: textul unui juramint amficționic citat de oratorul Eschine în discursul sau Despre ambasada conține angajamentul de a nu „depopula" prin război nici una din cetățile ce participă la amficționia pyleo-delfică. Şi, într-adevăr, atare jurămînt pare să fi • fost respectat în tot cursul secolului VI, perioadă
J în care oracolul de la Delfi s-a bucurat de cel mai
mare prestigiu moral. Textul „Jurăm în tul de la Plateea", aşa cum ne-a fost el păstrat de o inscripție din veacul IV, este neîndoielnic apocrif, dar reflectă preocupările contemporane datei la care a fost gravat: el reia vechiul angajament delfic, aplicîndu-1 de această data nu cetăților amficțio-nice, ci Atenei, Spartei şi Plateei, precum şi membrilor alianței defensive încheiata împotriva lui Xerxes. Aici, scrupulul care a dictat formularea restricției în ce priveşte dreptul învingătorului este mai puțin de natură religioasa cît morală: el îşi are izvorul în sentimentul solidarității eleni ce, a comunității de sînge şi de limbă, idee exprimată cu predilecție de oratori şi scriitori şi care, fără a fi reuşit vreodată să facă să dispară susceptibilul particularism al cetăților, a izbutit totuşi uneori să ' înfrîneze într-o oarecare măsură manifestările sale
violențe. Platon se face ecoul acestor preocupări în Menexen (242 d), cînd atribuie respectului pentru solidaritatea elenică hotărîrea prin care atenienii i-au cruțat pe hopliții spartani luați prizonieri î a Sfacteria: „Ei socoteau că față de un popor frate era deajuns să lupți pînă la victorie şi că pentru satisfacerea resentimentelor proprii ale unei cetăți nu trebuia primejduită comunitatea elenică".

Violența în sine a sfîrşit prin a suscita reprobarea şi indignarea acelor spirite mai puțin dispuse decit altele a se supune obiceiurilor tradiționale.

Este cazul lui Euripide, care nu se sfieşte ca într-o piesă ca Troienele, jucata în 415, să condamne principiul războiului de cucerire din pricina nenorocirilor şi suferințelor nemeritate pe care acesta le provoacă. Atare condamnare o pune în gura unui zeu, a lui Poseidon, încă de la începutul piesei în întregime consacrată zugrăvirii sorții nefericite a captivelor frigiene Hecuba, Andromaca, Ca-sandra, imediat după cucerirea Troici: „Nebun e muritorul ce distruge oraşe, pustiind templele zeilor şi cimitirele, pămîntul sacru al celor dispăruți, căci în curînd el însuşi va să piară!". Mai departe poetul ne spune prin intermediul Casandrei: „Orice om înțelept trebuie să evite războiul, dar dacă totuşi se ajunge pînă acolo, e o glorioasă cinste să cazi vitejeşte pentru patrie." Astfel se conturează încetul cu încetul noua idee asupra războiului just, în cazul căruia gloria nu este legată numai de exer-citarea însuşirilor militare, ci şi de legitimitatea cauzei întru apărarea căreia se recurge la aceste însuşiri. Dacă se admite posibilitatea sacrificiului suprem, el trebuie să aibă loc în favoarea unei idei nobile. De unde insistența cu

care, în epitafe sau cuvîntările funebre pentru ostaşii căzuți, accentul se pune nu numai pe supunerea față de legile patriei (doar spartanii n-au nevoie de alte motive), ci şi faptul că ei şi-au dat viața pentru libertate. Pentru ca cetatea lor să fie libera, au consimțit ei să moară. Atare atitudine apare deja în unele epigrame funerare compuse cu ocazia războaielor persane, ca în cea care urmează, atribuită lui Simo-nide, unde e formulat în termeni foarte generali un simțămînt deosebit de răspîndit:

Mindria cea mai mare e ca erou să mori: Soarta ne-a hărăzit-o mai mult decît oricui. Aici dormim în giulgiul nemuritoarei glorii Cei care libertatea Heladei dăruirăm.

Această concepție idealista asupra datoriei militare este general admisă în epoca clasica, cel puțin în teorie, indiferent de realitatea pe care ea o a- 18

ducînd în chip fatal la profunda lui transformare? Ar fi temerar să se facă atare afirmație: dar chiar daca îi scăpa procesul acestei degradări, cel puțin îi apăreau clare simptomele lui şi, în ce-1 priveşte, a făcut totul spre a lupta împotriva lor.

Or, tocmai criza socială a cărei iminență Aristofan o presimțise şi care avea războiul drept cauză imediată, trebuia sa aibă importante consecințe pentru tradițiile militare greceşti: reapariția mercenarilor încă de la sfîrşitul războiului peloponesiac, trans-formînd simțitor metodele şi condițiile de luptă în secolul IV, înainte de a le schimba radical în epoca elenistică. Aşa cum s-a demonstrat de cu-rînd, mercenariatul este simptomul unui profund dezechilibru social: pentru ca un mare număr de oameni să accepte o viață lipsită de confort şi sa înfrunte moartea, fără a mai fi constrînşi de obii-gații cetățeneşti, ci pur şi simplu spre a-şi servi patronul care-i plăteşte, oricare ar fi el, înseamnă că societatea căreia îi aparțin nu le oferă altceva de ales. Fenomenul este cu atît mai demn de atenție cu cit solda mercenarilor, departe de a fi substanțiala, pare mai degrabă, în secolul IV, de cele mai multe ori inferioară cîştigului unui muncitor calificat. Şi totuşi numărul soldaților de profesie aflați în serviciul armatelor greceşti ale vremii este considerabil: la începutul secolului, cel puțin 40 000, după calculele mai noi, dintre care aproape jumătate în Sicilia, în slujba lui Dionis cel Bătrîn; în 366, în momentul în care Teba se află la apogeul puterii ei, cînd Atena reia prin Timoteos politica imperialistă şi cînd Dionis cel Tînăr, urmîndu-i părintelui său, trimite trupe în Grecia, în ajutorul Spartei, s-a socotit că cea 20 000 mercenari se aflau pe diversele teatre de operații; la mijlocul secolului, au fost cel puțin tot atîția, dintre care un număr în serviciul focidienilor care, angajați într-al treilea război sacru, au folosit tezaurele de la Del f î spre a recruta mercenari şi au reuşit astfel ca vreme de 10 ani să țină piept duşmanilor lor. Există deci un fenomen nou care în secolul IV
intervine destul de frecvent în organizarea armatelor greceşti.

Desigur, mercenariatul apăruse deja în epoca arhaica, în cadrul unei pătrunzătoare analize, A. Aymard a pus în lumină legăturile dintre merce-nariat, colonizare şi tiranie: e vorba de trei simp-tome diferite, dar aproximativ concomitente, ale crizei sociale ce bîntuia în lumea greacă a veacurilor VII şi VI. încă din acea vreme, mercenari greci se aflau în armatele faraonilor saiți, de la Psameticos I la Amasis şi la fiul acestuia, Psame-ticos III, pe care devotamentul soldaților săi străini n-a reuşit să-1 salveze de la înfrîngerea lui de către Cambise. în afara menționărilor acestor mercenari în opera lui Herodot, prezența lor este atestata de Bacele graf f iți pe care unii dintre ei le-au gravat în 591, pe picioarele coloşilor sculptați la intrarea marelui^ templu de la Abu-Simbel, în Nu-bia. Printre străinii sau alogloşii care au lăsat astfel de_urme ale trecerii lor, se numără semiți, ca-rieni si greci originari din lonia şi din Rodos. Monarhii asiatici, atît Nabucodonosor, regele Babilo-nului, citaşi dinastia lidiană a Mermnazilor au apelat uneori la războinicii greci, în fine, tiranii înşişi îşi recrutau cu predilecție garda personală printre soldații de profesie veniți din alte regiuni ale lumii elenice. Dinastia Batiazilor de la Cirene, ai cărei ultimi trei regi s-au comportat ca nişte tirani, constituie un bun exemplu al acestui procedeu: Ar-cesilau III, alungat de la Cirene de o revoluție, către 5305> s-a refugiat la Samos, la Policrate, re-crutîndu-şi acolo un corp de mercenari cu care' şi-a recucerit ^regatul. Nepotul său, Arcesilau IV a însărcinat în 462 pe propriul cumnat Carotos să recruteze mercenari cu ocazia unei călătorii în Grecia pentru a participa în numele lui Arcesiîau la cursa de care de la Jocurile pitice. j Totuşi, cel puțin în urma studierii documente-or de care dispunem, mercenariatul nu pare să fi cunoscut în epoca arhaică o dezvoltare compara-DUa cu cea pe care a luat-o în veacul IV. Neîn-oielnic că supapa colonizării era suficientă pen-țru sărmani şi dezrădăcinați. Cel puțin îa secolul
V, cu excepția cazului Iui Arcesilau IV, mai înainte semnalat, recrutarea mercenarilor pare să fi dispărut. Abia în timpul războiului peloponesiac ea se manifesta din nou: Atena apelează astfel la auxiliari traci pentru expediția în Siciîia, iar un contingent de atare mercenari, sosit prea tîrzîu. după plecarea flotei spre Siracuza, pe care Diitre-fes a fost însărcinat sa-1 conducă înapoi în Tracia, a devastat în drum oraşul beoțian Mycalesos. Deoarece ostilitățile se prelungeau, numărul soldaților de meserie care-şi închiriau serviciile cetăților greceşti era în creştere: din această pricina, la sfîrşitul războiului, un număr atît de mare dintre ei au rămas fără angajament şi au putut deci sa se pună sub ordinele lui Cirus cel Tînăr cînd acesta a încercat sa-şi răstoarne fratele Artaxerxes, Retragerea celor Zece Mii, în 401—399, după bătălia de la Cunaxa, vădeşte deopotrivă marele număr şi calitățile de combatanți ale acestor mer-cenari.

Ulterior, indiferent de cauze, rolul jucat de soldații de meserie în armatele grecești avea să crească în detrimentul soldaților cetățeni. Calitatea tehnicii lor de luptă va creşte prin exercițiile la care aveau să-i supună generali de seamă, precum atenieniî Conon, Ificrate şi Timoteos, spartanul Agesilau ori acei ofițeri de mai mică anvergură, adevărați şefi de bande, al căror tip este Menelau Pelagonianul, un macedonean intrat în 363 în serviciul Atenei, distins cu mai multe onoruri, printre care şi dreptul de cetățenie. Modificările introduse în tactica militară, cele ce au fost mai sus descrise, se datoresc în mare măsură folosirii mercenarilor: aşa stau lucrurile în ce-i priveşte pe peîtaştii lui Ificrate, şi se va remarca fără surprindere că macedoneanul Meneîau se află ca hiparh în fruntea escadroanelor sale, ilustrînd astfel importanța crescîndă a cavaleriei în armatele din secolul IV.

Se arătau aceşti soldați de meserie mai nemiloşi cu populația civilă decît trupele tradiționale? Adevărul e că şi unii şi alții practicau jaful, considerat ca un drept al învingătorului. Cert este

ŞES* i s.'r* -luț;;>

tională niac^donean! Dar cînd eenL,Tata ^ dant avea să dispară, se va vela de n^ C?ma" dezvoltarea trupelor de mercenari\ f" MUm

Capitolul Vi RITURI Şl ZEI

Pentru majoritatea contemporanilor noştri, religia greacă este în fond un ansamblu de legenda din care poeții şi artiştii moderni, începînd din Renaştere, s-au insiprat adesea, imitîndu-i pe predecesorii lor greci şi latini. Acestor amintiri mitologice li se adaugă imaginile cîtorva locuri mărețe, Delfi, Acropole a Atenei, capul Sunion, unde frumoase ori patetice ruine se ridică şi astăzi din mijlocul cîte unui sanctuar părăsit. De la Leconte de Lisle şi poeții parnasieni, numele autentice ale zeilor greci, mai mult sau mai puțin corect transcrise, s-au substituit celor ale zeilor latini corespunzători, cu care au fost multă vreme confundați. Dar vorbind de Zeus şi nu de Jupiter, de Afrodita în loc de Venus, de Hermes pentru Mercur, continuăm de obicei a-i privi cu ochii cititorului Metamorfozelor lui Ovidiu mai degrabă decît cu cei ai atenianului veacului V. Atare concepție se explică printr-o lungă tradiție şcolara a cărei autoritate este greu de zdruncinat. Dar ea nu redă cîtuşi de puțin realitatea sentimentului religios al grecilor epocii clasice: or tocmai acest adevăr dorim să-1 atingem. Ne va fi oare el accesibil, şi pe ce cale? Textele literare rămîn sursa cea mai bogată, «ar şi cea mai capabilă de a ne induce în eroare. ţntr-adevăr, imaginația grecilor nu a contenit 83 se ocupe cu predilecție de legendele referitoare la zei, şi asta fără cel mai mic scrupul fața de tradiție. Grecii n-au avut niciodată o dogma imuabila în domeniul mitologic: mulțimea lăca-şelor de cult, dispersarea populației şi particularismul cetăților greceşti au favorizat proliferarea legendelor şi extrema lor ciiveristate. Conştient? de atare variații, care nu le stînjeneau cîtuşi de puțin sentimentul divinului, poeții n-au ezitat ia rîndu-le să inventeze cînd se ivea prilejul. Un spirit profund religios ca Pindar nu şovăie în a se îndepărta de o tradiție . bine stabilită: în Olimpica î critica drastic povestea după care Tantal 1-ar fi omorît pe fiul său Pelops* ca să-i ofere trupul drept mîncare la masa zeilor: „Omul are datoria să nu atribuie zeilor decît fapte demne. . . îmi este cu neputință să numesc canibal pe vreunul dintre Preafericiți: refuz aceasta!" Astfel, modifică de mai multe ori o legendă spre a o face să corespunda exigențelor sale morale. Tragicii nu procedează altfel: nu se jenează cîtuşi de puțin sa aranjeze tradiția după bunul plac al fanteziei, conținutul vechilor mituri devenind sub pana lor de o surprinzătoare plasticitate. Mai tîrziu. în epoca elenistică, erudiți;, mitografii, scoliaştii şi compilatorii s-au dedicat, la rîndu-le, într-un spirit de extremă libertate, elaborării unei mitologii deja pline şi mişunînd de incoerențe acceptate, în acea vreme alte cauze au condiționat transformările ori îmbogățirea tezaurului de legende al elenismului: trebuia introdusă o coeziune relativă între tradițiile contradictorii spre a satisface exigențele raționaliste trezite de către filosofi, sau condimentate cu invențiuni pitoreşti povestirile îndelung repetate pentru ca ele să mai prezinte oarecare prospețime şi interes în ochii unui public blazat. Or tocmai de la aceşti autori tîrzii, mai mult decît de la Homer şi de la tragici, au împrumutat scriitorii latini informațiile lor înainte de a ni le transmite. E limpede deci cît de greu de interpretat sînt ele pentru istoricul religiilor, în locul sentimentului religios comun al grecilor clasici, acestea ne transmit mai degrabă produsul 1 p unei elaborări savante, în care este foarte dificil « adesea imposibil să deosebeşti mărturiile autentice, provenind din surse demne de încredere, de ceea ce nu-i decît^pură fantezie. ^

Desigur, există în bogăția şi în însăşi ductilitatea tradiției mitologice o trăsătură originală, revelatoare asupra naturii profunde a religiei greceşti. De ea se cade însă a ne folosi cu mari precauții. Singurele utilizabile, fără prea multă rezervă critică, sînt acele texte ce ne relatează cu buna credință şi obiectivitate tradiții legate de rituri. Căci mai mult decît legendele, realitățile cultice ne introduc în intimitatea grecilor de odinioară, făcîndu-ne să le sesizăm direct comportamentul religios. Practica corectă, iată singura referință valabilă în materie, fie că ne este ea cunoscută prin intermediul unui autor, al unei inscripții sau al unui document arheologic. Avem astfel de a face cu realitățile sociale, cu credințe ce se manifestă prin acte şi nu cu pure speculații intelectuale. Studiul religiei greceşti constă deci în inventarierea, descrierea şi, pe cît posibil, interpretarea practicilor cultuale, întotdeauna locale, mai degrabă decît în

adunarea într-o sinteză precară a mărturiilor mitologice, adesea artificiale şi rareori coerente. Legenda devine document util numai dacă este legată de un fapt de cult pe care îljlustrează ori îl explică, în lipsa acestei confirmări pozitive, ea pare un simplu exercițiu literar ce ne informează cu precădere asupra autorului ei.
Faptele de cult ne sînt cunoscute grație diverselor izvoare, a căror interpretare necesită metode foarte diferite, întîi de toate sînt mărturiile textelor literare care menționează rituri uneori m treacăt, alteori cu lux de detalii deosebit de prețioase pentru noi. Astfel, poemele homerice cuprind numeroase scene de rugăciune ori de sacrificiu, tragediile attice descriu anumite rituri funerare, Aristofan aduce pe scenă cu vervă şi precizie celebrarea Dionisiilor rurale. Apoi avem indicațiile istoricilor şi ale poligrafilor: Herodot, m secolul V î.e.n., şi Plutarh, la începutul celui de al doilea al erei noastre, sînt plini de informații despre viața religioasă a grecilor, față de care ambii nutresc un interes deosebit de viu. Există, în fine, compilatorii de epocă tîrzie, ă căror operă ne-a parvenit fragmentar prin intermediul lexicografilor bizantini din evul mediu, ca de pildă autorul anonim (numit adesea Suidast ca urmare a unei vechi erori) al culegerii cunoscute sub titlul de Suda. Atare citări sau scurte note, deseori alterate de transcrierea manuscrisa, îmbogățesc totuşi în chip apreciabil cunoaşterea noastră despre vechea religia greacă. Dar tezaurul de neînlocuit pentru noi este Pausania. Acest retor din secolul II e.n., care a compus o descriere sau Periegeză a Greciei propriu-zise (Attica, Peloponesul, Beoția şi Focida), acorda cel mai viu interes faptelor şi tradițiilor religioase. Cum drumurile sale prin fiecare regiune îl fac să parcurgă cătunele cele mai neînsemnate, el nu omite să noteze cu admirabilă conştiinciozitate legendele pe care le întîlneşte în cale, precum şi faptele de cult pe care le observă. Fără mărturia lui atît de variata, de abundentă şi deopotrivă corectă, n-am fi avut, în multe privințe, decît o imagine sumară şi mutilată despre religia grecilor. Res-pectînd tainele anumitor aspecte cultuale, rezervate cunoaşterii celor inițiați, el se fereşte sa destăinuie aceste practici secrete, dar ne încunoş-tințează de existența lor, pe care de obicei nu o bănuiam, în ce priveşte riturile obşteşti, le enumera cu plăcere, uneori cu mare lux de amănunte, mai ales dacă e vorba de uzanțe stranii ori surprinzătoare: despre ele oferă explicațiile ce i s-au dat la fața locului sau pe care le-a putut culege din propriile lecturi. De adăugat că marea precizie topografică a itinerariilor sale a permis identificarea pe teren a numeroase monumente sacre, ale căror ruine mai există şi astăzi: fără ei am fi fost puşi la grea încercare cît priveşte numele majorității clădirilor şi ofrandelor din marile sanctuare de la Del fi sau de la Olimpia. Fără descrierile sale, desigur lipsite de pitoresc şi ^e orice talent al evocării, dar în general exacte şi 1 cîteodată detaliate, am fi ignorat cu totul aspectul interior al marilor temple. Se vede deci cît de însemnata este datoria istoricilor religiei greceşti față de Pausania.
Alături de textele literare, documentele arheologice şi epigrafice reprezintă o altă sursa de informație, foarte bogată şi variată. Inscripțiile referitoare la instituțiile religioase sînt extrem de numeroase: legi sacre, dedicații, inventare de ofrande şi de tezaure sacre, relatări de vindecări miraculoase, oracole, decrete referitoare la sărbătorile religioase, calendare sacre, epigrame funerare. Toate aceste texte gravate pe piatră sau metal, descoperite fie în săpături, fie în mod întîmplător, ne dezvăluie aspecte ale religiei greceşti despre care autorii, cu excepția lui Pausania, rămîn adesea muți ori sînt, în cel mai fericit caz, puțin expliciți. Interesul acestor inscripții creşte în ochii noştri prin aceea că ele sînt documente brute, redactate spre a răspunde unor preocupări practice imediate şi care de obicei n-au fost supuse unei elaborări interpretative sau inevitabilelor alterări ale tradiției manuscrise. De unde şi valoarea de excepție a informațiilor ce le cuprind.
Cît priveşte documentele arheologice propriu-zise care interesează istoria religiei, ele sînt de două categorii: monumentele arhitectonice şi cele figurative. Ruinele, mai mult sau mai puțin inteligibile după gradul de distrugere în care au ajuns pmă la noi, permit mai buna cunoaştere a planului sanctuarelor şi a dispunerii edificiilor sacre: temple, tezaure, altare, clădiri speciale destinate ceremoniilor misterice, porticuri, izvoare vindecătoare, în cele mai fericite cazuri ele-vația^ poate fi reconstituită, mai mult ori mai pu-*mw ip°tetic. Reconstrucțiile parțiale, desemnate astăzi cu multă uşurință prin termenul puțin cam pedant de anastiloze, ne dau o idee despre proporțiile complexelor, ajutîndu-ne să recreăm în minte _ procesiunile desfăşurate acolo. Monumen-193 w %urative contribuie la precizarea acestei evocări: statuile găsite, fie că e vorba de ofrande ori de copii tîrzii după opere celebre, ne redau imaginea divină; reliefurile votive sau funerare ne arată pe credincios în prezența zeului ori pe supraviețuitori în jurul celui dispărut, căruia moartea i-a deschis lumea liniştii veşnice; decorațiile sculptate ale edificiilor religioase, frontoane, metope, frize ionice continue, acrotere sau arhitrave împodobite cu grupuri de personaje, desfăşoară în fața ochilor reprezentări alese nu la întîm-plare, ci comportînd întotdeauna, cel puțin în mod parțial, un mesaj instructiv pentru privitor; picturile de pe vase, cu infinita lor varietate, înfățişează scene rituale de mare interes, dar şi nenumărate reprezentări mitologice, care îmbogățesc substanțial indicațiile textelor. Multe din atare documente pun încă specialiştilor probleme nerezolvate. Totuşi, încetul cu încetul studiul lor progresează, imaginile căpătîndu-şi astfel semnificația, în vreme ce informațiile furnizate de texte prind viață prin apropierea lor de documentele arheologice. Metoda ce constă în confruntarea unora cu altele în vederea lămuririi reciproce, această metodă bazată pe sinteza şi care cere învățatului multiple competențe şi cunoştințe foarte întinse, se

vădeşte neîndoielnic fecunda în toate domeniile studiului antichităţii, dar nicăieri nu se impune ea cu mai multă forţa decît în istoria religiei: admirabilul Manual al savantului suedez M. P. Nilsson constituie o strălucită dovadă. Orice lucrare de ansamblu privind religia greacă trebuie sa ţină seama de diverşii factori amintiţi spre a le combina informaţiile.

Din toate aceste mărturii, religia greaca clasică ne apare strîns legată de grupul social. Evident, faptul se datoreşte într-o măsură caracterului documentelor ce ne stau la dispoziţie, texte reglementînd ceremonii colective, monumente publice ridicate zeilor cetăţii, opere de artă ilus-trînd credinţe comune. El constituie însă şi _ ° trăsătură fundamentală a omului grec clasic. Acesta nu se consideră un individ izolat, a cărui izbăvire personală poate fi dobîndită independent

de grupurile sociale cărora le aparţine: el este o fiinţă eminamente sociabilă, sau, pentru a relua expresia lui Aristotel, un „animal politic" care ane la relaţiile cu ceilalţi şi care e conştient că nu-şi împlineşte cu adevărat destinul decît prin atare comunicare cu semenii. Acest lucru 1-am constatat analizînd problema războiului, îl vom întîîni şi atunci cînd vom studia organizarea cetăţii. Or, religia, este elementul psihologic esenţial care asigura coeziunea grupurilor şi dăinuirea lor. Iată din ce pricină manifestările, chiar individuale, ale grecului, capătă de obicei un caracter social mai mult ori mai puţin accentuat: dacă ele se referă la divinitate, presupun de asemenea un public care să fie martor şi la care autorul actului pios s-a gîndit săvîrşindu-1.

Aceasta nu înseamnă că susţinem inexistenţa la greci a sentimentului religios elementar, sub forma lui individuală şi spontană. Dimpotrivă, ei aveau un cuvînt, împrumutat poate din vocabularul unei limbi preelenice, care exprima amestecul de respect şi teamă încercat de om în faţa a tot ce îi părea că vădeşte o putere tainică şi supranaturală, mişcată de o voinţă ce se făcea simţită, fără însă a-i putea pătrunde întotdeauna intenţiile. Atare sentiment este acel tambos: pare-se că grecii 1-au încercat cu o deosebită intensitate şi frecvenţă, în special în faţa naturii şi a specta-colelor exaltante pe care aceasta le oferă omului m privilegiata lor ţară. E vorba de aprehensiunea directă a prezenţei divine, stîrnită în chip neaşteptat de cîte un peisaj grandios sau de vreun loc ascuns, de o lumină ori de o umbră, de o tăcere sau sunet, de zborul unei păsări, de trecerea unei jivine, de maiestatea unui arbore fal-yuc, de forma unei stînci, de prospeţimea unui izvor, de cursul viguros al unui rîu, de freamătul trestiilor, mîngîierea vîntului, de tunet, de raza lumi^ căldura amiezii, de neostoitul murmur al Balurilor. Spiritul atent şi mobil al grecilor recep-cu aviditate astfel de impresii ale naturii.

19S ^ .e*> ee aveau gustul unei delicioase tulburări ce-i smulgea din ei înşişi, părîndu-li-se a fi fapta de netăgăduit a unui zeu. Omniprezenţa divinităţii, resimţită cu o neobişnuită intensitate, a constituit primul şi cel mai trainic element al religiei greceşti. Zeii sînt numeroşi, fiindcă ei se gasesec peste tot: politeismul are ca obîrşie sentimentul puternic ca întreaga natură e pătrunsă de divin. Acest popor profund religios era în acelaşi timp — una n-o exclude pe cealaltă — îndrăgostit la cel mai înalt mod de ra-ţionamentul logic: înclinaţia sa către viaţa socială şi comunicare îi deschideau atare perspective. Tot astfel era înclinat în chip natural să fragmenteze prezenţa divină, atît de frecventă şi de polimorfa, în individualităţi multiple, concepute pe măsura sa. De unde marele număr al locurilor de cult: altare rustice, grămezi de pietre, copaci sacri, grote ale lui Pan, ofrande ale Nimfelor, eroi anonimi, dar şi proliferarea sanctuarelor în care divinităţile importante sînt venerate sub aspectul specific local, materializînd un epitet anume. Dacă era încercat de tambos, grecul deducea că avea de a face cu o personalitate divină. El împărtăşea de îndată aceasta comunităţii al cărei membru era — ori, cel mai adesea, identifica divinitatea, a cărei putere o resimţise, cu una din cele deja adorate de colectivitate. Astfel îşi păstrau cultele tradiţionale vigoarea si prestigiul; uneori li se adăuga cîte unul nou. Intervenţia grupului social, care transforma reacţia indivi-duală în rit, dădea valoare concretă şi durabilă la ceea ce nu fusese la început decît un sentiment trecător, în mod reciproc, complicitatea în sînul aceleiaşi credinţe, convingerea de a fi supus autorităţii aceluiaşi zeu, conferea grupului permanenţa şi omogenitate. Ca majoritatea religiilor, religia greacă are deci un aspect subiectiv şj unul social. Unul n-ar fi însemnat nimic fără celălalt. Dacă elementul social devine predominant, acesta este efectul tendinţei instinctive ce-1 împinge pe grec să trăiască în cadrul cetăţii. Ceea ce nu diminuează valoarea personală a credinţei lui, ci dimpotrivă. •

?6

Puţin cam abstracta analiza de mai sus ni s-a părut necesară spre a face să se înţeleagă că religia greacă, chiar dacă în esenţă se manifesta prin acte de cult, nu se rezumă doar la atare ceremonii, după cum nu se rezumă la strălucitoarea podoabă a legendelor mitologice. Dacă nu s_ar fi adresat din plin sufletului, ea n-ar fi stîr-nit vreme de secole fervoarea indivizilor şi a mulţimilor. Dincolo de veneraţia cetăţii faţă de zeii ei, dincolo de banalul schimb de servicii între adorator şi divinitate, în care ofranda are menirea de a obţine graţia divină, a existat familiaritatea zilnică a grecului cu sacrul. Pe cît o putem defini cu ajutorul documentelor ce o pun în evidenţa, această familiaritate nu a îmbrăcat niciodată caracterul unei efuziuni mistice: e vorba mai degrabă de conştiinţa existenţei zeilor, de faptul că ei ne sînt apropiaţi atît prin simţămintele cît şi prin chipurile lor şi că puterea care o au participă la soarta muritorilor.

Astfel relaţiile dintre greci şi divinitate capătă lesne o coloratură personală. Zeul ca şi adoratorul este o individualitate: i se solicita protecţia cu încredere şi simpatie, nu numai cu respect si teamă. Legăturile stabilite între unul şi celălalt amintesc uneori de un fel de complicitate. Aceasta este în Iliada atitudinea Atenei faţa de Diomede, sau, în Odiseea, faţă de Ulise. Ajutorul ce li-1 da capătă o nuanţă de afecţiune, sfaturile ei se umanizează printr-un surîs. Orice s-ar fi spus, măreţia divină nu pierde nimic din contactul atît de direct cu oamenii: muritorul ce se simte obiectul unei atare favori nu riscă să se hazardeze fără a se expune pedepselor celor mai rele. El ştie că zeii aparţin altei speţe şi că sînt mult mai puternici decît noi. Dar nu se miră dacă-i întîlneşte lîngă el.
Ia atare perspectivă se cuvine să reaşezăm legendele privitoare la relaţiile amoroase dintre zei Ş* muritori, care scandalizau atît de mult pe Pă-Bisericii. Chiar în perioada clasică riturile 'gamiei, sau ale nuntirii divine, sînt împli-19? f cu fervoare, iar credinţele populare le con-tereau o valoare reală: celebrul atlet Teogenes din Tasos, la începutul secolului V, trecea drept conceput în cursul unei ceremonii de acest gen în care tatăl său, preot al lui Herakles tasian' deţinuse faţă de propria-i soţie rolul zeului, numele însuşi al personajului amintind de obîrşla lui divină (Teogenes înseamnă „născut dintr-un zeu"), în fiecare an, la Atena se celebra un rit de acelaşi fel, cînd „regina", soţia arhontelui-rege, magistrat respectat de toţi, se unea cu Dionysos, reprezentat, pare-se, în acea ocazie de soţul acesteia. Tot aşa şi cu legendele despre muritorii primiţi la masa zeilor, sau teoxenii, cunoscute mai ales în cultul Dioscurilor. Suflet sincer religios, Vergiliu nu desminţea deci tradiţia greacă atunci cînd scria la sfîrşitul Bucolicii a IV-a: Qui non risere parenti, nec deus hune mensa, dea ne c dignata cubili est. („Cei care, copii, mumelor nu le-au zîmbit, la masa nici unui zeu nu-s primiţi, nici în patul vreunei zeiţe"}.
Aşa a luat naştere antropomorfismul, trăsătură fundamentală a religiei greceşti. El s-a ivit din contopirea celor trei caracteristici care defineau sufletul acestui popor: sentimentul sacrului, raţionalismul practic, imaginaţia creatoare. Spre a-şi reprezenta în chip concret divinitatea a cărei existenţă o simţeau direct, grecii au conceput-o în termeni uşor de asimilat pentru colectivitatea în care trăiau, adică sub formă umană, atribuindu-i un rang superior în ierarhia sociala. Capacitatea lor de a traduce ideile în imagini materiale ori verbale, înclinaţia naturală către artă şi poezie i-au ajutat substanţial sa fixeze atare concept într-un fel transmisibil şi durabil, să-1 organizeze şi să-1 îmbogăţească. Ei înşişi au fost conştienţi de acest efort fructuos. Herodot a subliniat puternic, nu fără oarecare exces, importanţa lui Homer şi Hesiod în domeniul religios: „Lor li se datorează relatarea poetică a teogoniei (sau genealogia zeilor); ei au dat zeilor denumirile lor rituale; ei au lămurit detaliile cultelor, precum şi atribuţiile lor respective; ei le-au făcut cunoscute chipurile". Mai bine informaţi 1-
astăzi, în special graţie documentelor miceniene, ctim că politeismul grec exista deja cu multe
S 1.11** X^ B 1 i- T T"1 A w l w w
veacuri înainte de Homer. hste insa adevărat ca poemele homerice şi cele ale lui Hesiod au servit de catehism unui întreg popor care, obişnuit să Ie citească din coplărie, a extras din ele noţiunile de bază în materie de religie. Puteau fi găsite acolo nu numai evocarea plină de viaţă a Nemuritorilor, ci şi principiile morale garantate de autoritatea lui Zeus, divinitatea supremă, precum şi preceptele rituale, a căror enumerare minuţioasă ocupă atîta loc în Munci şl zile.
Nu mai puţin decît elaborarea întreprinsă de cei doi poeţi, intervenţia artiştilor şi în special a sculptorilor a fost decisivă pentru religia greacă. Cu această ocazie ea s-a umanizat mai mult decît prin operele literare. Creaţia poetică păstrează, într-adevar, o anumită mobilitate, lă-sînd cîrnp liber imaginaţiei publicului, în schimb, creaţia plastică, imuabilă şi ponderoasă, este plină de prezenţă concretă în tridimensionalitate. Foarte de timpuriu, ideea de divinitate a fost strîns asociată statuii de cult. în aceasta îşi afla ea baza sodilă de care avea nevoie. Nici o religie n-a depins atît de strict de simulacru, pe care grecii 1-au denumit în limbajul obişnuit, chiar dacă nu în mod constant, printr-un cuvînt anume, agalma. Prin acesta ei înţelegeau imaginea divină, în opoziţie cu reprezentarea unui muritor, eikon. Datorită unei foarte tîrzii translaţii de sens, icoana a sfîrşit prin a însemna, în greaca bizantina, o imagine sacră, cu sensul contrar dat de obicei de limba clasică acestui cuvînt. Agalma este deopotrivă reprezentarea zeului şi semnul prezenţei sale: statuia este zeul, fără ca totuşi acesta să se confunde pe deplin cu ea. Neîndoielnic că natura divină depăşeşte cu mult simulacrul: adoratorul acceptă fără dificultate pluralitatea imaginilor aceluiaşi zeu. Dar el socoteşte ca toate^ participă la esenţa divinităţii, care se Manifestă deplin în fiecare dintre ele. 199 Aceste imagini mai trebuiau să fie şi uşor de recunoscut. S-a văzut că în cazul bronzului ci-
priot al lui Apolo Alasiotas (dacă identificarea propusa este corectă) artiştii micenieni erau capabili să traducă eficient ideea unui zeu antropomorf. Urmaşii lor din vremea arhaismului timpuriu s-au dovedit la început mai puţin abili: ţepenele efigii divine de la Dreros, în Creta lucrate din lemn învelit cu foi de bronz, ciocănite şi prinse în cuie, ori Apolo filiform, turnat masiv, dedicat de beoţianul Manticlos, sînt exemple elocvente ale meşteşugului acestora. Evoluţia care ulterior va antrena arta greacă pe calea naturalismului, pînă la apogeul culturii clasice, nu va face decît să întărească tendinţa antropomor-fica a religiei. Ea o va ajuta sa se desprindă deopotrivă de vestigiile aniconismului

primitiv, care vedea cîte un zeu în obiecte lipsite de forma omenească, fie că era vorba de pietre brute, de bucăţi de lemn, de arbori chiar, cît şi de sechelele teriomorfismului, care adora divinităţi animale ori monştri. Desigur, din aceste aplecări ancestrale, pe care poporul grec le-a avut ca şi alte popoare, vor rămîne mereu unele urme: pioşenia este prin natura ei conservatoare, iar Pausania menţionează în secolul II al erei noastre nenumărate culte dedicate pietrelor sacre, sern-nalînd totodată în Arcadia o Demetră cu cap de cal. Alături de statuile zeilor realizate de mari maeştri ai artei clasice erau păstrate cu sfinţenie în sanctuare imagini sumare din piatra sau lemn, moştenire a arhaismului, cărora li se dădea numele de xoana, rămînînd obiectul unei devoţiuni foarte puternice: astfel pe Acropola Atenei, statuia cea mai venerata a zeiţei Atena nu era colosul de aur şi fildeş ridicat de Fidîas în Partenon, ci străvechiul xoanon de lemn de măslin, păstrat în Erehteion, care trecea drept căzut din cer şi căruia cetatea îi aducea în chip solemn, la fiecare patru ani, ofranda peplos-ului, cu ocazia Marilor Panatenee. Sa nu nesocotim deci atare vestigii ce şi-au avut durata lorj constatăm însă că ele reprezintă prea puţin faţa de panteonul zeilor umanizaţi pe care inteligenţa 5
• vj .i • w i • • „. 20*'
exigenta a grecilor, ajutata de virtuozitatea ar-
Di
. -jor a ştiut să-1 organizeze într-o societate •erarhizată, activă, accesibila,^ deschisă preocupărilor morale şi civice şi dotată cu anumită forma de spiritualitate.

Acestor zei, care în majoritatea lor purtau -deja nume definitive încă din epoca miceniană, grecul le închina un cult, după obiceiurile tradiţionale bine stabilite încă în poemele homerice. Prescripţiile rituale sînt, în detaliu, de o complexitate extremă: ele variază după locuri şi divinităţi. Pot fi deosebite totuşi principalele acte de cult care, cu toată diversitatea impusă de împrejurări, au în comun cîteva caracteristici bine definite: acestea sînt ruga, ofranda, sacrificiul, sărbătorile publice, jocurile. Le vom studia pe rînd. Se cuvine, cu toate acestea, să lămurim în prealabil noţiunea de puritate rituală, care în toate manifestările amintite intervine ca o condiţie preliminară indispensabilă. Atare noţiune este legată de cea a sacrului şi profanului. Dacă anumite locuri ori anumite acte sînt considerate sacre, se înţelege că pentru a le frecventa sau pentru a le îndeplini, trebuie să te supui unor exigenţe prin care sa-ţi manifeşti respectul ce li-1 porţi: cerinţe de curăţenie, de decenţă vestimentară, de comportare. Cel ce nesocoteşte aceste prescripţii este impur: el nu a îndepărtat impuritatea incompatibilă cu faptul apropierii de zei. Este vorba, în principiu, de o impuritate materială: ideea impurităţii morale, cînd aceasta intervine, nu se manifestă decît după săvîrşire. Astfel, înaintea oricărui gest pios trebuie luate măsuri^ de curăţenie. Cînd Ahiîe în cîntul XVI dinjliada, n adresează o rugă lui Zeus, alege o cupa^ de mare preţ, o purifică cu pucioasă, o spală cu apă din belşug, apoi îşi spală el însuţi roîinile înainte de a face libaţia şi de a-şi formula ruga. Tot astfel procedează şi Telemac, în cîntul •II al Odiseei, cînd îi adresează o rugăciune Atenei: deoarece atunci se afla pe plajă, mîinile şi * sPa^ *n aPa mării înainte să se roage. Cînd ln cîntul III al Iliadei şefii aheeni urmează să rostească jurăminte însoţite de rugăciuni şi sacrificii, crainicii care-i ajuta le varsă mai întîi apa pe mîini. Ceea ce Homer ne înfăţişează în prac. tică, Hesiod în Munci şi zile transpune în precept: „Niciodată în zori nici lui Zeus, nici altor zei să nu le aduci libaţii de vin negru fără să-ţi speli mîinile, căci ei nu te-ascultă atunci şi-ţi resping cu dezgust rugăciunea". Obiceiul acestor abluţiuni rituale se păstrează de-a lungul întregii epoci clasice: de aici existenţa la porţile sanctuarelor a bazinelor de apă lustrală puse la dispoziţia vizitatorilor, în apropierea Acropolei de la Atena, Pausania semnalează o statuie de bronz datorată lui Lykios, fiul Iui Miron, care înfăţişa un băiat purtînd un bazin destinat acestui scop (periranteriori): ea data din a doua jumătate a secolului V.

Dintre toate petele, una din cele mai grave se datora vărsării de sînge: mamei sale Hecuba, care-1 îndeamnă să facă o libaţie lui Zeus, Hec-tor, tocmai ieşit o clipă din luptă, îi răspunde că nu va face nici libaţie, nici rugă, fiindcă e stropit de sînge (îHâda, VI, 264—268). Tot aşa Ulise, după masacrarea Pretendenţilor, se grăbeşte să-şi purifice palatul, arzînd sulf (Odiseea, XXII, 493—494). De aceeaşi străveche prejudecata se leagă şi prescripţiile referitoare la purificarea unui ucigaş, aşa cum ne sînt ele cunoscute din mai multe texte. Nu este vorba de a-1 spăla de o greşeală, deoarece ucigaşul fără voie este supus aceloraşi cerinţe rituale ca şi asasinul: în joc este faptul vărsării sîngelui care a pricinuit mînjirea, chiar dacă actul avea motive legitime ori scuze. Atare mînjire trebuie spălată spre a evita răspîndirea ei prin contactul cu cel afectat. Ucigaşul este astfel alungat din cetate pîna cîncj se va fi purificat. Picturile de pe vase înfăţişează purificarea lui Oreste, ucigaşul mamei sale, prin stropirea cu sîngele unui purcel. Acest rit destul de răspîndit îl intriga pe filosoful Heraclit, care spunea: „E zadarnic să purifici cu sînge pe oamenii mânjiţi de omor: cine a călcat în noroi se spală oare cu noroi?" Legile sacre de la Ci-
ne al căror text ne-a fost păstrat de o inscrip-
f^ din veacul IV, stipulează în detaliu atitudi-
ea ce urmează a fi luata faţa de un suplicant vinovat de omor şi care solicita primirea în cetate: sînt de remarcat precauţiile riguroase spre

evita orice contact între cetățeni și străinul
încă impur. _ . . u .
Ca și sîngele, moartea este și ea pricina de impuritate. Pamania ne informează că în Me-senia, în Pelopones, exista o regulă precisa potrivit căreia clacă unui preot ori preotese îi murea un copil, ei trebuiau să se demită din funcțiile sacerdotale: atare doliu de familie atît de apropiat antrena o impuritate care-i făcea improprii pentru serviciul divin, în general era interzisă îngroparea morților înlăuntrul terenurilor sacre (excepție facînd, bineînțeles, eroii), în 426— 425, atenienii care administrau sanctuarul lui Apolo de la Delos au primit de la un oracol sfatul de a purifica întreaga insulă: deja cu un veac mai înainte Pisistrate purificase toată zona vizibilă din sanctuar. Spre a se conforma ordinului divin, ei au distrus toate mormintele care se mai aflau la Delos si au transportat materialul funerar recuperat (în general, vase de argilă) în insula vecină Renea, unde săpătorii moderni 1-au regăsit într-o groapă comună. De atunci înainte a fost interzis a se muri în insula sfîntă: muribunzii erau transportați la Renea spre a-și da ultima suflare.
Aceeași lege era aplicată și femeilor aflate în durerile facerii: ele se duceau să nască la Renea. Nașterea, neîndoielnic din pricina sîngelui, provoca^ și ea impuritatea. Legile de la Cirene precizează că existența unei noi născute face impură întreaga casă și deopotrivă pe bărbatul ce se afla sub același acoperiș. Un alt paragraf prevede cazul^unui avort: cînd fătul are deja formă umana, impuritatea este asemănătoare cu cea provocată de un deces, în cazul contrar avortul eȘ5e asimilat unei nașteri propriu-zise. Chiar rela-, ^ e .sexuale puteau în anumite cazuri să facă pe cineva ritualmente impur: faptul merită sa fie remarcat fiindcă niciodată morala * greaca, cum avea s-o facă mai tîrziu cea creștină, nu a legat noțiunea de păcat de dragostea fizică privită ca atare. Ea însă poate fi pricina unei impurități în ordinea materială, după cum arată suficient de clar un pasaj hesiodic din Munci și zile., versurile 733—734, ale cărui cuvinte foarte pe șleau sînt revelatoare. Era interzis a se face dragoste în sanctuare. Herodot, care atribuie egiptenilor inițiativa acestei reguli, precizează că acest popor și cel grec sînt singurele care o respectă dimpreună cu obligația spălării după actul sexual, înainte de a pătrunde pe un teren sacru. Remarca istoricului este confirmată de legile de la Cirene, care precizează că acuplarea nocturnă nu antrenează nici o impuritate, în schimb daca are loc ziua, trebuie să fie urmată de abluțiuni. Legenda Atalantei și a soțului ei Hipomene ilustrează atare interdicție rituală relativă la sanctuare: cedînd dorinței lor reciproce în incinta unui loc sacru, cei doi soți au fost pedepsiți de mînia divină, care i-a transformat în lei. Ovidiu a consemnat această poveste în cartea a X-a a Metamorfozelor sale.
Așadar, pentru a participa la ceremoniile religioase, omul trebuie să se supună unor condiții precise: trebuie să fie curat de orice contact cu misterele neliniștitoare ale nașterii și morții. Eu-ripide o spune foarte clar prin gura Ifigeniei, preoteasă a Artemidei, în Taurida: „Bărbatul ce a luat parte la un omor, cel ce și-a pus rminile pe o nou născută sau pe un cadavru este îndepărtat de zeiță de la altarele sale fiindcă în ochii ei el este stigmatizat de impuritate". Ritualurile purificatoare, pe cît de precise pe atît de variate, aflate în vigoare în cetățile grecești, permiteau ridicarea acestor interdicții temporare îndată ce se redobîndea puritatea cerută, în același timp, printr-un fel de elan fatal, ele făceau ca spiritele luminate, preocupate în chip firesc de pro-blemele binelui și răului, să pună sub semnul întrebării valoarea purității rituale, fiind tentate să o extindă și asupra domeniului moral. De aici 2
'"
s-a născut în religia greacă, cel nimV *
ceputǎ de mințile cele mai a efe ^ '" F* -^
între etic și sacru, care ni s, da •fa.mblSuît?te
dată, complet Iată pentru ce ±^[7"°"
mani zei purificatori, au fost si ce. ° s ?-eus'
atribuia totodată - o °ra]l Se
prea modest - rolul
moralei. Apelurile lui
rolul Iui APpolo în E
zabila atare alunecare r<> rL VSCJ*We fac sesi-
profunde. Dar p^S ^"^ J""?
măsura sa o satisfacă în întregime '
Rugăciunea este actul relicios P|,n care credinciosul intră în comun cal ^V"™ un zeu, fie că dă curs aCTf.i •
î , specula cu înlănntrul său, fie că de S """ "1*mn S™W Căci în ambele cazuri e t-SS ^'°Sul «n dialog
Zeul răspunde sa" n,, f -°rb,a de a», dar .cel puțin a ^ ^ ^*»P» „P^cul lat răspicat. Asadir ,•,„," • "
a iormu-

orală /rosdtă cT^c "S^ în eSe^ă n-a cunoscut ruga mută t; Anuchlta^a greacă
5?apta:. indiciu revelator ," ^ ^ Spusă în -! J.^portamS ^ CQf Arului sc, Neindoielmc că trebuie v-i^m *
celtaîeanului.
tămînt foarte ^ ^ aceast^ şi ecoul
' un fel de
.n •
acestea magia, fără , fi K ma^lca: Cl1 toate
< "

'
la nominativ (caz utilizat pentru exclamare şl interpelare), care apare deseori pe stele, în capul decretelor, reprezintă el singur o rugăciune.

în afară ele invocație, rugăciunea este de obicei expresia unei cereri adresate zeului, a cărui protecție este solicitată; pentru a-i capta şi mai bine bunăvoința, i se aminteşte cîteodată i ie binefacerile deja acordate pînă atunci şi care-! angajează, fie gesturile pioase săvîrşite de rugător fața ei el: în fine, puteau fi adăugate promisiuni de noi acte cucernice. Iată, de pildă, ruga Pene-lopei adresată Atenei în cîntul IV al Odiseei:

„Ascultă-mă, tu, fiică neînvinsă A zeului ce poartă vijelia! De ți-a jertfit vrodatâ buturi grase De boi şi de berbeci Ulise-acasă, Mai adu-ți tu aminte-acttm şi scapă Pe fiul meu iubit şi ocroteşte-1 De pețitorii cei haini şi-obraznici".

Rugăciunea este pronunțată în picioare, în fața statuii sau sanctuarului, cu mîna dreaptă ori cu ambele mîini ridicate şi palmele întoarse către zeu. Prosternarea e practică doar în anumite culte funerare sau ale divinităților pămîntului: în care caz, pamîntul e lovit cu mîinile în timpul rugii, îngenunchiatul nu intervine decît în riturile magice: Teofrast, în Caractere, face din acesta trăsătura distinctivă a superstițiosului.

Deseori rugăciunea este însoțită de otranda. Nu este firesc să-ți atragi bunăvoința unei ființe puternice aducîndu-i cîte un dar? Nu trebuie^ sa interpretăm întotdeauna atare gest ca un^tîrg, conform concepției pur juridice exprimata & adagiul latin do ut des, „dau ca să dai hi rîn" du-ți". Desigur, respectivul simțămînt nu lipseşte din multe ofrande, după cum arată limpede dedicația unei statui făcuta de un atenian din secolul VI, care-i spune zeiței simplu: ,.Facă-se sa-rni dai atît, încît să-ți mai închin şi alta". De obi-cei e vorba de exprimarea în chip palpabil a res"

Î07

pectuîui ori a recunoştinței încercate față de divinitate. Ofranda poate fi întîmplătoare, ca modestele daruri depuse de credincioşi în sanctuarele rustice: un fruct, o mină de spice, cîteva flori, prăjituri, pielea unui vînat. Atare dovezi de pietate populara i-au inspirat mai tîrziu pe poeții elenistici, care compuneau pe întrecute epigrame pentru acest gen de ofrande, în chip ele exercițiu literar: „Primeşte în chip de recunoştință, o, Lafria (porecla a Artemidei), din partea lui Leonida vagabondul, sărmanul, nernin-catul, aceste bucăți de turtă cu ulei, această măslină (o comoara!}, aceasta smochină verde, proaspăt culeasă; ia şi astea cinci boabe de strugure desprinse dintr-un minunat ciorchine, stupina, iar ca libație ce-a mai rămas pe fundul cănii mele! Tu m-ai scăpat de boala: scapă-mă şi-acum de sărăcia care nu-mi dă pace si-ți voi sacrifica un ied!" Ceea ce, în secolul III, pentru Leonida din Tarent nu mai era decît un joc de literat alexandrin, a fost vreme de veacuri pentru țăranul grec un gest de naivă şi sinceră devoțiune. :

în afara ofrandei întîmplătoare, există şi cele prevăzute ele datini: este cazul, de pildă, al libațiilor ce se cuvine sa le faci, după sfaturile lui Hesiod, în fiecare dimineața şi seară, vărsînd pe pamînt cîțiva stropi de vin. Acelaşi gest era împlinit . la mese, înainte de a bea: zeul primea astfel partea cea mai bună a băuturii, menită să înveselească inima omului. Alte ofrande cores-p/undeau tradițiilor locale, cărora poporul le-a rămas multa vreme credincios: Pausania ne semnalează ca încă în vremea sa „oamenii din Lilsa (oraş din Focida-) aruncau în anumite zile în JZvoarele Cefisului (nu curgînd prin Focida şi tte.oția) prăjituri ce se fac prin partea locului şi atte oirande tradiționale". Ei povesteau, spune i eriegetul, ca aceste prăjituri, după un drum Misterios, reapăreau la Del f i în fîntîna Castaliei. In alte cazuri, divinității îi -"râu oferite nu au-rrien-te, ci obiecte de preț. Darurile vestimentare sini- fv,„___.-
reevente: oare statuile se cuveneau
n im-
pe vase de lut foarte simple, o mina deseori neîn-demînatică gravează pe firnis numele divinității în sanctuarul zeului medic Asklepios se consacra imaginea în relief a membrului sau organului bolnav, vindecat de zeu. Alteori este reprezentată în-tr-un tablou sau pe piatră intervenția salvatoare a lui Asklepios însuşi: cu începere din secolul IV atare ofrande se înmulțesc odată cu dezvoltarea cultului de la Epidaur. Alte ex-voto-mi amintesc de fapte atletice ori războinice. Marile sanctuare de la Olimpia şi Delfi erau pline de statui de atleți învingători, pe care Pausania îi enumăra cu plăcere: unele din inscripțiile de pe soclurile acestora, copiate de el, ați reapărut în săpături, confir-mînd astfel conştiinciozitatea şi veracitatea Perie-getului.

Se obişnuia să se ofere divinităţii dijmă din orice profit ce întrecea măsura, vînat sau pescuit, negoţ ori pradă de război. Herodot citează numeroase consacrări de acest fel, ca de pildă cea a sărmanului Colaios, negustor din secolul VII care s-a îmbogăţit în Spania, ţara cositorului, şi care la întoarcere a închinat în Heraionul oraşului natal un crater colosal de bronz, împodobit cu capete de grifon în relief, tip de vas binecunoscut astăzi graţie descoperirilor arheologice. Mai tîrziu, la sfîrşitul veacului VI, inginerul Mandrocles, şi el originar din Samos, a primit de la Darius daruri magnifice drept recompensă pentru priceperea cu tare a întins peste Bosfor un pod de vase ca să poată trece armata Marelui Rege ce pleca în expediţie împotriva sciţilor: Mandrocles a pus atunci sa fie pictat un tablou reprezentîndu-1 pe Darius, care-şi privea armata trecînd podul şi 1-a consacrat ni Heraionul din Samos împreună cu o inscripţie metrică, al cărei text Herodot 1-a consemnat. Aşadar, astfel de ofrande nu sînt numai un gest de pietate: ele satisfac deopotrivă orgoliul donatorului, care aminteşte posterităţii marile sale fapte.
Atare sentimente nu erau mai puţin vii în ca-2ul colectivităţilor decît al indivizilor. Pausania semnalează la Delfi o ofrandă a corcirienilor, care data din prima jumătate a secolului V şi care este
foarte caracteristică în ce priveşte comportamentul religios al unei cetăţi greceşti din acea vreme: „La intrarea sanctuarului se află un taur de bronz, opera a lui Teopropos din Egina, consacrat de cor-cirieni. în legătură cu acesta, se povesteşte că un taur din Corciră, îndepărtîndu-se de turmă, a cn~ borît de pe păşune ca să mugească pe malul mării. Cum faptul se repeta zilnic, văcarul a coborît iu mare şi a observat un banc imens de toni. A tine de ştire corcirienilor din oraş, care s-au străduit zadarnic sa prindă tonii. Aceştia au consultat atunci oracolul de la Delfi, 1-au sacrificat pe taur lui Poseidon şi îndată jertfa terminată au prins peştii. Din dijma acestui pescuit au închinat o ofrandă la Olimpia şi una la Delfi'c.
Nimeni nu va fi surprins, cunoscînd importanţa războiului în lumea grecească, că printre ex-voto-urile cetăţilor, cele mai multe se referă la fapte de arme. Nu numai că fiecare stat grec îşi sărbătorea victoriile prin daruri către sanctuarele naţionale, încă şi mai rnult, el ţinea să le imortaHze/.e în ofrande făcute lăcaşelor sacre paneienice, unde puteau fi văzute de întreaga Grecie. Aici orgoliul omenesc juca cel mai mare rol, cu toate ca în principiu faptul însenina un gest de gratitudine faţă de divinitate. Consacrările prilejuite de războaiele medice sînt nenumărate. Atena a oferit lui Apolo de la Delfi prăzile luate de la perşii învinşi la Maraton, aliniate pe un soclu adosat :."•-cluiui dr sud al tezaurului acesteia: dedicaţia prea puţin explicită a respectivului ex-voto a fost atribuita de Pausarsia tezaurului însuşi, care era probabil mai vechi cu cîţiva ani. Tot la Deîfi, în ^--mintirea mffîngerii persane de la Maraton, ?£ mai ridicau: un al doilea ex-voto atenian (chifla intrarea sanctuarului), mărturii consacrate ci-Caristos, oraş din Eubeea, şi de Platsea, un catarg împodobit cu stele de aur şi două -ofranoe consacrate în comun ele către cetăţile aliate: un Apolo ţinînd o proră, în amintirea victoriei cîe ia Salamina, şi un trepied susţinut de o coloana c~ bronz, spre a comemox'a pe cea de la Piatcca, A-
al expediţiei din Sicilia: nu întimplator şi-au ales ca Ioc al ridicării acestui tezaur imediata vecinătate a celui atenian, mai vechi cu aproape un secol! Atare manifestări de pietate faţă de Apolo erau tot atîtea ocazii de exaltare a gloriei cetăţilor învingătoare şi de umilire a învinşilor.
în dialogul său intitulat Eutyfron, Platon aduce în scenă un ghicitor cu acest nume, bine cunoscut în Atena sfîrşitului veacului V pentru erudiţia lui în materie de religie. Dînd expresie opiniei comune, Eutyiron dă următoarea definiţie pietăţii: „Pietatea constă în a şti să te rogi şi sa aduci un sacrificiu, spunînd şi facînd ceea ce este plăcut zeilor: ea asigură mîntuirea familiilor şi a statelor" (14 b). Rugăciunea şi sacrificiul, acestea erau deci în ochii grecilor cele două acte esenţiale ale comportamentului religios. De prima ne-am ocupat, împreună cu ofranda care adesea o însoţeşte. Ca să fim drepţi, sacrificiul poate fi socotit o formă specială de ofrandă: răspunzîndu-i lui Eutyfron, nu declară oare Socrate (14 c): „A sacrifica înseamnă a face un dar zeilor"? în fapt însă sacrificiul, şi mai ales sacrificiul public, ocupă un loc atît de mare în viaţa religioasă a grecilor încît merită un studiu special, el urmînd să ne reţină atenţia în paginile de mai jos.
Ceea ce deosebeşte sacrificiul tle simpla ofranda este importanţa roiului jucat de prescripţiile rituale. Orice sacrificiu, public sau privat, este o operaţie complexă supusă unor reguli fixate de o îndelungă tradiţie. FJ constă în a oferi în chip solemn divinităţii, conform riturilor, bunuri consumabile: grăunţe, plante, băuturi ori victime animale, în acest sens, libaţiile de lapte şi vin sau daniile de prăjituri sînt deja sacrificii, cu condiţia ca ele sa fie făcute după riturile cerute de natura, timpul şi procedura acestor ofrande. Dar dacă sacrificiile fără vărsare de sînge există în anumite culte, cele sîngeroase, cu tăierea gîtului (sau uneori chiar cu sfîşierea) unei victime animale sînt cu mult mai numeroase şi mai importante: în accep-ţiunea curenta doar cele din urmă sînt avute in
•adere, un sacrificiu fără victima fiind de neconceput. 'Erudiţii antici, de la sfîrşitul epocii elenistice au crezut că pot stabili o succesiune cronologica între formele nesîngeroase ale sacrificiului, care ar fi fost primitive, şi formele sîngeroase, introduse ulterior: astfel este, de pildă, teoria expusă pe larg de Ovidiu în cartea I a Fastelor (versurile 335 la 456). Avem însă de a face cu o pură speculaţie raţionalistă, căreia doar tradiţia pitagoreică, ce respingea sacrificiile sîngeroase, îi dădea oarecare aparenţă de veridicitate, în fapt, documentele cele mai vechi de care dispunem, poemele homerice, dau deja descrieri de sacrificii sîngeroase: astfel, spre exemplu, în primul cînt al

Iliadei, cînd Ulise, trimis de greci, restituie pe Hryseis tatălui ei, el debarcă în acelaşi timp şi victimele al căror sacrificiu imediat va sfîrşi prin a potoli mînia lui Apolo,
Principalele momente ale ceremoniei sînt limpede osebite chiar de la această primă menţionare, în jurul altarului sînt aşezate în ordine animalele ce urmează a fi sacrificate: ele formează o hecatomba, compusă, etimologic, din o sută de boi; cuvîntul a căpătat de foarte timpuriu, încă de la Homer, un sens mai puţin precis, desemnînd doar numeroase victime, fie că e vorba de bovine ori de animale mici. Ca să se purifice, asistenţa îşi spală mîînile, în care ţine apoi grăunţe de orz. Preotul lui Apolo rosteşte o primă ruga, se împrăştie grăunţele de orz, care sînt întîia ofrandă, apoi victimelor le e tăiată beregata, ridicîndu-li-se botul, în aşa fel încît sîngele să ţîşnească spre altar. Apoi sînt ciopîrţite animalele moarte. Pulpele sînt puse deoparte, înfăşurate în grăsime şi arse in focul aprins pe altar, în vreme ce preotul face libaţii cu vin. Odată terminate acestea, restul car-nu este împărţit, pus la frigare şi fript pe loc: după care, întreaga asistenţă ia parte la ospăţ, consumînd împreună acele cărnuri, în majoritatea sacrificiilor sîngeroase se regăsesc următoarele caracteristici esenţiale: un aspect solemn, acte de purificare, o rugăciune, uciderea victimelor în faţa Altarului, arderea unei părţi a animalului, libaţii,
în fine, consumarea imediată de către asistenţă a restului de carne.
Dacă atare procedură e foarte frecventă, ea nu este întotdeauna riguros respectată: varietatea riturilor este extremă, în unele culte, de pilda, consumarea cărnii victimelor este interzisă, animalul fiind în întregime ars (ceea se se numeşte ardere de tot ori holocaust): este, de obicei, cazul sacrificiilor care însoţesc un jurâmînt, al anumitor ritualuri de ispăşire, al cultelor divinităţilor pa-mîntului şi zeilor infernali, al majorităţii cultelor eroice şi funerare. Am mai întîlnit, în legătură cu rugăciunea, deosebiri analoage. Unii savanţi moderni au interpretat aceste diferenţe ca un indiciu al faptului că divinităţile politeismului elenic s-ar împărţi în două mari categorii principale: divinităţi cereşti sau „uraniene" şi divinităţi infernale ori „htoniene". Cele dintîi ar fi binevoitoare, ultimele de temut. Ritualul folosit pentru primele ar fi deci un ritual ele pioşenie plină de încredere şi de participare, acela descris mai sus. Dimpotrivă, ritualul htonian ar fi un ritual al „aversiunii", menit sa îndepărteze ameninţarea unei puteri răufăcătoare sau ostile. De aici importanţa banchetului sacrificial în primul caz, cînd credincioşii împărţeau cu zeul carnea victimei, în vreme ce in cel de al doilea victima era lăsată în întregime divinităţii.
Că atare dualism există, nu mai încape nici o îndoială. Aceasta nu înseamnă că el îmbracă tot timpul aspectul riguros despre care s-a vorbit. Linele divinităţi au în unele locuri caracteristici ura-niene, iar în altele htoniene. Zeus, zeul ceresc prin excelenţă, apare ca zeu al pămîntului cînd este m-vocat sub numele de Zeus Meilihios, avînd forma de şarpe: de la Xenofon, care vorbeşte despre el în Anaba'za (VII, 8, 1), ştim ca i se ofereau hoio-causte. Herakles avea la Tasos un cult dublu, unui conform ritualului divin (adică, după împrejurare, uranian), altul conform celui eroic şi htonian. Pau-sania, mereu atent la curiozităţile cultelor, ne semnalează că într-un sat din Focida, numit Tro.nis, se sacrifica eroului local, lasîncl sîngele victimei sa
se prelingă printr-o deschizătura în interiorul mor-niîntului eroului, ceea ce este caracteritic ritualului funerar şi htonian, în schimb însă se mîncau cărnurile animalului, fapt propriu ritului uranian. Ani ^reşi deci dacă am construi o interpretare prea sistematica a religiei greceşti pe o deosebire care nu este riguros respectată în practica. Chiar clacă, şi lucrul e posibil, cele două mari categorii de divinităţi au fost foarte net separate la obîrşie, motivele acestei departajări ne scapă, trebuind să ne mulţumim cu constatarea remanentelor ei în detaliile rituale, fără a le putea înţelege în esenţă.
Şi în această privinţă trebuie relevat caracterul esenţialmente local al cultelor, în cadrul schemei generale trasate mai înainte, referitoare la sacrificiile sîngeroase de tipul cel mai comun, prescripţiile variază sensibil de la un sanctuar la altul şi chiar după aspectele diferite ale aceluiaşi zeu. Natura victimelor poate fi precizată fie negativ, fie pozitiv. Mai multe reglementări cultuale tasiene din veacul V interzic sacrificarea pentru unele divinităţi a porcilor sau a caprelor. Aceeaşi interdicţie o regăsim la Delos. în schimb, la Cirene, se recomanda sacrificarea lui Apolo Apotropaios a unui ied roşcat. La Lampsacos, în Helespont, se sacrificau măgari zeului local Priap, în vreme ce la Sparta zeul războiului Knyalios primea cîini drept jertfe. Porcul este de obicei preferat pentru ceremoniile de purificare sau de ispăşire. Ultima dorinţă a lui Socrate înainte de moarte, relatată de Platou în Fatdon, este sa se aducă jertfă lui Asklepios UH cocoş. Din aceste cîteva exemple se poate vedea extrema diversitate a riturilor: a le nesocoti, oferind o victimă neconformă cu tradiţia, însemna a comite un sacrilegiu pentru care erau prevăzute sancţiuni pecuniare şi religioase. Aceeaşi varietate Ş* în ce priveşte libaţiile: vinul, atît de des folosit lr* acest scop, era interzis în unele culte. O pre-vedere tasiană opreşte cîntarea peanului ce întovărăşea în alte părţi ceremonia. Descriind sărbătoarea anuală pe care locuitorii Sicionei o celebrau *n sanctuarul campestru al Eumenidelor, Pausania s notează că aceştia sacrificau oi grase, că făceau li-
ba i ii cu hidromel şi că în loc de a se încununa pentru sărbătoare (ceea ce constituia un obicei foarte răspîndit), se mulţumeau sa aducă flori: iată tot atîtea particularităţi rituale pe care Periegetul n ţinut să le consemneze (II, 11, 4).
Complexiatea însăşi a acestor practici conferă actului sacrificiaî un caracter tehnic foarte pronunţat. Se înţelege ca, spre a evita greşeli socotite sacrilegii, s-a recurs la serviciile „specialiştilor". Nu întîmplător în greceşte verbul

care înseamnă a sacrifica, hicreuein, este strîns înrudit cu numele preotului, hiereus. Preotul, ori preoteasa, în general persoana unica aflată pe lingă sanctuar în această calitate, veghează la împlinirea ritualului. Desemnat prin alegere sau tragere la sorţi dintre cele mai bune familii ale cetăţii, el îşi exercită funcţiunile aaaloage cu cele ale unui magistrat. Se bucură de prestigiu, care se traduce prin locuri de cinste, acordate la ceremoniile publice, şi beneficiază de unele avantaje materiale, ca atribuirea unei părţi mai mari din carnea victimelor, perceperea unei taxe în bani pe sacrificii ori scutirea de impozite, în rest, preoţii sînt cetăţeni ca oricare alţii şi nu formează o casta sacerdotală. Sacerdoţiul lor este o funcţie conferită îndeobşte pe termen limitat şi numai rareori pe viaţa. Ea îi obligă, desigur, la păstrarea unor reguli de bună-cuviinţă şi de demnitate ce uneori pot antrena, de pilda, obligaţia de a purta veşminte albe şi de a rămîne căşti (caz destul de frecvent în ce priveşte preote-sele). Dar, în mare, preoţia poate fi asimilată unei magistraturi de competenţa tehnică. Societatea greacă n-a cunoscut niciodată o separaţie riguroasa între civil şi sacru.

Atare fapte pun odată mai mult în lumină caracterul fundamental social al religiei greceşti: importanţa capitală atribuita ritualului, moştenirea unei tradiţii elaborate de străbuni şi rolul jucat de preot în menţinerea ei ne dovedesc că aceasta religie, prin ceea ce cunoaştem despre ea mai bine. recte prin cult, este în esenţa o chestiune privind colectivitatea. Grupul familial are cultele lui pro- 216

217

prii: cultul vetrei, în faţa căreia Alcesta lui Eurî-pide, înainte de a muri, înalţă o ultimă ruga Hes-tiei; cultul lui Apolo Patroos şi al lui Zeus Her-keios, la care, după Aristotel, familiile viitorilor arhonţi ai Atenei trebuiau să-şi dovedească participarea; cultul lui Agat os Dalrnon, „bunul demon al casei", reprezentat sub formă de şarpe şi căruia i se făcea o libaţie cu vin pur la sfîrşitul mesei zilnice; cultul lui Hermes ori al lui Hekate Protyraia, la uşa de intrare a casei. Grupul mai mare, numit fratrie, este organizat în jurul cultelor comune, cu sărbători anume, ca cele ale Apaturiilor din oraşele ioniene: apartenenţa la această subdiviziune a cetăţii şi, în consecinţă, participarea la viaţa ei religioasă sînt, în multe state greceşti (e adevărat, într-un grad mai mic la Atena), una din condiţiile formale pentru a te bucura de calitatea de cetăţean. Triburile, principala diviziune a corpului civic, îşi trag la Atena numele din cel al eroului local, numit din această pricină erou „eponim", şi-i aduc cinstiri religioase. Chiar dernele attice, care nu sînt decît unităţi administrative pe baza teritorială ce au fost instituite tîrziu, îşi aveau sanctuarele şi cultele lor, asemenea tuturor aşezărilor celorlalte state greceşti, ramase credincioase tradiţiilor străvechi.

Cît priveşte cetatea însăşi, ea este, precum s-a spus, „cadrul prin excelenţă" al vieţii religioase. Sanctuarele şi cultele ei solicită interesul cetăţeanului, care nu se simte membru al corpului civic decît în măsura în care participă Ia credinţele comune ale acestuia. Pentru el, patria este înainte de toate religia transmisă de strămoşi. Jurămîntul efebilor atenieni, aşa cum ne-a fost păstrat de o inscripţie din secolul IV, o arată limpede: „Voi lupta pentru a apară sanctuarele cetăţii.. . Voi venera cultele strămoşeşti". Chiar femeile sînt antrenate, încă din copilărie, în astfel de obligaţii religioase în serviciul statului. Corul atenienelor adus de Aristofan pe scenă în a sa Lisistrata (ver--şurile 638—647) reaminteşte etapele biografiei ide-a*e pentru o tînară fiică a Atticii: „Abia atinsesem vîrsta de şapte ani, că am fost numită are-

fora*. La zece ani am pregătit prăjiturile sacre pentru zeiţa Arhegetă. Apoi am îmbrăcat tunica şofran, ca ursoaica la Brauronii.-în fine, ca fata, am dus coşurile cu ofrande şi colierul de smochine". Desigur nu toate fetele Atenei îndeplineau aceste funcţii, rezervate unui număr mic de alese. Enumerarea poetului nu are din această pricină mai mică, valoare de simbol: toate şi toţi se simţeau membrii unuia şi aceluiaşi corp social, căruia religia îi asigura coerenţa.

Iată motivul pentru care grecii dădeau atîta importanţă marilor ceremonii sacre, în care sacrificiul public este elementul esenţial. Numai atunci aveau sentimentul că participă într-un fel activ şi complet la viaţa cetăţii, în ce avea ea mai fundamental şi mai de preţ. Desigur, participarea era întovărăşită de avantaje concrete, deloc neglijabile: din pricina rarităţii în Grecia a cornutelor mari, mulţi oameni nu mîncau carne de măcelărie decît cu ocazia sacrificiilor publice, iar ospăţul sacru, dacă era copios, avea şi avantajul de a fi gratuit. Mai intervenea însă şi altceva. Solemnitatea şi fastul sărbătorilor veseleau un public ale cărui distracţii erau rare, iar viaţa zilnica austeră: poporul admira cu această ocazie demnitatea magistraţilor, prestanţa cavalerilor pe caii lor tropăitori, frumuseţea purtătoarelor de ofrande sau canefore şi aspectul promiţător al victimelor destinate sacrificiului.

Orice sărbătoare începea printr-o procesiune ce putea avea valoarea unui act menit să o facă prielnică, dar care, mai ales, oferea spectatorilor un tablou strălucitor şi bine orînduit. Departe de a asista pasiv la defilare, gură-cască nu se sfiau sa comenteze, cu verva lor mediteraneană, amănuntele, schimbînd la nevoie glume cu membrii cortegiului, în unele cazuri atare împunsături făceau parte chiar din ritual, ca la procesiunea de la Eleu-sis, unde spectatorii adunaţi în jurul unui pod n acopereau pe pelerini cu obscenităţi tradiţionale, numite gefyrisme sau „glumele podului". „Zeflemelele carelor", proferate de la înălţimea atelajelor 2'

cu ocazia Antesteriilor şi Leneenelor, sărbători at-tice ale lui Dionysos, şi-au avut rolul lor în apariţia comediei. Dirijate în desfăşurarea lor de către maeştrii de ceremonii, personaje oficiale ce pot fi remarcate pe friza

Partenonului, pentru că sînt întoarse în sensul invers al direcției de înaintare, aceste procesiuni parcurgeau străzile şi piețele spre a ajunge la sanctuar, pe esplanada din jurul altarului. Geniul lui Fidias, inspirator al unei echipe omogene de sculptori, a ştiut să traducă de minune, în toată bogata ei complexitate, animația unui astfel de cortegiu al sărbătorii attice a Marilor Panatenee. Oameni şi animale, călăreți şi care, tinere fete şi purtători de ofrande, nimic nu lipseşte pe lunga friză cu 360 de personaje, plasata în partea de sus a zidurilor şi porticelor interioare ale Partenonului: şi, neîndoielnic, conform cu fervoarea reala a poporului Atenei, sentimentul religios care dă viață operei este atît de puternic şi de sincer încît ți se pare întru totul firesc ca muritorii sa ajungă, deasupra intrării templului, în fața zeilor strînşi laolaltă.

După procesiune, urma sacrificiul care avea loc în apropierea altarului. Altarul era destinat focului în care va arde victima întreagă sau în parte. El putea fi pur şi simplu un loc anume, o aclînci-tură săpată în pamînt ori o movilită de lut he-misferică, fără nici o podoabă arhitectonică. Este numit atunci îndeobşte cu acelaşi cuvînt ce desemnează vatra, eshara: forma obişnuită de altar pentru divinitățile htoniene, pentru eroi şi răposați. Atare tip primitiv de altar îl regăsim însă şi m alte culte: astfel, la Olimpia, marele altar al lui Zeus, care n-a lăsat nici o urmă arheologică, era o ridicatură formată exclusiv din cenuşa sacrificiilor. Pausania îl descrie cu precizie drept un trunchi de con cu circumferința de 37 m (125 picioare) la bază, şi de 9,5 m (32 picioare) la vîrf. înălțimea lui era de 6,5 m (22 picioare). O scară tăiată direct în grămada de cenuşă permitea accesul la platforma superioara şi transportarea acolo . a CC)mku$tibililor şi carnurilor victimelor ce urmau a fi arse în vîrf. în acest sanctuar paneîenic. care era în acelaşi timp şi sanctuarul național al elenilor, se făceau sacrificii zilnic, chiar în afara perioadei sărbătorilor. O dată pe an, într-o anume zi, prezicătorii (căci pe lînga altar exista şi un oracol) adăugau altarului cenuşa strînsa în timpul anului, după ce o amestecau cu apă scoasă din Aî-feu, rîul Olimpiei. Movila creştea astfel încetul cu încetul ca urmare a pietății credincioşilor, în sanctuarul său de la Didyma, lingă Milet, Apolo avea şi el un altar de cenuşă, a cărui ridicare era atribuită lui Herakles. Altarul lui Apolo de la Delos era încă şi mai ciudat: era nurnit altarul coarnelor, Keraton, pentru că era în întregime format din coarne de capră. Legenda pe care Calimah o relatează în al sau Imn către Apolo pretinde ca zeul însuşi 1-ar fi construit din coarnele caprelor sălbatice ucise cu săgeți de sora sa Artemis, care vîna pe cuprinsul insulei.

Majoritatea altarelor erau însă ele piatră, monolite sau construite. Ele aveau forma unei mese, cilindrice sau rectangulare, a cărei față superioara primea focul sacrificial. Pe lîngă altarele modeste, simple cuburi de piatră purtînd uneori numele divinității înscris pe una din fețele laterale, în sanctuarele importante existau altare monumentale. Acestea sînt construcții de mari dimensiuni, compuse dintr-un masiv dreptunghiular oblong, deseori supraînalțat pe un soclu cu mai multe trepte. Părțile laterale ale mesei puteau fi dezvoltate în margini înalte, masive, drept apărătoare de vînt, ori spre a împiedica cenuşa să cadă de pe altar. Un placaj de marmură, muluri, basoreliefuri îmbogățeau uneori atare arhitectură. Vestitul Tron Ludovisi, falǎ a Muzeului Termelor de la Roma, este neîndoielnic decorația fațadei laterale a unui altar, sculptată de un artist ionian în al doilea sfert al secolului V î.e.n. Dimensiunile acestor alj tare monumentale puteau fi considerabile, încă din epoca arhaică, ele atinseseră în plan mărimi între 20 şi 30 m lungime şi 6 la 13 m lățime: cazul altarelor „Bazilicii" (templul Herei) de la Poseidonia-Paestum, al templului D de la Selinunt, al templului lui Apolo din Cirene, al templului 22
Afaiei de la Egina. în vremurile clasice aceleaşi dimensiuni le regăsim la templul Herei de la Agri-gent şi la cel al Atenei Alea de la Tegeea. Altarul Olimpieionului din Agrigent, la fel de colosal ca şi templul, avea 56 m pe 12. Epoca elenistică a sporit şi mai mult aceste dimensiuni, căci Hieron II, regele Siracuzei, la mijlocul secolului III, a ordonat construirea în capitala sa a unui altar lung de un stadiu olimpic, adică de 192 m. Fără să atingă însă colosalul, altarul ridicat de oraşul Chios în fața templului lui Apolo de la Delfi, în primul sfert al veacului V, este deja un monument important (8,5X2,2 m). A fost parțial reconstruit, cu corpul lui de calcar închis, cu baza şi masa de marmură albă. Dominînd ultima cotitură a Căii Sacre, el îi înlesneşte vizitatorului modern să-şi imagineze ceremoniile de odinioară.

Cum se vede, altarul era amplasat de obicei sub cerul liber. Aceasta din doua motive: întîi de toate, fumul sacrificiilor ar fi făcut repede irespirabil aerul într-un spațiu închis, iar pe de altă parte în jurul altarului trebuia sa existe un spațiu necesar pentru mulțimea asistenților. Altarele interioare (cu excepția micilor altare ale locuințelor) sînt deci rare, ele corespunzînd unor forme de cult ieşite din comun, în schimb, nu există nici un raport riguros între altar şi templu: contrar părerii foarte răspîndite, cel mai important din cele două nu este templul, ci altarul. Un templu fără altar nu e de conceput, dar grecii au avut sanctuare fără templu, unde ritualul consta din-tr-un sacrificiu pe un altar, sub cerul liber. Astfel a fost cultul lui Zeus la Olimpia, pe toată durata epocii arhaice pînă la construcția templului de către arhitectul eleean Libon, în al doilea sfert al secolului V. Aceeaşi fusese situația şi la Dodona. Dacă de obicei altarul se află plasat în fața templului, cînd acesta există, faptul nu constituie o regulă absolută, ci o simplă conveniență arhitectonică: pe Acropola Atenei, altarul zeiței Atena PU era amplasat nici în fața Partenonului, nici înaintea cellei dinspre răsărit a Erehteionului, ci în i<! iată locului ocupat odinioară de templul arhaic al Atenei, acolo continuînd a se aduce sacrificii la sfîrşitul păgînismului.

De obicei, în jurul altarului era amenajata o esplanadă suficient de mare spre a găzdui pe mi-nistranții sacrificiului şi publicul spectator, în fața mesei altarului, se fixa fie în pămînt, fie chiar în lespedea (numită protysis] pe care stătea preotul sacnficator, un inel de fier ce servea la legarea victimelor în momentul loviturii de grație. Se în-tîmpîă ca arheologul să găsească la locul lui acest inel, simplu detaliu ce vorbeşte imaginației cu o deosebită forță. El contribuie la evocarea prezenței în jurul altarului, pe care ardea focul sacru, a animalelor hecatombei, a grupului format din preot, magistrați şi ministranți, în fine, a mulțimii adunate în cerc. Spectacol deosebit de pitoresc, deo-potrivă solemn şi viu: flăcările şi fumul urcau cîi-tre cerul albastru, iar mirosul de tămîie se amesteca cu cel al carnurilor sfîrîinde, în vreme ce cîn-tecul din fluier şi imnurile corului însoțeau desfăşurarea ceremoniei. Uneori murmurul mulțimii înceta pentru o clipă de tăcere, sfîşiata doar de mugetul victimei. Alteori întreaga asistența repeta într-un singur glas cîte un strigat ritual. Fațada vreunui templu cu frontoanele multicolore, colonadele unui portic, ofrandele şi statuile de bronz ce scînteiau în soare, frunzişul cîte unui crîng sacru, pantele unui munte apropiat, ori vastul orizont al mării serveau de cadru acestor sărbători în aer liber, pe care încrederea credincioşilor în zeii lor şi perspectiva petrecerii ce avea să urmeze le făceau să se desfăşoare într-o atmosferă de veselie.
Respectarea prescripțiilor tradiționale dădea uneori anumitor episoade ale ceremoniei caracterul unui fel de joc sacru, ai cărui actori se conformau scenariului desprins din străvechi credințe uitate. Era cazul, de pildă, al Dipoliilor de la Atena, sărbătoare în cinstea lui Zeus Polieus, protector al cetății, al cărui cult era celebrat pe Acropole într-un perimetru sub cerul liber, unde nu se ridica nici un templu. Deja în 423, Aristofan, în Norii, socotea această sărbătoare ca tipic arhaica (versurile 984—985). Ea era celebrată la mijlocul Iu- 2'
nii Skiroforion (corespunzătoare lui mai-iunie) şi consta într-un sacrificiu numit Bufonii, sau „uciderea boului". lata cum o descrie Pausania: „în ce-1 priveşte pe Zeus Polieus, voi relata obiceiurile conform cărora i se aduce un sacrificiu, f ara sa dau şi explicația acestora. Se aşează pe altar grăunțe de orz amestecate cu boabe de gnu şi se lasă nesupravegheate. Boul pregătit pentru sacrificiu se apropie de altar şi mănîncă boabele consacrate. Atunci unul din preoți, ce a primit numele de Omorîtor al boului, îl ucide cu o lovitură de secure şi imediat, lăsînd securea acolo (este una din prescripțiile rituale), o ia la fugă şi dispare. Ceilalți, făcîndu-se ca nu ştiu cine a ucis boul, aduc securea la judecată în fața unui tribunal". Este păcat că şi de această dată scrupulosul Pausania a respectat consemnul tăcerii în ce priveşte interpretarea secreta pe care preoții o dădeau acestui rit ciudat: cei moderni au făcut numeroase speculații referitoare la rosturile acestei farse sacre, în ea ei au văzut supraviețuirea unei străvechi cre-dințe țărăneşti, după care sacrificarea boului de muncă, auxiliar al agriculturii, chiar într-un scop religios, rămîne o fapta condamnabilă, o adevărată crimă şi ca atare trebuie să aibă loc o satisfacție judiciară. Oricare ar fi explicația, desprindem de aici că ceremoniile cultuale adoptau lesne o anumită formă elementară de ficțiune dramatica. Mai dezvoltată o găsim în ritualul de la Delfi: la fiecare opt ani se desfăşura acolo, pe arie, spațiu liber de la mijlocul pantei Căii Sacre, un adevărat „mister", numit Stepterion, comemorînd vechea legendă delfică a uciderii şerpclui Piton de către A polo. Acțiunea ce cuprindea arderea „colibei lui Piton", construită pentru aceasta ocazie, era însoțită de cîntec din fluier, Plutarh consemnînd efectele imitative ale acestuia, care aminteau de Şuierăturile şarpelui. La Sparta, cu ocazia sărbătorilor Carneene, se juca, de asemenea, un fel de dramă pe o temă războinica, aşa cum şedea bine acestei cetăți de soldați: se ridicau nouă barăci asemănătoare celor ale unei tabere, ocupata fiecare de nouă oameni aflați sub ordinele unui şef, care le-
indica detaliile rolului lor. Atenaios, compilator din secolul III al erei noastre, consideră acest episod al Carneenelor drept „reprezentarea unei expediții militare", în alte cazuri sacrificiul era însoțit de dansuri mai mult sau mai puțin încărcate de o semnificație simbolică.
Dar nici un cult nu a acordat mai mare importanță reprezentațiilor rituale decît cel al lui Dionysos. Acest zeu al vegetației, şi mai ales al viței şi vinului, a trecut multă vreme drept o divinitate străina, introdusă tîrziu în Grecia, din Tracia sau din Orient. Mare a fost surpriza cmc! numele lui a apărut într-un document micenian, De aici înainte trebuie socotit drept unul din elementele străvechi ale panteonului grecesc. Totuşi, abia Ia sfîrşitu! arhaismului au apărut în cultul sau reprezentările dramatice propriu-zise. Ritualul dionisiac cuprindea, ca dealtfel multe alte rituri, coruri ce cîntau şi dansau totodată, precum şi procesiuni. Corurile executau în cinstea zeului un imn de un gen aparte, numit ditiramb*. Deosebit de veselele şi zgomotoasele procesiuni plimbau imaginea sexului bărbătesc, falos-ul, simbol al fecundității şi al reînnoirii universale. Mai mult decît ceilalți zei, Dionysos îşi incita credincioşii la extazul mistic, cu contorsiuni violente, la entuziasmul neînfrînat: vinul îşi avea desigur rolul lui, ca -ji tradiția rurală, foarte la locul ei în atare cult agrar, tradiție a sărbătorilor licențioase, care urmau asprelor munci ale verii şi toamnei. Participanții la cortegiul (sau îlasos] dionisiac se asimilau bucuros legendarilor tovarăşi ai zeului, Satirii ori faunii cu picioare de capră, adoptîndu-le costumația: masca bărboasa şi cîrnă, piele de capră în jurul şoldun-lor, de care atîrna o coada şi un fălos. După mărturia lui Aristotel (Poetica, IV, 1449 a), tragedia a apărut din ditiramb, al cărui nume (care înseamnă cîntecul țapului) evocă țapul, tragos, animal care era închinat lui Dionysos. Poetului attic Tespis*, originar din satul Icaria, la poalele muntelui Pentelic, i se atribuia, inițiativa de a pune sa dialogheze un actor cu corul şi cu conducătorul acestuia, introducînd astfel în imnul liric al diti- 2-

rambului un element dramatic ce s-a dezvoltat rapid. Marmura din Păros da ca dată anul 534 pentru întîia reprezentare dramatica la Atena: acesta nu-i cel mai neînsemnat motiv de fală al guvernării lui Pisistrate. Teatrul, aşa cum îl concepem noi ca gen literar, se născuse.
Ulterior, principalele sărbători dionisiace de la Atena, Marile Dionisii sau Dionisiile urbane, de la sfîrşitul lui martie, şi Leneencle, de la linele lui decembrie, ca şi Dionisiile rurale, ţinute în satele Atticii la sfîrşitul lui noiembrie, cuprindeau reprezentaţii teatrale, organizate de magistraţii responsabili cu atare sărbători, la care aveau loc şi concursuri. Natura religioasă a acestor ceremonii a riarnas marcată precis pînă la sfîrşitul epocii elenistice: amenajamentele necesitate de spectacol, la început de lemn, apoi de piatra, sînt amplasate iară excepţie într-un sanctuar al lui Dionysos; spaţiul circular rezervat evoluţiilor corului are la mijloc un altar al zeului; preotul lui Dîonysos beneficiază ele un loc de onoare. Reprezentaţiile au loc doar cu ocazia sărbătorilor religioase şi sînt precedate de alte rituri, procesiuni, sacrificii, purificări. Din discursul lui Demostene împotriva lui Midias, unul din duşmanii săi care 1-a lovit în. vreme ce oratorul îşi asumase obligaţiile de horeg, se vede limpede cum la mijlocul secolului IV, concursurile dramatice păstrau încă în ochii poporului un caracter sacru.
în ce priveşte comedia attica, care şi-a avut mai tîrziu locul ei alături de tragedie şi de străvechiul ditiramb, ea a apărut, după cum ne spune Aristotel, din procesiunile fali.ee, din cîntecele şi glumele ce le însoţeau. Corurile de satiri, care încă de la începutul veacului VI alcătuiau cortegiul lui Dionysos pe vasele attice, au contribuit şi ele la naşterea deopotrivă a comediei, ce se potrivea cu caracterul licenţios şi lasciv al acestora, ca şi la cea a tragediei, între cele doua războaie persane, probabil în 486, dacă acceptăm mărturia Sudei, a avut loc primul concurs de comedie la Marile Dionisii, aproape o jumătate de secol **5 după întîiul concurs de tragedie. Ca şi tragedia, comedia a rămas un element important al sărbătorilor dionisiace din Attica. Folosindu-se cu multă libertate de îngăduinţa acordată de tradiţie spre a stîrni rîsul prin toate mijloacele, chiar cele mai îndrăzneţe, poeţii nu au ezitat sa-1 ia cîte-odată în derîdere pe însuşi zeul ce le patrona arta. în 405, Aristofan, în Broaştele, face din Dionysos un personaj ridicol: deghizat în Herakles, zeul vrea să coboare în Infern, dar spre deosebire de eroul a cărui costumaţie o folosea, se vădeşte fricos şi laş, ceea ce-1 face sa treacă prin întîmplari neplăcute şi să încaseze chiar lovituri de bîtâ: Herakles însuşi, cît era el de fiu al lui Zeus, e deseori înfăţişat drept beţiv şi mîncău: sub atare lumină apare în Alcesta lui Euripide, care nu-i o tragedie propriu-zisă, ci echivalentul unei drame satirice, adică o piesă în care elementul burlesc îşi are locul lui.
Ne vine greu să admitem că felul acesta de a aduce zeii pe scenă e compatibil cu o credinţa sinceră şi totuşi nu trebuie să ne îndoim de existenţa ei. Fiinţa un gen de familiaritate populară cu divinitatea antropomorfă, care nu-i deranja cî-tuşi de puţin pe cei vechi, cu excepţia cîtorva spirite deosebit de exigente ori delicate. Mulţimea accepta fără dificultate că natura divină, luînd formă omenească, îşi asuma totodată şi unele slăbiciuni omeneşti. Puterea de temut a Nemuritorilor nu era din această pricină mai puţin venerata: tocmai pentru că se avea încredere în ei, puteau fi satirizaţi cu bunăvoinţă la propriile lor sărbători, daca tradiţia o îngăduia, în schimb, cînd se ivea prilejul, poetul comic ştia să găsească accente nobile spre a-i invoca pe zeii cetăţii: „Stăpînă a oraşului nostru, o, Palas, o, tu, protectoarea acestui sacru părrnnt ce le întrece pe toate prin puterea armelor, prin poeţii şi măreţia lui, vino la noi şi adu cu tine Victoria, care tovarăş ne-a fost în expediţii armate şi-n lupte"! Astfel vorbesc Cavalerii lui Aristofan (versurile 581—589). într-alu parte, acelaşi poet ini-1 înfăţişează pe bravul ţăran Diceopolis celebrînd sărbătoarea Dionisiilor rurale (Acarnienn, versurile 241—279): scena este de 226
mare interes, căci ea surprinde pe viu felul în care se exprima pietatea populară în atare rituri rustice, din care a apărut comedia attică. Ca şef al familiei, Diceopolis conduce ceremonia la care participa toţi ai casei: el se află în fruntea unei mici procesiuni, urmat de fiica sa care, ducând coşul cu ofrande, joacă rolul de cane f ora, şi de cei doi sclavi, ce au datoria să agite cît mai sus un mare fălos, simbol dionisiac. Diceopolis aduce zeului un sacrificiu modest şi nesîngeros: o prăjitură stropită cu terci de legume. Apoi rosteşte o rugăciune: wStă-pîne Dionysos, fie-ţi pe plac procesiunea asta pe care o conduc şi sacrificiul ce ţi-1 ofer cu întreaga familie! Facă-se sa prăznuiesc fericit Dionîsiile ţărăneşti!" Şi procesiunea se pune în mişcare îa vreme ce Diceopolis intonează iranul falie, iar soţia lui îl priveşte de pe terasa casei lor.
Concursurile dramatice, a căror importanţă a fost atît de mare pentru dezvoltarea literaturii europene, nu constituie decît un aspect particular al concursurilor greceşti: cele din urmă reprezintă un foarte răspîndit element al sărbătorilor religioase şi rolul lor a fost esenţial în viaţa sociala şi morală .a elenilor. Atare concursuri sînt în primul rînd, şi la origine, nişte întreceri atletice: întrecerile muzicale, de pildă, n-au apărut decîî mai tîrziu. Primele jocuri pe care le cunoaştem sînt cele organizate de Ahile cu ocazia funeraliilor lui Patrocle, în cîntul XXIII al Iliadei. Alte întreceri funerare apar în legendele epice: astfel jocurile în cinstea lui Pelias, regele din lolcos, în Tesalia, la care au luat parte numeroşi eroi vestiţi, erau reprezentate pe celebrul cufăr al lui Cipselos, pe care tiranul Corintului 1-a consacrat la Olimpia, în a doua jumătate a secolului VII. Motiv pentru care unii dintre moderni consideră competiţiile atletice greceşti ca fiind la obîrşie un obicei funerar. Trebuie totuşi să amintim ca în cîntul VII al Odiseei, regele Alcinous al feacienilor propune supuşilor săi întreceri sportive ca să-şi distreze oaspetele, pe Ulise: aceste exerciţii n-au

MX?
în. context nici un caracter funerar, nici măcar religios. Este o realitate însă ca, de obicei, concursurile greceşti să fie organizate în cadrul unor ceremonii sacre.

Peste tot existau jocuri în lumea elenă, legate de cultele cele mai diverse. Astfel, Pindar, lăudînd meritele unui alergător din Cirene, în Pitica u JX-a, menţionează printre jocurile celebrate la Cirene concursurile în cinstea Atenei, altele pentru Zeus Olimpianul, altele pentru Pămîntul hrănitor şi această enumerare nu este completă. Aceste jocuri locale dădeau prilejul tinerilor să se întreacă în diverse probe, individuale sau pe echipe. Uneori proba păstrează evident caracterul unui rit religios: este cazul, de pildă, a curselor cu torţe, sau lampadodromiî, bine cunoscute la Atena, ori chiar al cursei cu ciorchinele de strugure, sau stafilodromie, ce făcea parte din marea sărbătoare a Carneenelor spartane, în cinstea lui Apolo Carneios, divinitate agrară. Cel mai adesea e vorba însă de simple întreceri atletice cu care tinerimea cinstea divinitatea prin calitatea vigorii şi înde-mînării ei. Cum se vede limpede încă în Homer, în ochii grecilor, victoria la jocuri ca şi în război depinde în esenţă de graţia divină. Omul face tot ce poate, dar Destinul şi voinţa zeilor hotărăsc. De la Pausania ştim că la Olimpia, în apropierea liniei de plecare în cursa de care, au fost ridicate mai multe altare închinate diverşilor zei şi în special Moîre-lor, divinităţi ale Destinului, şi Moirageî-ului. „E clar, adaugă Periegetul, că acesta este un epitet al lui Zeus, care cunoaşte destinele oamenilor, ceea ce le este dat de Moire şi ce nu" (V, 15, 5). Faptul este revelator cît priveşte o stare de spirit foarte răspîndită în Grecia: omuî are conştiinţa propriilor merite, el ştiind că în tot ce întreprinde intră în joc o parte de hazard care riscă să fie decisivă. Acest element neprevăzut ît micşorează superbia, dezvăluind suverana intervenţie a unei puteri supranaturale în treburile omeneşti, în competiţia atletică, cel puţin în vremurile de demult, înainte ca ea să se degradeze prin participarea atleţilor profesionişti, se vedea
recunoaşterea implicită a voinţei divine care-i conferea nobleţe şi măreţie: este de înţeles că poezia lui Pindar găsea aici motivele celor mai inspirate avînturi.

învingătorul Ia jocuri era considerat deci drept favorit al zeilor şi deopotrivă un individ dotat cu călirăţi fizice excepţionale: de aici obiceiul de a consacra după victorie o ofrandă în sanctuarul zeului care patrona concursul. Printre mulţimea de jocuri ce stîrneau ambiţia atleţilor, existau unele al căror renume depăşea cu mult frontierele unui stat spre a cuprinde lumea grecească în întregime. Patru dintre ele atrăgeau cu precădere mulţimile: cele de la Olimpia, de la Delfi, de la Istm şi de la Nemeea. Prin strălucirea sărbătorilor, prin calitatea concurenţilor ce se înfruntau, prin numărul şi varietatea spectatorilor, acestea îşi meritau într-adevar numele de jocuri panelenice, cu care erau de obicei desemnate. Pentru învingătorii acestor competiţii glorioase a compus Pindar odele triumfale sau epinikii, ce au rămas unicele mărturii complete ale geniului sau poetic şi pe care editorii antici ie-au împărţit deja, în funcţie de diferitele concursuri, în Olimpice, Pitice, Istmice şi Nemeene. Lăsînd deoparte aspectul tehnic şi sportiv al jocurilor, vom evoca, pentru moment, doar importanţa lor religioasă.

Jocurile olimpice, în cinstea Iui Zeus de la Olimpia, erau cele mai celebre. Din 776, după cronologia tradiţională adoptată de istoricul Ti-maios din Taormina, care a răspîndit obiceiul de a socoti în olimpiade, atare jocuri erau celebrate la fiecare patrii ani în plină vară (iulie-august), în epoca clasică sărbătorile durau şapte zile. Din 572 ele au fost patronate de eleeni, care dominau regiunea şi care desemnau dintre ei colegiul hela-nodiciîor, sau „judecători ai grecilor", însărcinat cu organizarea jocurilor. Aşadar, chiar o ceremonie panelenică, adică deschisă tuturor grecilor, rămînea subordonată responsabilităţii unui singur popor, conform concepţiei politice şi religioase ce punea totul sub autoritatea cetăţii. Cîtăva vreme înaintea deschiderii jocurilor, erau trimişi soli, ori
spondofori, în toate cetăţile greceşti ca sa anunţe evenimentul, în cinstea lui Zeus, se păstra atunci un armistiţiu sacru, prin care luptele intestine erau suspendate pe durata sărbătorilor olimpice. Atleţi şi curioşi luau drumul Elidei, unde se făcuseră pregătiri materiale pentru a-i primi: un oraş de corturi şi barăci se înalţă pentru cîteva săptămîni î r. jurul sanctuarului.

Prima ?.\ a jocurilor era rezervata sacrificiilor şi prestării jurămîntului olimpic de către concurenţi. Aceştia trebuiau sa fie greci, liberi prin naştere şi să nu fi suferit iniei o condamnare. Mai mult decît nişte cerinţe morale şi politice, ele erau, în acest caz, de natură religioasă: jocurile fac parte din cult, iar la el nu se putea participa pe depiin decît dacă individul aparţinea unei comunităţi cetăţeneşti şi era lipsit de orice pată. lata pentru ce barbarii, sclavii şi cei condamnaţi nu erau admişi. Tot o ordonanţă religioasa interzicea femeilor intrarea în sanctuar şi participarea ca spectatoare Ia întreceri: se făcea o singură excepţie, în cazul preotesei Demetrei H amine, lucru care dovedeşte ca-racterul sacru al oprelişti. Depunerea jurămîntului era deosebit de solemnă. Ea avea loc pe altarul lui Zeus Horkios, protector al juramintelor, a cărui statuie se afla în Buleuterion (sediul Sfatului local) şi ţinea un fulger în fiecare mînă pentru a-i trăzni pe sperjuri. Pe sferturile unui purcel sacrificat în acest scop, atleţii, părinţii şi fraţii lor, uniţi de străvechea solidaritate a clanului familia!, jurau să respecte regulile concursului. Pausania, căruia îi datorăm atare informaţii, adaugă o remarcă simptomatica: „Nu mi-a trecut prin minte să întreb ce se făcea cu purcelul după jurământul atleţilor: e o datină rămasă din timpuri imemoriale ca victima asupra căreia s-a rostit un jura-rnînt sa nu servească drept hrană oamenilor" (V, 24, 10). La picioarele statuii lui Zeus Horkios putea fi citit, pe o placă de bronz,

un poem în distihuri elegiace, care reamintea pedeapsa cuvenita sperjurilor, în caz de înşelăciune, helanodicii condamnau pe vinovat la o amendă mare şi îl excludeau pentru totdeauna de la Jocuri. Cu contravaloarea amenzii, ei ridicau lui Zeus o statuie de bronz. Astfel de Zei, Zanes în dialectul doric local, erau aliniaţi în sanctuar, aproape de terasa tezaurelor. Şi astăzi mai pot fi văzute la locul lor unele baze ale acestor statui.

După sfîrşitul întrecerilor, care durau cinci zile, ultima zi era consacrată împărţirii recompenselor, în prezenţa unei mulţimi imense care-i aclama, învingătorii, numiţi olimpionici, ieşeau din rînduri cînd îşi auzeau strigat numele, ca să-şi primească premiul: o simplă cunună de măslin sălbatic, împletită din frunzele copacului sacru adus, după cum ne spune Pindar, de Herakles din ţara hiperboreenilor spre a-1 sădi la Olimpia. Cununele erau aşezate pe o somptuoasă masa de ofrande, încrustata cu fildeş şi aur, operă a lui Colotes*, discipol şi colaborator al lui Fidias. Masa figurează pe reversul monedelor comemorative bătute de eleeni în 133 era noastră, sub împăratul Ha-drian. Nu exista cinstire mai mare în ochii grecilor decît cununa olimpică, cîştigată în văzul întregii Grecii adunate în sanctuarul regelui zeilor. Ceea ce lasă să se înţeleagă şi celebra anecdota, consemnată de Cicero în Tusculane (I, 46, 111)> despre Diagoras şi spartan. Vestitul pugilist Diagoras din.Rodos a fost învingător la Olimpia, iar izbînda sa a fost cîntată de Pindar în Olimpica a Vll-a. La bătrîneţe a avut bucuria sa-şi vadă pe cei doi fii ieşind învingători la rîndu-le, arnîndoi în aceeaşi zi. „Un spartan s-a apropiat de moşneag şi felicitîndu-I i-a spus:/ «mori acum, Diagoras, căci nu vei mai cunoaşte asemenea bucurie divină! , ..» Cel ce rostise aceste cuvinte socotea că pentru o familie era o cinste ieşită din comun aceea de a fi dat trei olimpionici şi că în chip inutil s-ar mai expune Diagoras loviturilor sorţii dacă ar mai continua să trăiască".

Aşadar, pofta de glorie, dorinţa de laude, orgoliul naţional şi pietatea sinceră faţă de zeu stîr-neau deopotrivă avîntul concurenţilor. Spectatorii erau m în aţi de curiozitatea de a vedea de aproape oameni celebri, căci atleţilor li se adăugau scriitori, Î1 nlosofi, retori sau artişti, dornici de a profita de

dută nici pentru oamenii de rînd, nici pentru cei aleşi*, în prezenţa grecilor strînşi laolaltă, unii dau curs darurilor lor naturale, iar ceilalţi se desfată privind atare întreceri. Nici o primejdie ca vreunul din ei să se plictisească! Toţi au cu ce-şi satisface propria vanitate: spectatorii cînd îi văd pe atleţi dînd tot ce pot mai bun spre a le fi pe plac, atleţii cînd se gîndesc că toată aceasta mulţime a venit să-i admire".

Şi celelalte jocuri panelenice ofereau prilejul unor panegirii de acelaşi fel. Jocurile pitice de la Delfi au fost instituite în cinstea lui Apolo după primul război sacru, în 582. încetul cu încetul, ele s-au îmbogăţit aproape cu aceleaşi probe atletice ca la Olimpia. Originalitatea acestora consta însă în aceea ca puneau accentul pe întrecerile muzicale, a căror tradiţie era foarte veche la Delfi: se povestea că Homer şi Hesiod au vrut amîndoi să participe la concurs şi că atît unul cit şi celălalt au fost respinşi fiindcă primul era orb şi nu putea cînta din citară, iar al doilea, deşi era poet bun, nu era destul de bun citared. Anecdota, relatată de Pausama, este evident apocrifă, dar arată limpede că Apolo, zeu al artelor, acorda tot atîta interes compoziţiilor muzicale ca şi întrecerilor atletice.

Sărbătorile aveau loc la fiecare patru ani, într~al treilea an al olimpiadei, deci la doi ani după Jocurile olimpice, către sfîrşitul verii (august-sep-tembrie). Cu cîtva timp înainte, delfienii trimiteau delegaţii, teorii (ori tearii, cum se spunea la Delfi), m diverse părţi ale lumii greceşti ca să anunţe oficial apropiata deschidere a piticelor, în timpul ambasadei lor sacre, aceşti teori erau primiţi şi găzduiţi în fiecare cetate suverană de persoane ofi-

* l A w . 1 .. .

c iaie însărcinate a le uşura misnmea şi care erau numite teorodoht. Lista acestor teorodohi a fost gravată în sanctuar în mai multe rînduri, păstrîn-du-ni-se astfel un fragment de la sfîrşitul veacuri V, un text foarte întins de la sfîrşitul secolului "I şi alte fragmente de la mijlocul celui următor. li 3 Atare documente sînt deosebit de instructive pentru geografia istorica şi pentru onomastică. Ca şi la Olimpia, premiul pentru fiecare întrecere era o cunună de frunze. Ea era împletită din laur, copacul favorit al lui Apolo, şi tăiată în condiţii speciale, corespunzătoare cerinţelor cultului: un copil, avînd ambii părinţi în viaţa, trebuia sa se ducă să caute ramurile în valea Tempe din Tesa-lia. Prestigiul lui Apolo şi renumele oracolului acestuia se adăugau atracţiei Jocurilor, aducînd la Delfi mulţimi comparabile cu cele ce se scurgeau către Olimpia.

Jocurile istmice şi Jocurile iiemeene aveau loc la doi ani, alternînd cu cele de la Olimpia şi Dcifi, ţinîndu-se deci în al doilea şi al patrulea an al fiecărei olimpiade. Primele erau celebrate în cinstea lui Poseidon, în sanctuarul acestuia de pe istmul corintic, ale cărui rămăşiţe au fost de curînd parţial cercetate. Organizatori erau corintienîi, iar printre vizitatori atenienii deţineau un loc aparte. Perioada jocurilor era primăvara (aprilie-mai). Erau anunţate oficial şi cu această ocazie se instaura un armistiţiu sacru, respectat chiar în plin război peloponesiac: Tucidide face în chip specia! atare precizare, în ce priveşte jocurile anului 413. Premiul decernat învingătorilor a fost la început o coroană de pin, curînd înlocuită, încă din vremea de dinaintea lui Pindar, de o cununa ds ţe-lină sălbatică. Din aceeaşi planta era şi cununa Jocurilor nemeene, ţinute în sanctuarul lui Xeus din Nemeea, în Argolida. Pînă în timpul lui Pin-dar, organizarea celor din urmă depindea de locuitorii din Cleoneea, mică cetate învecinată, dar ar-gienii, a căror influenţă se întindea asupra acestei întregi regiuni din Pelopones, au sfîrşit prin a-i înlocui. Cu toate că amintirea vestitului leu ucis de Herakles rămăsese legata de mica cîmpie a Ne-meei, Zeus era cel adorat acolo, într-un mic

crtng de chiparoşi. Concursurile se asemănau cu cele ele la Olimpia şi, ca şi la Olimpia, arbitrii acestora purtau numele de helanodici. Recunoscuta drept panegiric a tuturor grecilor, sărbătoarea prilejuim şi ea un armistiţiu sacru. Admiraţia stîrnita de victoriile la Marile Tocuri era deosebit de puternică cînd acelaşi atlet cîştiga cîte o coroană în ciclul celor patru sărbători succesive: el purta atunci titlul de perio-donikcs, sau „învingător în ciclu". Renumele acestor campioni străbătea veacurile şi putea, în împrejurări favorabile, să-1 situeze pe atlet în rîndul zeilor. Exemplul lui Teogenes din Tasos
0 dovedeşte limpede. Fiu al unui preot al lui Herakles, acestuia i se atribuia drept tată adevărat zeul însuşi, legendă explicabilă, precum s-a văzut, prin ritul hierogamiei. Boxer de neînvins timp de douăzeci şi doi de ani, a repurtat următoarele victorii: de nouă ori biruitor ia Nemeea, tot de atîtea ori la Istm (plus o victorie la pan-craţiu, la aceeaşi sărbătoare), de trei ori încununat la Jocurile pitice (o data fără ca alt concurent să fi îndrăznit să-1 înfrunte), a cunoscut apogeul carierei triumfînd ca boxer la Olimpia, în 480, iar în 476 ca luptător şi boxer (pancraţiu).
1 s-au ridicat statui la Olimpia, la Delfi şi în insula Tasos, patria sa. Bazele acestor statui au fost regăsite, mai mult ori mai puţin grav distruse: cea de la Delfi ne îngăduie încă să citim, alături de lista completă a victoriilor lui Teogenes, o epigrama de douăsprezece versuri care lauda meritele într-adevăr excepţionale ale unui campion ce se mîndrea a fi ieşit biruitor în 130C de întîlniri! Amintirea i-a fost durabilă: în secolul III î.e.n., epigramistul Posidipos din Pela menţionează pofta de mîncare extraordinară a boxerului, capabil, după cum pretinde cel citat, să devoreze singur un taur întreg. .. în veacul II al erei noastre, retorul Dion Hrysostomul, filosoful Plutarh, iar apoi călătorul Pausania se opresc îndelung asupra lui Teogenes, a firii Im irascibile, a faptelor sale.
Dar cea mai interesantă nu este extraordinara serie a triumfurilor lui sportive, ci promovarea religioasă de care a beneficiat după moarte, m împrejurări relatate detaliat de către Pausania: „Cînd Teogenes n-a mai fost printre cei vii, 235 unul din duşmanii săi îşi luase obiceiul să vină în
fiecare noapte şi să bată cu vergile statuia lui ele bronz, închipuindu-şi că astfel îl pedepsea pe Teogenes în persoană. Statuia puse capăt acestor violenţe, strivindu-1 ipe acela, iar copiii lui au adus-o în faţa judecăţii acuzînd-o de omor. Ta-sienii au aruncat-o în mare, aplicînd legea lui Dracon care, în codul penal ce-1 întocmise pentru atenieni, pedepseşte cu exilul chiar obiectele neînsufleţite, dacă din întîmplare unul din acestea striveşte vreun om. Ca urmare, pămîntul insulei Tasos a fost lovit de sterilitate. Tasienii au trimis delegaţi la Delfi, să consulte oracolul, care le-a poruncit să primească înapoi pe cei ce i-au alungat. Dar reîntoarcerea exilaţilor, decisă în urma acestui ordin, nu a pus capăt sterilităţii solului. Tasienii au consultat-o din nou pe Pitia, plîn-gîndu-se că mînia divină continuă să apese asupra lor, cu toate că au îndeplinit recomandările oracolului. Atunci Pitia le-a răspuns: „Aţi nesocotii amintirea, marelui Teogenes". Erau foarte încurcaţi, neştiind în ce fel să redobîndească statuia lui Teogenes, cînd, se spune, nişte pescari ce plecaseră să pescuiască în larg au prins în năvoadele lor statuia şi au adus-o la ţărm. Tasienii au repus-o pe locul ei dintîi şi au păstrat obiceiul de a-i oferi sacrificii ca unui zeu". Interpretate în lumina textelor literare, diverse documente epigrafice au confirmat atare mărturie. Cultul lui Teogenes va fi fost inaugurat la Tasos la sfîrşitul secolului V ori Ia începutul celui următor, cu ocazia restaurării statuii. Mai tîrziu, după cum arată o inscrip-ţiei din veacul I î.e.n., urmarea relatării lui Pau-sania şi un pasaj din Lucian, Teogenes a fost socotit mai ales un erou tămăduitor, capabil în special să apere împotriva malariei, iar cultul sau s-a extins şi în afara Tasosului.
Surprindem aici, pe viu, în cazul unui vestit atlet, cum gloria dobîndita la jocuri, semn de netăgăduit al graţiei divine, putea, în împrejurări ieşite din comun, înalţă pe om în rîndul zeilor: hiperbola prin care poeţii îşi flatau clienţii în odele lor triumfale devenea astfel realitate. Totuşi, atare ridicare în rang nu avea loc decît după 236
moarte, dovada ca grecii nutreau faţa de cei dispăruţi un respect deosebit. Alături de religia Olimpienilor, cultul morţilor îmbracă la ei o importanţa aparte. Se cuvine deci să-1 studiem.
în aristocratica societate miceniana, cultul morţilor nu ne este cunoscut decît prin intermediul mormintelor şi al inventarului acestora. Arhitectura monumentala a mormintelor cu cupola, bogăţia obiectelor din mormintele cu gropniţă, precum şi anumite indicii despre existenţa unui cult funerar, dovedesc cîtă grija aveau micenienii pentru cinstirea celor trecuţi din viaţă. Nu ştim însă ce credeau despre soarta lor în lumea de dincolo. La Homer riturile funerare sînt îndelung descrise cu prilejul funeraliilor lui Patrocle: arderea cadavrului pe rug, sacrificarea prizonierilor troieni şî a animalelor preferate, cai şi cîini, ridicarea unui mormînt, toate sînt în detaliu relatate de cîntul XXIII al Iliadei. Atare onoruri ar fi de neconceput fără o anumită credinţă în viaţa de apoi. De fapt, Homer crede într-o formă de supravieţuire: la el apare pentru prima dată clar exprimată în civilizaţia noastră noţiunea de suflet (psyhe). Diferit de trup, acesta se desprinde de el în clipa din urmă, ca să-şi ia zborul către lăcaşul morţilor, Ia Hades. Sufletul este imaginea (eidolon) a ceea ce fusese omul viu, o imagine însă fără consistenţă, nici greutate, capabilă totuşi să sufere şi să regrete viaţa. Poetul face ca ea sa apară uneori în vis, precum cea a lui Patrocle lui Ahile, scăpînd însă îmbrăţişării zadarnice a prietenului. O singură operaţie ţinînd de domeniul magiei, pe care Ulise o întreprinde în cîntul XI al Odiseei, poate stîrni apariţia morţilor, acea

Nekyia, pe care marele Polignot avea să o reprezinte mai tîrziu în pavilionul (leshe) cnidie-nilor de la Delfi: bînd sîngele victimelor adunat într-o groapă, sufletele îşi recapătă pentru o clipă un fel de existenţă omenească. Dar nu-i decît o falsă aparenţă şi, dacă Ulise poate schimba astfel cîteva vorbe cu sufletul marnei sale, zadar-nic îi întinde braţele:
„De trei ori mă saltai spre-a o cuprinde, De trei ori însă ea-mi zbură din braţe Ca umbra sau ca visul."
Aceste umbre rătăcesc pe o pajişte cu ghiocei, undeva sub pămînt, dincolo de porţile tănmuîui morţilor, Hades-ul, unde domneşte zeul cu acelaşi nume. Cinstirile funerare şi mai ales incine-raţia sînt o condiţie necesara pentru ca sufletul sa ajungă în acel loc şi să se bucure acolo de o posomorită odihnă. Această credinţă despre viaţa de dincolo de mormînt nu aduce nici un fel de mîngîiere muritorilor. Eroii lui Homer iubesc viaţa şi se întristează la gîndul că o vor pierde; dar sentimentul inevitabilului le inspiră un anumit pesimism resemnat. Umbra lui Ahile, care a fost cel mai frumos şi mai viteaz dintre oameni, rosteşte cuvinte amare:
„Mai bine-aş vrea sa fiu argat la ţară, La un sărac cu prea puţină stare Decît aici în iaci să fiu mai mare!"
Indiferent din ce motiv, fie pentru a aduce în-trucîtva o uşurare seufletelor acestora dezolate» fie din conştiinţa obscura că morţii, în strania lor supravieţuire, dispun de o putere supranaturală, de pe urma căreia cei vii ar avea de suferit, fapt este că necropolele geometrice şi cele ale arhaismului timpuriu păstrează urma unui cult funerar: în cimitirele attice, aproape de mormînt se găseşte cenuşa sacrificiilor, iar marele vas de deasupra lui servise pentru libaţii. Pe lingă acestea, o piatră mare înfiptă în groapă sau în apropierea ei, serveşte drept semn, sema. Printr-o evoluţie proprie lumii elenice, ea va deveni stela funerară. La început numele mortului era înscris pe blocul abia eboşat, cum se poate constata în necropolele de la Tera (Santorin). Apoi, către sfîrşitul secolului VII, Attica a devenit mai exigentă în materie: stela bine tăiata, înalta şi îngustă, uşor piramidală, a început să fie înfiptă într-o bază mai largă, încă mai înainte, către mijlocul vea- 238
cului, se ivise în Creta ideea împodobirii stelelor, ca în epoca miceniană, cu o reprezentare, mai întîi lucrata în adîncime: o iemeie cu fusul, un războinic înarmat. Zeu sau muritor? Era vorba probabil de idealizarea morţilor, cărora cei vii le aduceau cinstire. Ulterior atare reprezentări se înmulţesc şi sensul lor nu mai poate fi pus la îndoială, în secolul VI cele mai luxoase morminte din Attica erau împodobite cu basoreliefuri cu chipul mortului, ca de pilda stela hoplitului Ariston, de ia sfîrşkul veacului, ori chiar cu statui în ronde bosse, ce constituie frumosul şir de kuroi (băieţi tineri) funerari. Idealizarea este în acest caz evidenta, cu toate că inscripţiile indică limpede că este vorba de un portret. Atare portret nu vizează cîtuşi de puţin asemănarea fizică, la care grecii nici nu se gîndeau în acea vreme: el îl reprezintă pe defunct idealizat, în plină forţă şi frumuseţe, ca şi cum moartea 1-ar fi dăruit cu o eterna tinereţe. Unele stele din Laconia, ca relieful de la Hrysafa, datînd de la mijlocul secolului VI, ne îngăduie să întrezărim mai limpede sensul acestor reprezentări funerare: o pereche decedată tronează pe un jilţ impunător, în spatele căruia se ridică şarpsle asociat cu divinităţile pămîntului. Bărbatul ţine un cantaros, iar femeia o rodie. Acestei perechi divine, doua personaje de dimensiuni reduse îi aduc ofrande: un cocoş, o floare, o rodie, un ou. Avem de a face cu o scenă a cultului funerar în care supravieţuitorii îşi cinstesc părinţii dispăruţi, socotiţi după moarte drept zei. Defunctul s-a transformat în erou, m sensul religios al termenului, care desemnează pe omul aşezat după moarte în rîndul Nemuritorilor.
în gîndirea elenică fenomenul eroizăriî este capital. Bazat pe pioşenia şi teama pe care moartea le insufla brusc, el s-a dezvoltat neîntrerupt de la începutul arhaismului pînă în perioada elenistica. Desigur, ideea că orice mort de-v^ne erou nu s-a generalizat decît destul de tirziu, ea răspundea însă unei tendinţe profunde «9 şi explică numeroase aspecte ale decoraţiei fune-
rare arhaice şi clasice. Pe un mare vas funerar de marmura, un basorelief delicat sculptat pe pîntecele acestuia, ne-o înfăţişează pe defuncta, al cărei nume, Myrina, este gravat îîngă ea, condusă de Hermes în Infern (Hermes este zeul psyhopomp ori „călăuzitor al sufletelor"), în prezenţa a trei bărbaţi, rudele ei. Artistul atenian care a executat acest basorelief către 430—420 i-a dat Myrinei, precum şi lui Hermes, staturi superioare celor trei vieţuitori, lăsînd astfel să se înţeleagă că ea aparţine deja categoriei Nemuritorilor. Vasele attice de argilă pictată, numite lekyte (recipient pentru parfum) funerare, ne înfăţişează, cît priveşte secolul V, numeroase scene de aducere de ofrande la mormînt: supravieţuitorii, tinere femei sau efebi, vin la monumentul , funerar, îl împodobesc cu panglici, depun pe el fructe, prăjituri, par fumuri, fac libaţii ori pur si simplu meditează, evocîndu-1 pe dispărut. Seria stelelor attice sculptate se întrerupe între finele veacului VI şi circa 440: neîndoielnic că o lege împotriva luxului le-a interzis curînd după răsturnarea Pisistratizilor. Dar între 440 şi siîrşitul secolului IV (cînd filosoful Demetrios din Fale-ron le-a interzis din nou) ele se numără cu sutele, purtînd imaginea defunctului, aşezat ori în picioare, deseori înconjurat de cei apropiaţi, cărora le strînge cîteodata mina. Cu mişcătoare discreţie, ele traduc întocmai simţămîntul complex pe care atenianul vremilor clasice îl încerca faţă de moarte: regretul despărţirii, resemnarea în faţa inevitabilului, dorinţa de a marca permanenţa legăturilor de sînge ori prietenie (acesta-i sensul strîngerii mîinii), dar şi ideea că şi defunctul,

în noua lume în care intră, se bucură de o noua demnitate. Aristotel, într-un pasaj din Eudemos, păstrat de Plutarh, a formulat în termeni deosebit de limpezi atare convingere: „Nu numai ca credem că morții se bucură de mulțumirea preafericiților, ci socotim lipsit de pietate faptul de a rosti despre ei vorbe mincinoase ori defăimătoare, deoarece astfel sînt insultate ființe devenite mai bune şi mai puternice". 24C

Titlul de „preafericit" (makarios) era el într-adevăr rezervat tuturor? Ispititor de crezut, dar nu mai puțin ispititor de a-ți asigura printr-o garanție dobîndită în decursul vieții pămînteşti ca te vei bucura de fericirea eternă. Atare foarte firească precauție explica succesul orfismului şi al misterelor. Orfismul este o doctrină filosofica şi eshatologică pe care cei vechi o atribuiau poetului mitic Orfeu. Cu toate ca Herodot, Eu-ripide, Aristofan şi Platon s-au referit la ea în mod expres, pentru noi rămâne încă foarte obscură: era exprimată în poemele atribuite bardului trac, evocîndu-i-se mişcătoarea-i poveste, geniul muzical şi poetic, participarea împreună cu argonauții la cucerirea Linei de aur, doliul nemîngîiat la moartea Euridicei şi propria-i moarte tragica sub furia Menadelor muntelui Pangeu. Trecea drept propovăduitor printre oameni al unui ideal de viață ascetică, întemeiat pe abținerea de la orice fel de carne, pe interdicția sacrificiilor sîngeroase şi a îngropării unui mort cu veşmînt de lină. în plus, orfismul propunea o eshatoîogie, descriind soarta ce-i aşteaptă pe oameni pe lumea cealaltă, unde vinovații vor fi aspru pedepsiți, în vreme ce drepții se vor bucura de încîntătoare petrecere în Insulele Preafericiților. Olimpica a Il-a şi un fragment din Trenos-urile lui Pindar par a fi mult inspirate de Datare concepție despre viața de dincolo, redată de poet în. versuri mărețe. Poate că orfismul propovăduia şi transmutația sufletelor ori metempsihoză. Filosoful Pitagora* din Samos, care a trăit în secolul VI la Crotona, în Grecia Mare, a suferit influența orfismului şi a contribuit la propagarea lui prin propria sa doctrină.

Că atare speculații despre lumea de dincolo au jucat un rol efectiv încă din epoca clasica, ne-o dovedeşte o descoperire recentă: la Farsalos, m Tesaîia, a fost descoperită într-un mormînt o urna de^bronz datînd de la mijlocul veacului IV. Ea conținea, printre cenuşa şi fragmente de ose-minte, o lamelă de aur de 5X1,5 cm., purtînd 1 un text gravat în scriere cursivă. Este o scurtă

poezie, deja cunoscuta, cu unele variante, din documentele elenistice. lata textul: „La dreapta palatului lui Hades tu vei găsi izvorul, iar Kngă el se-naltă dalbul chiparos. De-acest izvor cată sa nu te-apropii! Găsi-vei mai departe unda rece; din Jacul Amintirii ea se scurge şi paznicii i se ațin asupra-i. De ce-ai venit, vor întreba aceştia. Tu spune-le adevărul pe de-a-ntregul. Să zici: al Gliei fiu şi-al bolții înstelate eu sînt. Mi-e numele stelar. De sete gîtul mi-e uscat. Din ăst izvor lăsați-mă să beau!" Textul de la Earsakn nu continuă, dar o tabletă analoaga, descoperită la Petelîa, în Italia de sud, ne dă urmarea: „Ei îți vor îngădui să bei din izvorul si în t şi-atunci printre ceilalți eroi domni-vei." Caracterul pur „orfic" al acestui poem a fost pus la îndoiala, dar înrudirea cu eshatologia mai înainte expusă pare evidentă. Tableta de la Farsalos este o călăuză pe care defunctul o ia în călătoria sa dincolo de mormînt: conformînclu-se recomandărilor conținute, sufletul trebuia să dobîndească în mod sigur o fericire eternă.

Tot acesta era şi scopul urmărit de inițierea în Misterele de la Eleusis, a căror apropiere de orfism este puternic subliniată de unii (Scriitori antici ca Plutarh şi Pausania. Nu scria oare cel dîn urmă în legătură cu tabuul ritual al bobului (I, 37, 4): „Cel ce a asistat deja la ceremoniile de inițiere de la Eleusis ori a citit poemele numite orfice, acela ştie ce vreau să spun"? Misterele, legate de cultul Demetrei, treceau drept întemeiate de zeița însăşi. ,.CÎnd după răpirea Korei, spune Isocrate în Panegiric (IV, 28), Demetra. căutînci-o, a ajuns la noi, s-a arătat binevoitoare față ele strămoşii noştri ce i-au făcut servicn despre care doar inițiații au dreptul să audă vorbindu-se. Ea i-a răsplătit atunci cu două daruri, cele mai de preț din cîte sînt: agricultura ce ne-a îngăduit sa trăim altfel decît sălbăticiunile şi Misterele care-i fac pe credincioşi să nutrească speranțe încurajatoare despre ce-i aşteaptă la capătul vieții şi în eternitatea veacurilor". 242

între cele două binefaceri s-au stabilit reiații strînse, căci, orie î t de slab întrevedem secretele ceremoniilor de inițiere, este sigur ca riturile agrare, şi în special ceJe ale fecundității, jucau un rol esențial. Inițiatului, numit mystes i se dădea să țină în mînă obiecte şi să recite formule legate de simbolistica sexuală, apoi se reprezenta un spectacol în egala măsură simbolic, un fel de dramă sacră ce evoca îndurerata căutare a Demetrei, umblînd după fiica ei dispărută, cît si diverse alte scene, printre care se număra poate «i o bicrogctmic, rit al fecundității binecunoscut aiurea. Ceremonia era completată prin înfățişarea unui spic de gr iu publicului. Aluziile indignate ale Părinților Bisericii, dintre care unii, precum Clement din Alexandria, primiseră poate ei înşişi inițierea eleusină înainte de a se converti la creştinism, formează esențialul izvoarelor noastre despre atare Mistere, al căror secret a fost foarte bine păstrat de-a lungul veacurilor, pînă la sfîr-situl antichității. Caracterul polemic al acestor indicații le face puțin cam suspecte, într-adevăr, e greu de înțeles cum reuşeau astfel de rituri sa consoleze asistența asupra soartei ce o aştepta pe lumea cealaltă. Poate pur şi simplu faptul că fiica Demetrei, Kore, sub numele de Persefona, soția lui Hades, domnea peste Infern dădea participantului la cult certitudinea că va fi bine primit pe acele tărîmuri. Atare siguranță este, în tot cazul, un fapt atestat: ea răzbate, mai ales, în piesa Iui Aristofan Broaştele, jucată în 405, în momentul cel mai cumplit al războiului pelopo-nesiac. Poetul aduce în scenă, în infernalele locuri in care se avîntă Dionysos, un cor de

inițiați care dansează voioşi pe pajiştile de dincolo de niormînt, „unde soarele îşi revarsă vesel lumina doar pentru ei, fiindcă au fost inițiați şi s-au purtat cum se cuvine atît față de străini cît şi fața de concetățenii lor" (versurile 454 — 459).

în schimb, cunoaştem mai bine aspectul social, netamic al acestor ceremonii ce făceau parte din marile sărbători ateniene ale epocii clasice. Ele orînduite de preoți aparținînd prin tradiție

la două mari familii eleusine: hierofantul, celei a Eumolpizilor, iar daduhul şi crainicul sacru, celei a Kerykizilor. Ceremoniile erau complexe, împărțindu-se în Micile Mistere, celebrate în februarie la Agra, un cartier mărginaş al Atenei, situat pe malul rîului IHsos, şi Marile Mistere, ce aveau loc la Eleusis, la sfîrşitul lui septembrie. Ultimele durau mai multe zile, cuprinzînd defilări la care efebii luau parte în mod oficial, baia în mare, la Pireu, a mystilor, purificări, rugăciuni publice, deplasarea în procesiune de la Atena la Eleusis pe Calea Sacra (atunci avea loc episodul gefyrismelor, sau glumelor de pe pod), veghea de noapte la Eleusis în jurul sanctuarului celor Două Zeițe, sacrificiul solemn şi. în fine, inițierea propriu-zisă. Aceasta avea loc într-o sala special construită în atare scop, numită Te-iesterion. Pe locul clădirii primitive, Ptsistrate a ridicat o alta distrusă de perşi în 48C. Pericle a încredințat lui Ictinos, arhitectul Partenonului, sarcina construirii unui nou edificiu, mai potrivit destinației sale. Cu ajutorul altor arhitecți, Ictinos a întocmit planurile Telesterion-\\\.\.\\, ale cărui ruine se mai văd încă şi astăzi: imensă sala pătrata, cu latura de 50 m, prevăzută în interior, pe toate părțile, cu bănci tăiate în stîncă, şi avînd un acoperiş susținut de şase rînduri de cîte şapte coloane. O lanterna centrala asigura iluminatul şi aerisirea, în centrul sălii, o construcție mică, numită Anactoron, adăpostea obiectele sacre, ca un fel de „sfînta a sfintelor".

Străinii (nu însă şi barbarii) puteau lua parte la Mistere cu aceleaşi drepturi ca şi atenienii. Cu toate acestea, caracterul național al cultului nu era cîtuşi de puțin trecut cu vederea: uri înalt magistrat arhontele-rege, avea ca prima datorie asigurarea celebrării Misterelor de la Eleusis, aşa cum arata Aristotel în a sa Constituție a atc-nienilor (57). Statul atenian avea deopotrivă grija să asigure sanctuarului fondurile necesare cultului celor Două Zeițe: o inscripție ne-a transmis în acest sens textul unui decret adoptat în vremea păcii lui Nicias (421). Poporul hotăra să consacre 244

Demetrei şi Korei fruntea recoltelor de cereale în proporție de 1/600 pentru orz şi de 1/1200 pentru gfîu. Cetățile aliate trebuiau să imite Atena, iar celelalte state greceşti erau invitate sa se alăture acestui gest pios. Sumele încasate în urma valorificării acestor ofrande aveau să servească cheltuielilor religioase ale sanctuarului. Inițiativa de a asocia totalitatea cetăților greceşti la un cult specific attic nu pare să se fi bucurat de mult succes. Adeziunile individuale ale străinilor au fost însă numeroase de-a lungul veacurilor şi, judecind după credința cu care a fost păstrată taina, ele erau profunde şi sincere.

Exceptînd Marile Jocuri, de care am vorbit deja, singurele culte care beneficiau de o largă audiență în lumea grecească au fost cele ale divinităților dotate cu daruri oraculare şi, către sfîrşitul perioadei clasice, cel al zeului tămăduitor. Dorința de a prevedea viitorul şi cea de a recapătă sănătatea sînt atît de fireşti sufletului omenesc încît în unele cazuri excepționale i-au determinat pe greci să treacă peste particularismul tradițional al cetăților.

Marele număr de oracole şi încrederea acordată prezicerilor lor rămîn pentru secolul nostru raționalist (sau care se pretinde astfel!) motiv de uimire. Şi totuşi este un fapt indiscutabil că greoi, atît de raționali şi predispuşi la scepti-cism, se foloseau foarte des de consultațiile oraculare, atît pentru treburile publice cît şi pentru interesele lor particulare. Chiar şi istoricii cei mai preocupați de reconstituirea înlănțuirii logice a evenimentelor, ca Tuciciide, nu uita să menționeze oracolele şi influența exercitată de acestea asupra acțiunilor omeneşti, în ce-1 priveşte pe Herodot, mult mai legat clecît Tucidide de credințele tradiționale, el pomeneşte nu mai puțin de optsprezece sanctuare dotate cu oracol şi nouă-Z5C1 Şi şase de consultații, dintre care cincizeci S1 trei obținute numai de la oracolul de la Delfi. wpera sa este deci de o bogăție fără seamăn pentru cel ce vrea să studieze acest aspect origi-

nai al gîndirii religioase greceşti. Istoricii ulteriori — Xenofon, Diodor din Sicilia, Plutarh şi încă o dată bunul nostru Pausania — adaugă şi ei mult informațiilor noastre, în fine, răspunsuri oraculare ni s-au păstrat prin inscripții încă de la sfîrşitul secolului V î.e.n. lata, de pilda, una dintre cele mai vechi, descoperită la Troizen, re-ferindu-se la cultul lui Asklepios: „Eutymidas a consacrat (această ofranda) dorind să al le în ce fel trebuie să vină în fața zeului, după efectuarea abluțiunilor rituale. (Răspuns:) După ce îi va fi sacrificat lui Herakles şi lui Helios şi după ce va fi văzut o pasăre favorabilă,"

După cum se vede respectiva consultație face aluzie la divinația prin intermediul pasărilor, Profeția şi divinația sînt într-adevăr strîns legate, iar grecii le-au practicat deopotrivă pe arrvm-două. Divinația sau meşteşugul prezicerilor era pentru ei moneda curenta. O lege sacră de la Efes, ciatînd din a doua jumătate a veacului VI, dă din păcate fragmentare indicații despre regulile conform cărora trebuia interpretat zborul păsărilor: nu numai direcția, ci şi felul zborului (în linie dreapta ori în zigzaz, cu sau fără bătăi de aripi) modifica sensul prezicerii. Deja la Homer, prezicătorii Camas, la greci, şi Helenos, la troieni, treceau drept foarte meşteri în aceasta privința. Atare gen de divinație era aşa de popular încît chiar cuvîntul pasăre, omis, a sfîr-şit prin a însemna prezicere: Aristofan utilizează această amfibologie într-un pasaj al comediei sale

Păsările (versurile 719—721).
Existau multe alte forme de divinaţie: clupâ semnele cereşti, tunete, mişcări ale solului ori chiar după o simplă picătură ele ploaie, ca cea care serveşte drept pretext lui Diceopolis, ui Acarnicn'd (versurile 170—171), spre a obţine suspendarea şedinţei Adunării poporului, punînd astfel stavila adoptării unei decizii care nu-i era pe plac. Frecventa era divinaţia prin intermediul viselor, vehicul obişnuit al apariţiilor cereşti încă din vremea homerică şi procedeu normal da receptare a sfaturilor divine în mai multe sanc-tuare, în special în cele ale lui Asklepios. Prin examinarea măruntaielor victimelor, şi în special a ficatului, se deduceau indicaţii favorabile sau nefavorabile: în Electr a lui Euripide (versul 825 şi următoarele), Egist este înştiinţat de apropiata-i rnoarte după cercetarea ficatului unui taur pe care tocmai îl adusese drept jertfă, iar Oreste ce se afla incognito în preajma-i, profită de fapt de tulburarea acestuia spre a-1 asasina. Chiar flacăra care ardea pe altar putea da preziceri: ghicitorii de la Olimpia aveau drept sarcină interpretarea focului de pe marele altar al lui Zeus. După cum s-a văzut, divinaţia sacrificială juca un rol important în desfăşurarea războiului. După spusele grecilor, voinţa divina se manifesta şi prin alte mijloace, a căror naivitate ori vulgaritate ne surprind: un cuvînt auzit din întîm-plare, ce în mod indirect sau calamburic se potrivea situaţiei prezente, ori chiar un simplu strănut, în cîntul XVII al Odiseei, un strănut al lui Telemah o face pe Penelopa să trimită sa-I caute pe cerşetorul sub zdrenţele căruia se ascundea Ulise. în Anahasis (III, 2. 9), cînd mercenarii greci, lipsiţi de conducătorul lor, pe care persanul Tisafernes îl ucisese în chip mişelesc, sînt gata sa cedeze descurajării, Xenofon, pe care tocmai îl aleseseră strateg, încearcă să-i îmbărbăteze printr-o cuvîntare: „Pe cînd el le vorbea astfel, un om a strănutat; auzindu-1, toţi soldaţii într-un singur gest 1-au adorat pe zeu, iar Xenofon continua: «Soldaţi, deoarece în vreme ce ne sfătuiam asupra felului în care sa scăpăm, Zeus Salvatorul ni s-a arătat prinţ r-un semn, propun să facem legămtnt a aduce acestui 2eu sacrificii de mulţumire îndată ce vom ajunge în ţară prietenă.»
Pe lîngă atare semne materiale şi întîmpla-toare, nu lipseau prezicerile în forma verbală elaborată: ele proveneau de la oameni ce primiseră de la divinitate darul profeţiei, „oameni care, spune Platou, sub mrîurirea unei divinaţii inspi-rate,^ călăuzesc adesea prin prezicerile lor pe mulţi dintre noi pe drumul viitorului" (Faidros, 244 b). Daca era vorba de femei, ele erau numite
Sibile: Pausania Ie consacră un întreg capitol (X, 12), din care Michelangelo s-a putut inspira într-o oarecare măsură cînd a pictat pe plafonul Capelei Sixtine Si bilele de la Del f i, Erytreea, în Asia Mica, şi Gume în Italia de sud. Profeţii de sex masculin erau desemnaţi cu numele generic de Bakis. Se colportau culegeri de profeţii versificate ale acestora, pe care comentatorii sau exegeţii se străduiau să le aplice unor evenimente particulare, aşa cum se întîmpla în ţările noastre cu profeţiile lui Nostradamus. Printre atare culegeri se numără cărţile sibiline pe care se spune că rarquimus Superbus le-a cumpărat de la Sibila clin Gume si care au ars în incendiul Gapitoliulm din anul 83 î.e.n. Bineînţeles ca în rîndul profeţilor se strecurau şi impostori: un anume Ono-inacritos a fost exilat din Atena sub Pisistratizi pentru vina de a ii introdus oracole de fabricaţie proprie printre cele publicate sub numele atenianului Musaios. Ghicitorii de profesie nu erau totdeauna bine văzuţi de populaţie: Aristo-fan ridiculizează în mai multe rînduri pe rostitorii de oracole sau hresmologi. Dar mulţi dintre es au jucat un rol important în viaţa politică a Atenei: cum ar fi Lampon, colaborator şi prieten al lui Pericle, ce reapare ca redactor al unui amendament la decretul privitor la ofrandele în grîne pentru Eleusis, sau Diopeites, care a introdus o acuzaţie de impietate împotriva filosofului Anaxagora, ori acel Eutyfron, pe care Platon ni-1 înfăţişează discutînd cu Socrate despre pietate, în dialogul ce-i poartă numele.
Prezicerile şi culegerile de oracole nu puteau face faţă tuturor necesităţilor. La nevoie, particularii, dar şi cetăţile se adresau sanctuarelor unde funcţiona un oracol şi îi puneau întrebarea ce-i frămînta. Atare oracole, ce profetizau la cerere, erau nenumărate în lumea greaca şi altele noi au luat fiinţă pînă în epoca romana. Nu toate se bucurau însă de aceeaşi reputaţie; departe de aşa ceva! Majoritatea aveau doar o audienţă locală, ca cel ce funcţiona în sanctuarul Demetrei, la Patras, în Ahaia: „Acolo există, 248
spune Pausania (VII, 21, 12), un oracol adevărat. Nu e consultat pentru orice, ci doar în ce priveşte bolnavii. Se atîrna o oglinda de o sfoara subţire şi se coboară pînă la izvor, băgînd bine seama sa nu se cufunde în apa, ci numai să atingă apa cu marginea. După ce s-au făcut rugăciuni zeiţiei şi s-a ars tămîie, se priveşte în. oglindă, care-1 arata pe bolnav viu ori mort." Alte oracole beneficiau de un renume mai larg: de pildă cel al lui Amfiaraos, la hotarul dintre Attîca şi Beoţia, cel al lui Trofonios, la Leba-deea, în Beoţia, ori cel al lui Apolo din sanctuarul Branhizilor sau Didymeion,* lingă Milet, în lonia. Herodot ne spune că cele trei oracole au fost consultate în acelaşi timp cu cele de la Delfi şi Dodona de către Cresus, celebrul rege al Li-diei, care voia sa verifice veridicitatea fiecăruia: singure oracolul lui Amfiaraos* .si cel de la Delfi i-au dat un răspuns satisfăcător.
într-o vale retrasă din munţii Epirului, la Dodona, la douăzeci de kilometri sud-vest de lacuî lanina, Zeus îşi emitea oracolele, la poalele muntelui Tomaros, prin vocea stejarilor şi vîntuîui. Nici un fel de urmă de construcţii din epoca clasică nu s-a păstrat; ele vor fi fost foarte sumare. Stejarul înalt şi sacru evocat de Uîise în Odiseea (XIV, 327—328)

a dispărut şi el: doar un nuc mare se mai înalţă încă, nu departe de ruinele elenistice şi romane. Textele ne vorbesc însă de preoţii ce deserveau sanctuarul, Selii, care dormeau pe pămîntul gol si nu-şi spălau niciodată picioarele, şi de trei profeţesc ce i-au povestit lui Herodot o legendă despre originea egipteană a oracolului, legendă căreia istoricul refuză să-i dea crezare. Zeus Naios vorbea prin intermediul frunzişului foşnitor la stejarilor, pe care preoţii îl interpretau. Mai exista şi un ah *e' de a cunoaşte voința zeului: Strabon este acela ce ni-1 descrie. Corcireenii oferiseră sanctuarului un vas de bronz aşezat pe o coloană. Alături, Pe altă coloană, se ridica statuia unui copil ţi-nind un bici cu trei lanţuri de bronz: mişcate de
vînt, lanţurile loveau vasul, iar ghicitorii traduceau vibraţiile în oracole. Iată pentru ce Calini ah în Imnul pentru Delos, la versul 286, îi numeşte pe Şeii „slujitorii vasului ce nu tace niciodată". Aproape ca şi cum în zilele noastre clopotele ar fi puse să vorbească! Trebuie sa credem că răspunsurile lui Zeu s îi satisfăceau pe pelerini, de vreme ce din epoca homerica pîna în perioada romana Dodona a rămas un oracol cunoscut şi preţuit. Evident că situarea lui lăturalnică si cu acces dificil, în mijlocul munţilor sălbatici ai Epirului, nu era de natură să încurajeze cîtuşi de puţin cetăţile greceşti a trimite acolo delegaţi spre a-1 consulta. O pioşenie aparte era însă păstrată faţa de acest străvechi oracol căruia oamenii de prin partea locului nu conteneau a-i pune întrebări naive privitoare la umilul lor destin personal. Săpăturile au scos la iveală, în afară de foarte frumoase statuete de bronz, un număr mare ele lamele de plumb, pe care sînt gravate formule de consultare, obiecte ce se înşiruie cronologic din secolul IV pîna în epoca romană. Pe una din ele citim, de pildă, următoarele: „Heracleidas întreabă pe zeu dacă va avea urmaşi de la actuala lui soţie Egle". Răspunsul nu a fost transcris.

Dar nici un oracol nu putea rivaliza cu cel de la Delfi. Sanctuarul lui Apoi o, agăţat pe latura sudică a Parnasului, sub faleza şuncilor Fedriade, oferă şi astăzi călătorului o vedere impunătoare asupra „aşezării stîncoase, în forma de teatru", pe care Strabon (X, 4J7) o descria: „în faţa oraşului, în partea sudică, se ridică muntele Kirfis, cu pantele abrupte, între cele două, pe fundul unei văi strimte, curge rîul Pleistos". Peste tot, povîrnişuri abrupte ori stînci ascuţite: este cu adevărat Pyto stîncoasa, precum e denumită în Imnul homeric către Apolo. Ceva verdeaţă se află astăzi doar pe pantele dinjos de sanctuar, coborînd către torent, acolo unde munca de veacuri a oamenilor a plantat măslini şi a defrişat cu tîrnăcopul cîteva ogoare. Peisajul, cu denivelările lui puternice, este de o amploare 250
.
grandioasă: Delii se găseşte la peste 6C-0 m altitudine, vîrful Fedr iadelor depăşeşte 1200 m, iar Kirfisttl din faţă atinge aproape 900 m. Efectul nu este cîtuşi de puţin opresiv: un cer larg se întinde deasupra coamei Kirfisului, escaladată în zigzag de drumul către Antikyra, pe golful corintic; partea superioară a văii Pleistosului se deschide larg către est, spre moderna Arahova, pe drumul către Livadia (Lebadeea), Teba si Atena; în fine, dacă dinspre sanctuar vederea către vest este barată de înanitarea muntelui ce prelungeşte, la mai mică înălţime, stînca enormă pe care se afla Krisa (astăzi Hryso), este de ajuns sa urci puţin sau să înaintezi către apus cîteva sute de metri pentru a avea o privelişte asupra munţilor Locridei, a cîmpiei de măslini a Amfisei, a fundului golfului Galaxidi, unde se afla, în apropiere de Iţea, în antichitate, ca şi în zilele noastre, schela portuară ce deservea regiunea sanctuarului. Acesta este cadrul natural în care a prosperat oracolul cel mai vestit al lumii antice.

Homer nu-1 pomeneşte decît o singura dată, în Odiseea (VIII, 79 — -81). Dar cu începere din secolul VII rolul sanctuarului devine considerabil. Este momentul colonizării şi, dn scrupul religios, viitorii colonişti nu riscă aventura fără sa fi solicitat sfaturile unui zeu. „Există o singură colonie greaca, se va întreba mai tîrziti Cicero în De divinatione (I, 3), care să nu fi fost întemeiată fără intervenţia oracolului de la Delfi, ori de la Dodona sau al lui Ammon?" Delfi a avut pe departe cea mai numeroasă clientelă, aşa cum s-a putut vedea din povestea lui Băţos, la Cirene, ori a lui Ealantos, la Tarent. în ce priveşte epoca miceniană şi cea geometrică, săpăturile au scos la lumina doar construcţii foarte modeste, statuete grosolane din teracotă repre-zentînd o divinitate feminină cu braţele deschise («idolii în forma de corn lunar"), cîteva bron-zun mici figurînd personaje masculine şi ceramica rf uz comun, în schimb, cu începere din veacul
, descoperirile devin mai importante: scuturi
de bronz cu reliefuri şi decor incizat, coifuri, ustensile de bronz şi mai ales trepiedele, cazane de bronz montate pe un suport cu trei picioare, ce aveau să constituie curînd ofranda tradiţionalei făcută lui Apolo de la Delfi. Primul război sacru (600—590), eliberînd Delfi de stăpînirea focidiană şi asigurînd sanctuarului protecţia Am-Hcţioniei, a sporit şi mai mult faima oracolului. A doua parte a Imnului homeric către Apolo, numită şi Urmarea pitica, va fi fost compusa imediat după aceste evenimente, în secolul VII a fost construit un templu de piatră. El a ars în 548. Dar în jurul lui mai bine de zece clădiri populau sanctuarul; în cea mai mare parte erau tezaure ridicate de cetăţile greceşti. Pentru a înălţa din nou templul s-a apelat la generozitatea publică, care s-a manifestat în chip strălucit. Subscripţiile curgeau de peste tot, iar cele ale curtezanei Rodopis, pentru care s-a ruinat la Naucra-tis fratele lui Salo, au fost primite cu aceeaşi bunăvoinţa, ca şi darurile faraonului filoelen Amasis: reputaţia oracolului, căruia Cresus îi trimisese mai înainte ofrande somptuoase, depăşise cu mult hotarele lumii greceşti. O puternica familie ateniană, cea a Alcmeonizilor, aflata pe atunci

în exil, a luat asupra-i reconstruirea edificiului și 1-a terminat, către 510, într-o formă mult mai măreață decît fusese prevăzută.
în timpul războaielor persane, oracolul a fost cruțat în chip miraculos de invazie şi jaf, el îrn-bogățindu-se cu ex-^oto-urile grecilor victorioşi, S-a văzut cu altă ocazie cum, în decursul luptelor fratricide care au urmat, orgoliul cetăților se manifesta la Delfi prin ofrande rivale, în secolul IV, o nouă catastrofă, neîndoielnic o alunecare de teren, a distrus, în 373, templul Alcmeonizilor: şi de această dată solidaritatea grecilor s-a manifestat prin contribuțiile voluntare ale cetățenilor şi particularilor. Refacerea, întrerupta sau amînată de al treilea şi al patrulea război sacru, s-a prelungit pînă în timpul lui Alexandru: noul templu, puțin deosebit de cel pe care-1 înlocuise, avea să dureze pînă la sfîrşitul anticru-
153
tații. Este cel pe care 1-a văzut Pausania şi ale cărui cîteva coloane au fost de curînd înălțate de arheologii francezi, în veacul IV, în ciuda jefuirii bogățiilor zeului de către focidieni, ofrandele au continuat să înfrumusețeze sanctuarul: Teba şi Cirene, mai ales, au construit tezaure cu o arhitectură rafinată, care s-au adăugat celor deja ridicate de alte cetăți greceşti în decursul secolelor precedente.
Această schiță sumară a unei istorii pe care texte, monumente şi inscripții ne îngăduie s-o urmărim în detaliu lasă cel puțin să se înțeleagă cît de mare a fost prestigiul oracolului de la Delfi în epocile arhaică şi clasică. Zeul n-a intervenit numai în acțiunile de colonizare, ci şi în chestiunile religioase, care deseori erau în strînsă legătură cu cele politice. Cînd reformatorul Clis-tene a trebuit să dea cîte un nume celor zece triburi instituite de el la Atena şi care înlocuiau pe cele patru tradiționale, oracolului de la Delfi i-a încredințat sarcina alegerii a zece dintre cele o sută ale eroilor propuşi să devină patronii (eponimii) acestor noi triburi. Deseori oracolul a avut poziția sa proprie chiar în relațiile dintre cetăți, motiv pentru care cei ce nu erau avantajați de prezicerile lui 1-au învinuit cîteodată de parțialitate interesată, fie în profitul perşilor, în vremea războaielor medice, fie în favoarea Spartei, în a doua jumătate a secolului V, fie, în tine, spre beneficiul lui Filip al Macedoniei. Se insinua atunci că Pitia „medizează", „laconizează" ori „filipizează". întemeiate sau nu, atare acuzații n-au prejudiciat cîtuşi de puțin faima lui Apolo de la Delfi. în domeniul politic propriu-zis, rolul sau a constat mai degrabă în conferirea unei cauțiuni acțiunilor celor puternici decît în intervenția directă în evenimente. Mai adînc implicat a fost doar prin intermediul Amfictioniei, cu ocazia războaielor sacre, în afara acestor împrejurări speciale, Delfi n-a fost decît un martor, nu un actor.
_Apolo, zeu al întregii cunoaşteri, a rămas cea înaltă autoritate religioasă şi morală, care
indica mijloacele eficiente prin care se punea capăt vreunei calamități naționale, ştergînd urmele prihanei ce o pricinuia: aşa s-a întîmplat la Ta-sos, în cazul lui Teogenes, despre care am mai vorbit. Păstrător suprem al tradițiilor religioase, expert în rituri de purificare, oracolul şi-a asumat, pe deasupa, şi o anumită formă de înțelepciune. Două maxime erau înscrise pe intrarea templului: Cunoaste-te pe tine însuți şi Nu depăşi măsura. Sfaturi de morala comportamentală? Utila reamintire a limitelor pe care slăbiciunea omului le impune satisfacerii ambițiilor şi poftelor sale? Avertisment împotriva lipsei de măsură, a acelei byhris căreia i-au căzut victima atîția tirani? Sau cugetare mai adîncă, preconizînd introspecția şi asceza? Lămuririle adevăratului sens al acestor precepte nu avem a le căuta în rîndul clerului de la Delfi, nici în răspunsurile oracolului. Pentru gloria delficului Apolo este suficient ca, după Eschil şi Pindar, Socrate şi Platon au meditat asupra acestor maxime: zeul numit în Statul (IV, 427 c) „tradiționala călăuza a conştiinței tuturor oamenilor" s-a vădit îndeajuns prin însuşi acest
fapt.
Cum era consultat oracolul? Pînă acum o ştim doar aproximativ. Nu era îngăduit să se pună întrebări decît în anumite zile favorabile, destul de puțin numeroase pentru ca în sanctuar să se formeze o coada, în schimbul serviciilor făcute zeului sau cetății, delfienii puteau acorda privilegiul promantiei, adică prioritate de consultare: era o favoare apreciată, pe care beneficiarii o comunicau cu plăcere printr-o inscripție, ca cea pe care cetățenii din Chios au pus să o graveze, în secolul IV, pe altarul templului mare, altar ridicat pe cheltuiala lor. Consultanții achitau o suma în bani, pelanos, denumita astfel fiindcă ea înlocuia prăjitura rituală (sensul propriu al cu-vîntului pelanos} ce servise în vremurile vechi drept ofrandă prealabila. Această taxă putea diferi de la o cetate la alta, după acordurile încheiate cu delfienii. Ea era mult mai mare cînd consultația era solicitata de un oraş şi nu de o l'
persoană particulara. Se aducea apoi un sacrificiu, o capră, după Plutarh. înainte de a fi sacrificată, era stropită cu apă rece: dacă nu tremura sub duşul făcut, se credea că zeul refuză sa răspundă şi consultarea nu mai avea loc. în caz contrar, consultanții erau introduşi în templul unde avea să fie dat oracolul, după ce mai înainte înrnînaseră textul scris al întrebării.
Starea de distrugere în care se află templul nu a permis recunoaşterea cu precizie a locurilor. Se ştie doar ca exista, ca în majoritatea templelor greceşti, un vestibul şi o sală mare, în fundul căreia se deschidea lăcaşul oracular, acesta nela-sînd nici un fel de urmă în teren. El era situat la un nivel inferior, deoarece textele ne spun că se cobora. Era

vorba de o subterană propriu-zisă ori se coborau doar cîteva trepte? Nici un fel de indiciu nu ne îngăduie să precizam. Consultanţii se pare că nu ajungeau pînă la partea cea mai retrasa, adevăratul adyton, locul în care intrarea era interzisă şi unde se afla Pitia. Rolul acestei profeţesc, instrument al zeului, nu este în întregime lămurit. Aleasă dintre delfiene, ea trăia castă şi retrasă din momentul cînd era desemnată pentru atare funcţie, în timpul consultaţiilor, ea se aşeza pe un trepied, în adyton, lingă o piatră sacră în formă de cupolă, numită „buric" (omfalos) şi despre care se credea că marchează centrul pămîntului. în adyton se afla o crăpătură în stîncă, din care, după unii autori, ar fi ieşit o emanaţie capabilă să suscite delirul profetic. Ca să fim drepţi, chiar realitatea acestei emanaţii este foarte îndoielnică: probabil că ea n-a existat decît în imaginaţia celor prezenţi, care o asociau cu prezenţa divină. Şezînd pe trepied, Pitia mesteca frunze de laur şi bea din apa unui izvor sacru, Casotis, care ţîşnea de undeva, puţin mai sus de templu, şi care, după Pausania, reapărea în adyton după ce străbătea un traiect subteran. Apoi profetesa intra într-un fel de transa şi bolborosea cuvinte confuze. Deoarece majoritatea oracolelor delfice păstrate sînt în ver-Sun> trebuie să admitem că vaticinaţiile Pitici

„.^nosoun^ H 3p „«p ^,„,/ao,„:

dv

ra,s

;nu,qo m ;D o ou.

™

lon i5 .ii

te£m^^^&^& :S

1. Taurul Corcirei
2. Baza arcadiemloi o,.
3* Statuia
.n
5. Oiranda lui -Maraton.
6. Baza de la g ftllor, in

156

157

13. Tezaurul tebanilor
14. Tezaurul zis al Potideei
15. Tezaurul atenienilor l G. Buleuterion
17. Tezaurul cnidienilor
18. Tezaur „eolic anonim"
19. Stînca Sibilei
20. Sfinxul naxienilor
21. Porticul atenicnilor
22. Tezaurul corintienilor
23. Tezaurul Cirenci
24. Prytaneu
23. Trepiedul plateenilor
26*. Carul rodienilor
27. Marele altar al lui Apolo, ofrandă a Ciiio-sului
28. Trepiedele lui Gelon, Hleron, Polyzalos şl Trasibul, fiii lui Dei-nomenes
29. Palmierul de la Eury-medon
30. Templul lui Apolo
31. Locul unde a fost descoperit Auriga
32*. Vînâtoarea lui Alexandru, ofranda Craterului
33. Scena teatrului
34. Orchestra şi cavea tea-

trului
35. Ofranda tesalianului Daohos
36. Temeriosul lui Neopto-
lem
37*. Porticul lui Atalos I 38. Leslie a cnidienilor
Sanctuarul este în esența o bucata de teren (temenos) consacrată zeului şi delimitată fie prin simple pietre de hotar, fie printr-o incinta. La Delfi, Apolo dispune de un patrulater de 130 X1 190 m., închis cu un zid (peribol) solid şi bine țesut şi, străbătut de mai multe porți. Terenul, care se întinde pîna la imediata vecinătate a falezei Fedriadelor, este în pantă accentuata. Mai multe ziduri mari de susținere au permis amenajarea unor terase legate între ele de drumul principal numit „Calea Sacră". Ea traversează sanctuarul de la marea poarta de jos, dinspre est, pînă la esplanada templului, descriind două bucle succesive. De o parte şi de alta a acestei căi se aliniază „tezaurele" construite de oraşele greceşti Siciona, Sifnos, Teba, Atena, Siracuza, Cnidos, Corint, Cirene şi altele încă, la care se adaugă construcțiile similare ale celor două oraşe etrusce, Cere şi Spina. în afară de monumentele amintite, interesul pelerinilor era atras de sculpturile mulțimii de ofrande. Le-am evocat deja pe cele ce se sfidau reciproc în apropierea intrării sanctuarului.
Templul domina panta de pe înălțimea terasei sale cu două etaje, fiecare din ele susținut de cîte un zid. Zidul de jos, numit poligonal din pricina modalității de finisare a paramentului exterior, datează din a doua jumătate a secolului VI, El este acoperit de inscripții, în cea mai mare 258
parte acte de eliberare a sclavilor, datînd din epoca tîrzie. Pe latura Iui sudică se sprijinea Porticul atenienilor, ce adăpostea prăzile războinice si navale din veacul V. în fața acestui portic. Calea Sacră se lărgeşte, formînd o mică piață aproape rotundă, numită Arie: acolo se juca, din opt în opt ani, drama sacră Stepterion. Prin porțiunea terminală a Căii Sacre, ce trecea pe lîngă trepiedul comemorînd bătălia de la Plateea, se ajungea pe esplanada templului, mărginită de eț-voto-uri: cele patru trepiede de aur închinate prin 480—470 de către Gelon şi Hieron, tiranii Siracuzei, şi de către frații lor (au fost transformate în monede de aur de focidieni în cursul celui de al treilea război sacru), palmierul de bronz, dedicat de atenieni după victoria de la Eurymedon, Apolo colosal, numit Sitalcas, statuie de bronz înaltă de peste 15 m. şi zeci de alte ofrande, printre care statuia aurita a curtezanei Fryne, lucrată de iubitul ei Praxitele. în fața intrării templului, la care se ajungea pe o rampa, se înălța altarul oferit de oraşul Chios. Templul însuşi, de tip curent în Grecia, era înconjurat cu o colonadă dorică avînd şase coloane pe laturile mici şi 15 pe cele lungi, totul formînd un patrulater de 24x60 m. Fiecare coloană avea aproape 11 m. înălțime. Exceptînd amenajările prevăzute în fundul cellei, pentru consultarea oracolului, şi despre care ştim prea puțin, planul interior e conform tipului obişnuit: o anticamera sau pronaos, în care se accede printr-un portic cu două coloane între zidurile laterale, apoi o sală mare, numita^ cella, în care se află statuia de cult. Această încăpere constituie elementul esențial al edificiului deoarece rostul templului este să adăpostească statuia zeului, în fine, în partea din spate, opistodomul, un fel de portic simetric pro-naosului, ce nu comunică însă cu cella. Peste tot lr> templu se află ofrande, dintre care unele îşi aveau povestea lor, ca de pildă tronul de fier in care se aşeza Pindar, ori statuia de bronz a 59 *K -^omer' avînd înscris pe soclu oracolul obscur 0 țmut de poetul dornic să afle numele patriei
' 'l
sale. în afara de acestea, şi în mod cu totul excepțional, în cella se mai aflau două altare, unul închinat lui Poseidon (Cutremurătorul p amintit l ui y după cum îl numeau grecii, era cinstit la Delfi, unde cutremurele erau frecvente) şi altul lui
Apolo însuşi.
Deasupra templului se întindea o regiune toarte afectată de catastrofa din 373: alunecările de teren şi prăvălirile stîncilor care au distrus templul Alcmeonizilor au devastat în acelaşi timp toata zona nordică a sanctuarului. Acolo, în spatele zidului de susținere, construit după catastrofa spre a proteja noul templu, au fost găsite fragmentele grupului statuar din care făcea parte celebrul Auri ga, el însuşi rămas aproape intact printr-un rar capriciu al soartei. Ceva mai sus, colțul nord-vestic al sanctuarului a fost ocupat la începutul epocii elenistice de teatrul pe care-1 vedem astăzi sub forma căpătată în urma unei restaurări efectuate în perioada romană. Alături, către est, un mic temenos şi un minuscul lăcaş erau închinate lui Poseidon, în mijlocul blocurilor de piatra pe care mîniile sale le-au desprins din Fedriade, iar mai departe, într-alt temenos cuprins şi el în cel al lui Apolo, era venerat mormmtul lui Neoptolem, fiul lui Ahile, mort la Delfi sub loviturile delfienilor, după cum ni se spune în Andromaca lui Euripide (versul 1C85 şi următoarele), în fine, în partea cea mai înalta a sanctuarului, lingă zidul de nord, se află pavilionul, sau leshe, a cnidienilor, ce adăpostea celebrele picturi ale lui Polignot, descrise în amănunțime de Pausania.
Aşa arata un mare sanctuar grec clasic unde, în iurul divinității principale, îşi aflau de obicei adăpost multe alte

culte. Numeroase construcții se ridicau în jurul templului sau templelor: altare, tezaure, adăposturi pentru pelerini, construite în decursul vremurilor într-o dezordine ce trăda absența oricărui plan de ansamblu. Fiecare monument era conceput pentru el însuşi şi nu ca o parte a totului. Erau luate în considerație doar conveniențele religioase şi necesitățile de ordin
practic. Grija pentru frumos răspundea mai întîi Dorinței de a-1 cinsti pe zeu, apoi celei de a uimi pe spectator şi de a eclipsa monumentele învecinate, fără nici un fel de preocupare pentru armonizarea cu acestea. Abia în epoca elenistica, la început sub influența arhitecților Pergamului, au prins contur principiile urbanismului monumental: pe Acropola Atenei, pătrunzînd în sanctuar după ieşirea din Propilee, din Partenou nu se vedea decît partea de sus a fațadei posterioare, restul fiind ascuns de construcții secundare, astăzi dispărute. Chiar faimoasa friză, pe care o admiram de aproape în muzeele noastre, era abia vizibila şi foarte prost luminată, la extremitatea superioară a zidului exterior al cellei, m umbra colonadei peristilului: ele acest lucru ne putem da seama privind partea vestică a trizei, aflata încă la locul ei, deasupra intrării opistodomului. N-a fost, din acest motiv, sculptată cu mal puțină grijă: era vorba de a-i fi pe plac zeiței! Aceeaşi remarcă pentru ofrandele ce se îngrămădeau în toate spațiile disponibile, fără nici un fel de preocupare de dipunere sistematică. Abia ne putem imagina mulțimea acestor ex-voto} majoritatea de bronz, ce se numărau cu sutele: toate au fost jefuite de barbari sau distruse de creştini, iar supraviețuirea unei statui ca Aur i ga este cu totul excepționala (şi totuşi caii şi carul au dispărut aproape în întregime). Dar enumerările foarte detaliate ale lui Pausania, cu toate că nu constituie decît o selecție a monumentelor ce le-a avut sub ochi, ne permit să ne imaginăm într-o oarecare măsură extraordinara dezordine a unui sanctuar supraîncărcat de ofrande, unde privirea era _ solicitată din toate părțile, fie de strălucirea • a.une a bronzurilor, pe care o curățire sistema-tica, bine cunocută din inscripții, le ferea de orice patina, fie de sculpturile în marmură, pictate în culori vii, care animau frontoanele, metopele sau înzele principalelor edificii. Să adăugăm acestora mulțimea pelerinilor, coşurile negustorilor 261 r^1. ^' măgarii şi catîrii, animalele de sacri-lciu, numeroasele păsări ce-şi aveau cuiburile îa
acoperişurile templelor şi pe care tînărul Ion, }a începutul piesei lui Euripide, le vîna cu săgețile. Sa adăugăm, în fine, ghirlandele de flori, parfumul de tămîie, mirosul carnurilor fripte, chemările şi strigătele şi vom reconstitui aspectul acestor incinte sacre, unde poporul grec îşi dădea întîlnire spre a găsi la zeii, cinstiți cu credința lui «aivă, o părere despre ce urma să facă sau o uşurare a suferințelor sale.

Speranța în vindecare a fost dintotdeauna una din cauzele cele mai temeinice ale credinței religioase, în caz de boala, grecii se adresau în mod firesc zeilor lor. Zeul local, oricare ar fi fost el, constituia o primă instanță. Dar mai ales Apolo trecea drept vindecător, multe din epitetele sale cultuale facînd aluzie la această calitate: Pean, Epi-kttrios, Alexikakos, Akesios. Unii eroi îndeplineau şi ei atare rol: în Attica exista în secolul IV un Erou Medic ce nu era cunoscut decît sub acest nume. Cu începere de la sfîrşitul veacului V faima acestor vindecători a fost eclipsată de o divinitate specializată în asemenea treburi: Askle-pios. Izbînda noului zeu reiese limpede din cazul lui Sofocle: acesta fusese preot al unui erou tămăduitor, foarte puțin cunoscut de noi, numit Alkon, ori poate Amynos, apoi a devenit şi un adept al cultului lui Asklepios, a compus un pean în cinstea zeului şi a găzduit la el statuia sa, cînd atenienii au adus-o în 421 de la Epidaur, înainte de a fi aşezată în sanctuarul amenajat în apropierea teatrului lui Dionysos, pe coasta sudică a Acropolei. Aşadar, încă din acea vreme Asklepios se afla înaintat în rîndul zeilor, în timp ce Pindar, în 474, pe cînd compunea Py-tica a III-a, vorbea despre el ca despre un erou, fiu al lui Apolo, crescut în cunoaşterea medicinii de către centaurul Chiron şi în cele din urma trăznit de Zeus pentru a fi călcat legea naturii, înviind un mort. Referitor la el formula poetul teban admirabila maximă: „Nu năzui, suflet al meu, către nemurire, ci istoveşte cîmpul posibilului!" 262
Venerat la Epidaur, în Argoiida, într-un sanctuar al lui Apolo, Asklepios a trecut curînd pe primul loc.' Ren urnele său crescu grație unor vindecării spectaculoase. Tot atunci, în ultimii treizeci de ani ai veacului V, s-a constituit, grație lui Hipocrate din Cos, medicina clinică. De la Epidaur, noul cult s-a răspîndit în lumea greaca Cu o surprinzătoare rapiditate: la Atena şi ia Pireu (loc în care Aristofan, în Plutos, jucat în 388, plasează vindecarea lui Plutos cel orb), la Delfi, la Pergam, la Cirene (unde Asklepionui de la Balagrai a fost întemeiat încă din secolul IV), la Cos, patria lui Hipocrate, loc în care se dezvoltă o importantă şcoala medicală. Sanctuarul de origine de la Epidaur a rămas cel mai celebru şi cel mai frecventat: un templu frumos, o rotonda misterioasă datorată arhitectului Policlct cel Tînăr, un teatru construit de acelaşi, precum şi numeroase edificii cultuale stau mărturie a prosperității acestuia în veacul IV. Credința pelerinilor şi speranțele lor deveneau şi mai puternice la citirea vindecărilor miraculoase savîrşite de zeu, pomenite de inscripțiile din secolul IV, văzute de Pausania şi regăsite în parte: ne sînt astfel relatate în detaliu 66 de miracole ale lui Asklepios, de la vindecarea unei copile mute, la slobozirea unei lehuze ce-şi purta de cinci ani sarcina, ori la eliminarea unui calcul sau a unui limbric. Constatăm că zeul îşi extinde bunăvoința pînă la miraculoasa reparare a unui vas spart prin cădere! Puține texte sînt mai elocvente asupra naivei pietăți

greceşti ca aceste istorioare încurajatoare redactate ele vreun funcţionar necunoscut, inspirat din arhivele sanctuarului sau glo-smd pe marginea unor ofrande vechi, al căror sens nu-1 pricepe întotdeauna.

Sumara trecere în revistă a principalelor fapte de cult ne-a arătat în ce măsură se simţea poporul 8rftc> în epocile arhaica şi clasică, apropiat de 2en săi. Aceştia, în mulţimea lor aproape infinită, i se vădeau peste tot, în forţele naturii, ca şi ln viaţa sociala. Fiecare divinitate a unui loc

ori a unui grup răspundea cu o remarcabilă supleţe nevoilor fundamentale ale omului şi se dovedea binevoitoare faţă de variatele lui doleanţe. Atare polivalenţă a divinului constituie una din trăsăturile politeismului elenic pe care mitologia raţionalistă ni 1-a estompat cel mai muk, orga-nizînd un Olimp ierarhizat şi specializînd sistematic atribuţiile devine. Ea apare totuşi limpede în cazul marilor zeităţi civice sau, cum se spune, poliade, care ocupă locul de frunte în oraşe. La Atena era Palas; la Argos şi la Samos, Hera; la Sparta, Milet şi Cirene, Apolo; la Efes, Arte-mis; la Tasos, Herakles; la Lampsacos, Priap etc, întîietatea locală este consecinţa unor specificităţi istorice, dar se constată că dincolo de varietatea legendelor şi tradiţiilor cultuale, divinitatea majoră, oricare ar fi fost ea, asumă aproape peste tot aceleaşi funcţiuni esenţiale de protectoare a grupului social. Faptul se va traduce în l epoca elenistică prin participarea personală a zeu- > lui la administrarea cetăţii, atunci cînd, în lipsa oricărui cetăţean capabil să facă faţă cheltuielilor magistraturii supreme, zeul însuşi (împreună cu tezaurul sau sacru) prelua magistratura eponima şi cu acest titlu figura timp de un an în fruntea documentelor oficiale.

Dar astfel de întîietate nu este mereu întîlnită şi chiar acolo unde e limpede, ea nu dăunează proliferării cultelor, însuşi calendarul care orîn-duieşte viaţa statelor şi care diferă de la unul la altul este în fond un calendar al sărbătorilor religioase, a căror celebrare regulată marchează ciclul anotimpurilor. Aşa cum oraşul şi mediul rural sînt presărate cu sanctuare, cursul lunilor este în acelaşi chip jalonat de ceremonii sacre, ce sînt tot atîtea repere ale măsurării scurgeni timpului. Cînd din întîmplare, drept urmare a calculelor astronomice eronate, se produce un decalaj mult prea evident între calendarul oficial şi mersul soarelui are loc o încurcătură apreciabilă, ca cea de la Atena, de prin 430, cînd astronomul şi geometrul Meton a reformat calendarul. „Voi, atenieni, spune Aristofan în Norii, 2i

nu «înteţi în stare ^sa respectaţi curgerea firească a zilelor, ci o daţi peste cap!" (versurile 615— 616). Aşa stînd lucrurile, Tucidide, spirit riguros, n_a vrut să situeze în timp, după un calendar nesigur, faptele relatate, ci le-a raportat numai la începutul anotimpurilor.

Aşadar, pentru grec universul material, ca şi cel mental, sînt în întregime pătrunse de sacru. Diversitatea manifestărilor divine permite fiecăruia să reţină ceea ce se potriveşte firii şi obiceiurilor sale, precum şi împrejurărilor. Alături de marile divinităţi panelenice, ale căror nume se impun tuturor, dar ale căror epitete indică particularismul unor însuşiri speciale, există o multitudine de zei minori, legaţi de un colţ de pă-mînt şi a căror faimă e departe de a depăşi hotarele locului. Printre ei, eroii formează o categorie numeroasă şi originală. Multă vreme s-au purtat discuţii spre a se şti dacă e vorba de vechi divinităţi ce şi-au pierdut statutul divin sau de muritori ce au atins condiţia Nemuritorilor. Şi una şi cealaltă explicaţie sînt valabile, după caz; totuşi, în epoca istorică, fenomenul eroizării unui muritor este bine atestat de nenumărate exemple, întemeietorii oraşelor-colonii au primit deseori onorurile eroizării, acestea fiindu-k aduse la mormînt, de multe ori situat în centrul cetăţii, în agora. Cazul Amfipolisului este tipic: cînd trupele lui Brasidas au smuls atenie-nilor oraşul şi Brasidas a căzut apărîndu-1 triumfător împotriva unei expediţii comandate de Cleon, amfipolitanii 1-au înmormîntat în piaţa mare, „au delimitat un sanctuar în jurul mormîntului, i-au acordat onorurile eroice, cu jocuri şi sacrificii anuale", considerîndu-1 apoi ca un adevărat întemeietor al cetăţii lor (Tucidide, V, 11). Cu timpul atare onoruri au fost oferite şi celor în viaţă. Este ceea ce au vrut să facă tasienii pentru Agesilau, primind, după cum ne spune Plu-tarh, un răspuns ironic din partea regelui: „Ta-sienii, cărora Agesilau le-a făcut mari servicii, i-au ridicat un templu şi 1-au aşezat în rîndul 54 *5 zeilor, apoi i-au trimis o ambasadă să-i aducă

O credinţă religioasă atît de deschisă noilor forme ale divinului nu se putea vădi ostilă divinităţilor străine, în măsura în care introducerea acestora nu punea în primejdie fundamentele înseşi ale statului. De fapt, grecii, de-a lungul în-tinsei lor istorii, n-au încetat niciodată să primească noi zei, de la începuturi pînă la întronarea creştinismului, în epocile arhaică şi clasică însă, atare adopţiuni presupuneau şi o asimilare la formele tradiţionale ale gîndirii religioase elenice. Caracteristica deosebit de importantă a acestei gîndiri era extraordinara ei aptitudine de a regăsi cunoscutul sub necunoscut, de a recunoaşte familiarul sub haina exoticului. Nimeni altul decît istoricul Herodot nu dă o mai limpede expresie respectivei tendinţe, atunci cînd se a-pleacă cu o curiozitate plină de simpatie asupra obiceiurilor religioase ale barbarilor. Nu i-a trecut prin gînd că aceste popoare puteau adora alţi zei decît cei ai panteonului grecesc: îi era de ajuns descoperirea echivalării profunde ce nu-i scăpa, în ciuda deosebirii de nume şi a particu-larităţii riturilor. Motiv pentru care, de pildă, credea că depistase cultul Atenei la populaţiile din Libia (IV, 180 şi 189). Şi mai mult încă: tot din această pricină, în cartea a Il-a a Istoriilor, ne înfăţişează un tablou atît de bizar al religiei egiptene, asimilînd imediat, fără nici un fel de ezitare, pe fiecare divinitate locală unui zeu grec: pentru

Herodot Neit este Atena; Bas-tit e Artemis; Isis e Demetra; Ra este Helios; Uto este Leto; Set este Ares; Osiris este Dionysos; Honsu este Herakles; Hator este Afrodita; Amon este^ Zeus. Din această cauză grecii au adoptat fără dificultate cultul lui Zeus Amon, cu începere din veacul V, drept urmare a asimilării între zeui^suprem al egiptenilor aşa cum era el adorat *n sanctuarul său oracular din oaza Siwah, şi zeul suprem al egiptenilor, aşa cum era el adorat Qin Cirene în aşezarea lor din Libia. Un proces similar a avut loc şi în cazul zeiţei tracice Ben-267 • asimi^at^ de Herodot cu Artemis (IV, 33), S1 care avea imediat după aceea, de prin 429—
2
deopotrivă loc în rîndul credinţelor lor la ceea ce numeau ei demoni. Nu există termen religios mai puţin precis decît acesta. Cuvîntul demon poate fi foarte bine aplicat unui zeu şi uneori apare, la scriitorii tîrzii, dar deopotrivă şi la Homer, ca simplu echivalent al lui te os, „zeu", mai ales cînd e vorba să se desemneze divinul printr-o noţiune generală ori colectivă. El se foloseşte însă, în special, pentru a denumi fiinţe supranaturale puţin diferite şi de rang inferior prin raport cu marii zei tradiţionali: la Hesiod, cînd e vorba de oamenii vîrstei de aur, sau în alte părţi, de cutare ori cutare mort divinizat, sau chiar de Agatos Daimon, demon binefăcător al căminului familial, reprezentat de preferinţă sub forma unui şarpe. Se deschide astfel un cîmp larg imaginaţiei creatoare în materie de credinţă religioasă. Alături şi sub învelişul cultelor tradiţionale, cu solide fundamente rituale, universul sacrului tolera tot felul de credinţe individuale, cu singura condiţie de a nu încerca zdruncinarea temeliilor corpului social. Atare varietate, atare im" precizie, atare incertitudini au contribuit desigur nu puţin la vitalitatea religiei greceşti, ce-şi putea uşor reîmprospăta ori îmbogăţi conţinutul ei spiritual, beneficiind totodată de permanenţa riturilor: aşezată pe soclul tradiţiilor, ea nu ştia ce sînt dogmele.

Este lesne de înţeles că în aceste condiţii marile inovaţii ale gîndirii în materie de religie s-au putut manifesta de timpuriu fără să provoace mult scandal, în măsura în care ele se limitau la domeniul speculativ, într-o religie fără dogme, fără casta sacerdotală, fără cărţi sfinte, aprecierea individuală se bucura de o mare libertate. Grecii n-au abuzat, profitînd de ea. Am semnalat deja, *P ce-i priveşte pe poeţi, marea independenţă faţă de miturile tradiţionale, pe care le modificau fără ezitare după bunul plac al fanteziei sau al preferinţelor lor morale. Am mai văzut cum extrema ^m|liaritate în care poporul grec trăia cu zeii sai îl incita să-i zeflemească fără nici un fel de
dar, prezicătorii de meserie şi în special Diopei-tes 1-au atacat cu înverşunare, după ce au făcut sa fie adoptat de popor un decret ce autoriza traducerea în justiţie a celor ce nu credeau în zei ori pretindeau că răspîndesc adevărul despre natura fenomenelor cereşti. Duşmanii lui Pericle au profitat pentru a încerca să-1 lovească prin unul din apropiaţii săi: speriat, Anaxagora a părăsit oraşul. Şi totuşi mulţi atenieni din acea vreme, începînd cu Alcibiade, nu-şi ascundeau scepticismul religios pe care li-1 inspiraseră lecţiile unui Anaxagora sau ale unui Protagora: n-au fost însă urmăriţi pentru atîta lucru. Spre a stîrni, în materie de religie, mînia statului trebuia, fie un motiv politic, pentru care lipsa de credinţă nu constituia decît un pretext, fie un sacrilegiu real, ca parodierea misterelor de la Eleusis, la care a participat şi Alcibiade, ori mutilarea hermeşilor, faptă ce a dezlănţuit mînia atenienilor în ajunul plecării în expediţia din Siciilia. în atare cazuri justiţia ateniană acţiona cu severitate: ea a urmărit astfel pe Diagoras din Milo, în 415, pentru sacrilegiu faţă de mistere şi a pus preţ pe capul acestuia după ce părăsise Atena. Dintr-un celebru discurs al lui Lisias se ştie că o pedeapsă severă aştepta pe oricine ar fi distrus, fie chiar fără voie, unul din măslinii închinaţi zeiţei Atena: Aristotel ne informează că la început legea prevedea chiar pedeapsa cu moartea. Conştiinţa populară avea sentimentul că profanarea comisă de vinovat, rămasă nepedepsită în chip exemplar, ar stîrni mînia divină, întreaga cetate avînd de suferit. Se intenţiona aşadar sancţionarea mai mult a unui delict împotriva unităţii cetăţeneşti decît a unuia de opinie.

Aşa au stat lucrurile şi în cazul procesului lui Socrate din 399. Ne amintim că filosoful fusese acuzat de coruperea tineretului, de faptul că nu crede în zeii cetăţii şi că introduce noi zeităţi. Acuzaţia era susţinută de un tînăr lipsit de notorietate, Meletos, sprijinit de un om politic, Any-t°s, care în cursul anilor precedenţi jucase un rol 1 msernnat în partidul democrat. Socrate a fost
condamnat cu 280 de voturi contra 220, tribunalul fiind alcătuit din 500 judecători: cu aproximativ 30 da voturi ar fi fost achitat. De ce atare condamnare a unui înţelept pe care Pitia îl desemnase ca cel mai ştiutor dintre oameni? Cum ne putem explica hotărîrea judecătorească ce trece, încă de pe vremea scrierilor lui Platon şi Xenofon în favoarea lui Socrate, drept ruşinea de neşters a democraţiei ateniene? Cercetarea împrejurărilor în care a avut loc procesul ne îngăduie să răspundem uşor.

Respectabilii cetăţeni ce formau tribunalul He-liaiei, şi a căror anticipata caricatură este Filocleon al lui Aristofan din Viespile, au reţinut fără ezitare împotriva lui Socrate vina de a fi contribuit, prin conversaţiile şi prietenia sa, la formarea unora din ambiţioşii cu sînge rece de pe urma cărora Atena suferise atît în ultimii cincisprezece ani: Alcibiade, promotorul expediţiei dezastruoase din Sicilia, apoi foarte zelos sfătuitor al Spartei împotriva propriei sale patrii; Critias, cinicul şi avidul şef al Celor Treizeci, care a pricinuit moartea atîtor atenieni după ce răsturnase democraţia. Relaţiile ce uneau pe unul şi pe celălalt cu Socrate erau de toţi cunoscute şi judecătorii erau scuzabili de a fi trecut în parte asupra maestrului responsabilitatea erorilor comise de discipoli. Cu atît mai mult cu cît de-a lungul

anilor tinereții, prietenii lui Socrate n-au ascuns acele gusturi ale lor pe care cumsecadele popor al Atenei nu le aprecia: prejudecăți favorabile Spartei, considerată drept o cetate mai bine condusă decît Atena; o curiozitate filosofică şi o virtuozitate dialectică pe care exemplul maestrului lor le dezvoltase foarte mult şi care în conversație le conferea o superioritate atît de netă asupra interlocutorului încît acesta era obligat să rămîna în umbră; o libertate de spirit care, dimpreună cu entuziasmul juvenil, îi făcea să pună în discuție certitudinile cele mai temeinic aşezate; în fine — şi lucrul nu era lipsit de importanță — o tendință mărturisită către pederastie, amorul „dorian" atît de prețuit la Sparta, despre care se discuta cu 2
predilecție în micul lor grup, precum o dovedeşte limpede Banchetul lui Platon, şi care era practicat fără nici un fel de jenă. Or, atenianul de mijloc. aşa cum reiese clar din lectura lui Aristofan, nutrea pentru astfel de viciu deopotrivă dezgust şi dispreț: în acesta el vedea, nu fără dreptate, în afara unei dereglări psihice şi a simțurilor, semnul de recunoaştere al unei „fraternități" aristocratice, al unui cerc cu vederi politice de care democrația trebuia pe buna dreptate să se teamă. Toți aceşti tineri prea mulțumiți de ei înşişi, aparținînd în cea mai mare parte familiilor celor mai bogate din Atena, stîrneau doar simpatie persoanelor din grupul lor. Ostilitatea ce-o insuflau era trecuta asupra lui Socrate, pe care-1 înconjurau cu o venerație greu de înțeles pentru profan. Acuzația de corupere a tineretului părea astfel întemeiată pe baze solide: prin scrierile cumsecadelui Xenofon şi ale lui Platon, aureolat de întregul său geniu, nu mai auzim astăzi decît glasul uneia diin părțile vestitului
proces.
în afara acestor împrejurări ce sînt invocate mai mult ca scuze decît ca justificări, exista procesul religios care în acelaşi timp era şi un proces civic. Şi aici realitatea trebuie privină în față, fără a lua prea grabnic partea urii indignate a discipolilor loviți în admirația lor față de un maestru ce ştiuse să-i farmece. Reprezenta oare Socrate un pericol pentru echilibrul moral şi politic al democrației ateniene? Putem răspunde fără ezitare că da. Citind primele dialoguri ale lui Platon, mai degrabă decît mediocra hagiografie a Amintirilor. Socrate apare ca un sofist foarte abil, capabil să țină în şah pe cei mai şireți, un Protagora, un Gor-gias, prin folosirea unei dialectici superioare, ea însăşi nedescotorosită de procedee discutabile, ca de pildă echivocul asupra diverselor accepțiuni ale unui termen. Socrate se foloseşte de această armă, PÎ care o manevrează ca un virtuoz, pentru a-şi pune interlocutorul în contradicție cu el însuşi, de-monstrîndu-i că nu mai poate fi sigur de nimic, 27î 5°7'l^e Pu^n con^odă şi care este probabil punctul de plecare necesar oricărei filosofii adevărate, dar
care impusă unui spirit insuficient de puternic îl poate dispune la scepticism ori la descurajare sau chiar la renunțarea la orice scrupul. După distrugerea totală ar trebui sa urmeze reconstrucția; or. Socrate nu trage niciodată nici o concluzie. El îndeamnă la îndoială, fără să propună vreo certitudine. Desigur, nobila-i viață de gînditor şi cetățean, participarea fără rezervă la serviciul militar şi la sarcinile civice (ca în cazul afacerii Arginu-selor), dezinteresul, sărăcia şi respectul său religios față de lege, iubirea lui pentru dreapta judecata şl adevăr, chiar cu prețul propriului cap, sînt admirabile exemple asupra cărora generațiile n-au contenit să mediteze. Dar cîți îl vedeau astfel dintre contemporani, cu excepția celor apropiați? Lumea reținea, în ce-1 priveşte, aspectul exterior, silueta pitorească evocînd un Silen, îndemînarea cu care manevra problemele dificile, îndoiala veşnic pusă în frunte, lipsa nedezmințită a oricărei concluzii pozitive. Ea îl confunda lesne cu filosofii naturii, ca Anaxagora, condamnat odinioară pentru im-pietate, ori cu sofiştii, ca Protagora, şi el exilat din pricina scepticismului său distructiv. Este adevărat că Socrate făcea deseori aluzie la acea voce lăuntrică, la acel demon familiar care-1 sfătuia în împrejurări grele şi a cărui intervenție o socotea drept manifestarea unui zeu. Ideea însăşi a comuniunii intime şi secrete cu divinitatea, în afara oricărui ritual concret, deconcerta mulțimea: se vedea în aceasta un ştiu ce amenințare a religiei tradiționale, ca şi cum străvechii protectori ai cetății urmau să cedeze într-o zi locul acelui zeu necunoscut. Cum ar mai fi putut dăinui structurile statului, clădite toate pe riguroasa şi benevola participare la culte, dacă cetățenii de mîine, zdruncinați în convingerile lor de învățătura lui Socrate, ar fi început să se îndoiască de toate, fără a avea alta resursă decît acea stranie voce tainică pe care un singur bătrîn pretindea că o aude în adîncul inimii sale?
Nu ştiu dacă aceste argumente au fost înfățişate de către Meletos, Anytos şi Lycon tribunalului heliaştilor. Este însă probabil că mulți dintre ju-
274
decatori le-au luat în considerație, în decursul pledoariilor, înainte de a lăsa sa cadă în urna de bronz, în care erau strînse voturile, jetonul cu tijă plină, care achita, ori cel cu tijă tubulară, care condamnă. Că 220 din cei cinci sute de membri ai tribunalului au preferat tija plină, votînd mai degrabă pentru eliberarea unui om drept decît pentru a face din el un caz în aparență folositor statului, este un titlu de glorie al democrației ateniene, în ce-i priveşte pe ceilalți, ei au crezut că-şi servesc cetatea; neîndoielnic că au greşit, căci cu siguranță era prea tîrziu: spiritul analizei libere, pentru care Socrate făcuse atîta, cîştigase deja prea multe capete gînditoare ca vechea religie să mai supraviețuiască, împreună cu ordinea socială, a cărei garanție şi reflectare era.
Capitolul VII CETĂȚEANUL FN CETATE
Spre a răspunde chemării cetății sale, grecul vremurilor arhaice şi clasice este un soldat. Partici-pînd la religia

părinţilor săi, o face, în esenţă, tot în cadrul cetăţii. Atare formă de organizare socială li se pare gînditorilor greci clasici (cu excepţia unor sofişti) a fi trăsătura distinctivă a omului civilizat. Respectiva concepţie este cel mai bine exprimată în partea introductivă a Politicii lui Aristotel, unde filosoful, în amurgul unei vieţi închinate în mare parte studiului sistemelor politice ale lumii greceşti, defineşte omul drept „o fiinţă care trăieşte în cetate", arătînd că „dacă cetatea a fost creată spre a~i îngădui să trăiască, odată constituită, ea îi îngăduie să trăiască bine", oferindu-î mijloacele de a fi independent. Concepţie teoretică, desigur, dar care năzuieşte să dea seama de o realitate pe care Aristotel o cunoştea, mult mai bine decît maestrul său Platon, în concreta ei complexitate. Noţiunea de cetate, creaţie originala şi trainică a poporului grec, a dominat întreaga lui istorie şi gîndire. Transmisă Romei, remodelată şi îmbogăţită de aceasta pentru pro-pria-i utilitate, a fost lăsată moştenire întregii Europe, care a dezvoltat din ea, în mare măsura, concepţia modernă de stat. Este deci limpede importanţa pe care o deţine în istoria civilizaţiei noastre.
276
încă de Ia Homer, cuvin tul „cetate", polis, are trei sensuri diferite. El desemnează cînd o aglomeraţie urbana, cînd o unitate politică ce constir tuie un stat, cînd totalitatea cetăţenilor privită ca un corp; trei sensuri ce-şi vor avea respectivele echivalente latineşti urbs, civhas şi cives. Această ambiguitate subzista şi în limba clasică, întrucit cuvîntul polis este folosit uneori de Herodot ori iXenofon. ca să desemneze oraşe ale barbarilor. Totuşi, îndată ce un autor grec gîndeşte în termeni politici, valoarea pe care o dă noţiunii de polis este foarte limpede: ea înseamnă unitatea politică şi socială ce serveşte drept bază lumii elenice şi care, dimpreună cu originalitatea limbii, o deose-beşte de lumea barbară. Să încercăm să analizăm conţinutul acestei noţiuni.
După Aristotel, cetatea este rezultatul unirii politice a mai multor sate. Exemple istorice celebre ilustrează această teză, ca vestitul synoikismos sau reunirea aşezărilor din Attica, ce a dus la formarea oraşului Atena, acţiune pe care istoriografia greacă o atribuia lui Tezeu, Consecinţa obişnuită era formarea unui centru urban mai important, sediu al noului stat. Iată de ce se identifică îndeobşte cetatea politică cu oraşul al cărui nume îî poartă. Se putea însă foarte bine ca nici o concentrare urbană să nu însoţească acordul realizat între sate: pentru aceasta, în ochii grecilor, cetatea nu era mai puţin constituită prin voinţa comună a locuitorilor ei. Faptul reiese clar dintr-un pasaj din Pausania (X, 4), în care menţionează o sărmană cetate a Focidei: „La douăzeci de stadii (cam 4 km) de Cheroneea se află cetatea panopeenilor, daca putem într-adevăr da nume de cetate unui grup de^oameni care n-au nici clădiri administrative, nici gimnaziu, nici teatru, nici piaţă publică, nici conductă de apă care să alimenteze o fîntîna ?1 inffe ^°fu^esc ac°l°5 pe marginea unei văi, în colibe pe jumătate scobite în pămînt, precum ca-Danele celor ^de la munte. Totuşi, teritoriul îl au j ehrnitat faţă de cel al vecinilor şi trimit delegaţi o adunarea federală a Focidei. în fine, povestesc ca numele cetăţii lor vine de la cel al tatălui lui
279
sud, casa avea mai multe încăperi de locuit şi o cameră de culcare pentru stăpîni, cu spaţii de serviciu pentru bucătărie şi baie; existau cămări special amenajate pentru păstrarea fructelor, cerealelor, legumelor uscate si a boabelor; camere separate pentru sclavii bărbaţi şi femei; în fine, adăposturi pentru vite şi unelte. Evident, gospodăriile ţăranilor liberi erau mult mai modeste. Graţie evocărilor lui Aristofan ştim însă că viaţa grea dusă acolo nu era lipsită de farmec.
în unele regiuni, unde siguranţa nu era deplin garantată, satele şi rezidenţele trebuiau să se fortifice: aşa se întîmpla, de pildă, în Cirenaica, unde erau temute incursiunile prădalnicilor libieni veniţi din stepele interioare. Un simplu turn de piatră, în chip de fortăreaţă, putea fi suficient pentru descurajarea agresorului: am văzut că acestea erau frecvente în Grecia, în zonele de frontieră. Ţăranul liber, mereu supus obligaţiilor militare, îşi păstra el armele, fiind gata să răspundă îndată ordinelor de mobilizare.
Cerealele erau cultivate peste tot, mai ales orzul şi griul, dacă era cu putinţă. Pămîntul grecesc nu prea era propice agriculturii, dar idealul cetăţi^ fiind autarcia economică, se dorea întîi de toate asigurarea turtelor, a terciului şi a pîinii, care reprezentau baza alimentaţiei. Bobul, lintea, mazărea, cîteva legume verzi, usturoiul şi ceapa, iată produsele grădinăritului. Livezile erau plantate cu smochini, cărora le mergea bine mai ales în Attica, gutui, peri şi meri. Măslinul, arborele sfînt al Atenei^ producea din abundenţa măsline şi ulei, ca şi astăzi, în întreaga Grecie. Plantele aromate, cimbrul, chimionul, busuiocul, sovîrvul erau apreciate pentru^ bucătărie. Viţa era fie ridicată în boltă, fie aşezata în rînduri, liberă ori pusă pe araci de doi coţi, ca cei pe care Trigeu intenţiona să-i taie din lemnul suliţelor devenite nefolositoare în timp de pace. Oile şi caprele păşteau la munte. Cîteva vaci S1 boi, animale rate, păstrate cu atît mai mate grijă marile sacrificii, uşurau munca ţăranului.
ii dădeau mierea, ce ţinea loc de zahăr.
Alte ocupaţii rustice aveau drept obiect exploatarea resurselor naturale în scopuri artizanale, dacă nu industriale. E cazul tăietorilor, ce procurau lemnul de construcţie, şi al cărbunarilor, care făceau cărbune din lăstărişul verde al stejarilor. Aristofan i-a adus pe scenă cu vervă şi simpatie în comedia sa Acarnienii. Răşina şi smoala proveneau din pădurile de răşinoase, ca şi lemnul pentru corăbii: dar producţia Greciei

propriu-zise nu ajungea necesităților construcțiilor navale, astfel că trebuia să se recurgă din plin la import. Inul era cultivat în Elida, singura regiune din peninsulă destul de umedă pentru această cultură; în alte părți, inul trebuia adus din Asia Mică ori Egipt, în ce privește lîna, turmele grecești dădeau esențialul: fiecare casă torcea și țeșea lîna veșmintelor de care avea nevoie, aceasta fiind ocupația principală a femeilor. Doar produsele de lux veneau din străinătate și formau obiectul negoțului. Aceeași era și situația lucrurilor din piele: sandalele sau mantalele din piele de capră, pălăriile de ploaie, precum și sacoșele, erau confecționate în familie; doar la oraș lumea se adresa meșteșugarilor specializați.

Exploatările cele mai importante din mediul rural erau carierele și minele. Zăcămintele de argilă din Attica ori de la Corint dădeau materia primă numeroaselor ateliere de olari. Carierele de marmură din muntele Pentelic, de lîngă Atena, ca și cele de la Aliki, din insula Tasos, erau exploatate sub cerul liber. Cele din insula Păros, în Ciclade, erau mai ales subterane si pătrundeau adînc în munte: marmura lor, de o excepțională albeață și transparență, era foarte căutată pentru statuarie, formînd obiectul unui comerț activ. Era numită lyhnltes, de la lyhnos, opaiț, evident nu aut pentru faptul că era luminoasă, ci pentru că extragerea ei se făcea la lumina opaițelor. Diversele roci de construcție se exploatau în același fel: sînt cunoscute vestitele cariere sau latomîi din Siracuza, care au fost martore ale agoniei prizonierilor atenieni după dezastrul din Sicilia. în Libia, în apropierea Ci-

renei, se văd și astăzi în multe locuri paturile de calcar cochilifer de pe care au fost desprinse blocurile hărăzite monumentelor marelui oraș a-
frican.

Minele de fier și cupru ne sînt puțin cunoscute.

în schimb, sîntem mai bine informați despre minele de metale prețioase, ce au reținut atenția scriitorilor antici din pricina poftelor ce le trezeau și al rolului pe care 1-au jucat în politica internațională. Ele au stat la baza prosperității Tasosului și au conferit micii insule Sifnos, din Ciclade, o faimă care a durat puțin, dar care i-a permis, către 530, să ridice la Delfi un tezaur somptuos sculptat, în muntele Pangeu, din Tra-cia, minele de aur de la Scapte-Hyle, „Pădurea săpată", erau exploatate de indigeni în folosul grecilor: Tucidide, care poseda mai multe din ele, a trăit acolo în timpul exilului, scoțîndu-și cea mai mare parte a venitului pe durata scrierii Istoriei. Cele mai însemnate mine au fost însă cele de la Laurion*, în extremitatea de sud-est a Aticii. Și astăzi se mai văd galeriile joase și strîmte în care, frînți de mijloc, sclavii mineri înaintau de-a lungul filoanelor de plumb argen-tifer. Mai multe mii de sclavi erau folosiți la extragerea și la tratarea minereului, din care se scoteau la fața locuim lingouri de plumb și de argint destul de fin spre a fi utilizat la baterea celebrelor monede ateniene, „bufnițele de la Laurion", numite astfel după imaginea binecunoscută ce le împodobea reversul. Unul din atelierele monetare era instalat chiar acolo.

Dacă cetatea își trăgea existența din munca țăranilor, afacerile importante se tratau însă la oraș, atît de către particulari, cît și de stat. Iată de ce, încă din epoca arhaică, vși în ciuda puternicului sentiment al naturii care la greci a fost tot timpul foarte viu, civilizația acestora a- fost de la începuturi de tip urban: ea s-a născut m. comunități de oameni trăind în grupuri dense, punmd pe primul plan relațiile sociale. Cum arata un oraș elen în epocile arhaică și clasică? Cît de Modest ar fi fost, el era capitala unui stat: adă-

DnDDDDDnDenDDEDDq^-v.
naannnanrîțztiDuȘDn c \
nr-nnnnnnnnnnnnn »»» t

Fig. 19. PLANUL ORAȘULUI MILET

(După A. von Gerkan și R. Martin) Urbaniștii milesieni au reconstruit în secolul V orașul după principiile raționale care au făcut școală. Lunga peninsulă (aproape 2 km.) a fost împărțită în trei cartiere principale separate de adîncile intrînduri ale celor două porturi, în punctul de în-tîlnire al celor trei cartiere, o zonă joasă a fost destinată (1) monumentelor publice și pieței principale (numită și de sud). Portul cel mai larg deschis (2) este încadrat de teatrul sprijinit pe pantele colinei si de sanctuarul Atenei, la sud. Celălalt port (3), mai strimt, numit și Portul cu Lei, deservește o piață lîngă care se află sanctuarul (4) lui Apolo Del-finios. Construcțiile elenistice și romane care figu-rează pe planul de mai sus și-au găsit lesne locul jn cadrul conceput de arhitecții secolului V. Zidul de incintă urmează în mare un traseu zigzagat. Marea arteră rectilinie (5) care pornește oblic către siid-est făcea legătura cu vestitul sanctuar al lui Apolo de la Didyma.

postea deci principalele servicii ce sînt rațiunea de a fi a acestuia, și le oferea clădirile potrivite. Aici se aflau sanctuarele cultelor publice, fortificațiile, asigurînd apărarea cetățenilor împotriva atacurilor din afară (fie că era vorba de o acropola amenajată ca bastion defensiv, sau de o incintă fortificată înconjurînd întregul oraș, ori de ambele în același timp), o piață mare sau agora*, ce servea tranzacțiilor comerciale și ca loc al adunărilor politice, fîntîni* pentru alimentarea cu apă, indispensabilă oricărei forme de viață, în fine,

clădiri speciale, destinate diverselor organisme administrative şi judiciare, în jurul acestor clădiri publice, din care majoritatea sînt concentrate pe acropolă ori pe laturile agorei, se dezvoltă rețeaua stradala, într-o dezordine care, înaintea veacului V, stă mărturie lipsei oricărui plan de ansamblu. Abia după războaiele persane şi după felul în care s-a procedat la reconstruirea Miletului (distrus de perşi în 494), asistăm la apariția primelor preocupări urbanistice, prin folosirea planului ortogonal, numit şi „în şah". Un rol important în atare evoluție este atribuit arhitectului Hipodamos* din Milet, care a executat, la cererea lui Temistocle, planul Pireului şi a participat în 444—443 la întemeierea oraşului Țurioi. Aristotel, în Politica (1267 b), ni-1 jnfa-ţişează preocupat nu numai de arhitectură, ci Şi de filosofic politică, căci e lucru sigur că respectiva tendință de a înălța în chip rațional un oraş se leagă de mişcarea intelectuală de inspira-Pe matematică creată de Tales la Milet şi dezvoltată de Anaximandru şi Anaximene, de unde Şi numele de scoală din Milet, ce i. s-a dat pe
i \j ^ J * •*•
Duna dreptate. Totuşi aceste inovații au apărut •>$» *n oraşele noi, fără a modifica fizionomia
283 vechUor cetăți.

în rest, extrema diversitate a aşezărilor urbane n-a favorizat la început cîtuşi de puțin generala adoptare a unei trame logice. Oraşe ie de cîmpie s-au dezvoltat îndeobşte în jurul sau în vecinătatea unei înălțimi servind de acropola: de unde dificultățile topografice de a stabili o legătură între oraşul de sus şi cel de jos. Oraşe ie de munte, ca Delfi, aveau foarte mari denivelări. Puține din cetățile Greciei propriu-zise si n t aşezate direct pe malul mării: nici Atena, nici Sparta, nici Argos, nici Teba, nici chiar Corintul nu sînt porturi. Chiar cînd coasta esie aproape, ca la Corint şi la Atena, portul este separat de oraş, ca şi cum grecii epocii arhaice s-ar fi temut de pericolele venind de pe mare: amintire a pirateriei vremurilor geometrice, care se va transforma în Legile lui Platon (IV, 7C4 b şi următoarele) în condamnarea teoretică a aşezărilor maritime, în schimb, majoritatea coloniilor întemeiate de imigranți sosiți pe mare sînt situate pe coastă. Excepția oraşelor Cirene şi Barce, mari aşezări din Libia, întemeiate în interiorul continentului, nu face decît să sublinieze o dată mii mult caracterul original al implantării greceşti în această parte a Africii.

Casele particulare contrastau cu somptuozitatea obişnuită a monumentelor publice prin dimensiunile lor modeste şi extrema simplitate. Ele sînt rarerori construite în piatră: zidurile de cărămidă nearsă sau de chirpici, ridicate pe un soci u scund de zidărie, uşurau treaba hoților ori a „găuritorilor de pereți". Informațiile ne lipsesc în ce priveşte perioadele foarte vechi, cîar pentru vremurile clasice, ştirile extrase din texte şi rej zultatele săpăturilor de la Olint ne îngăduie sa ne închipuim cu oarecare precizie cum arăta casa grecească. Distrus în 348 de armatele lui Filip» oraşul nu a mai fost repopulat după aceea: arheologii americani i-au degajat metodic ruinele. astfel că planul detaliat al mai multor cartiere ne este de atunci cunoscut. Este vorba de cartiere noi, al căror plan a fost trasat la finele veacul»1
TT A r l *i 1 A l* . M__* •*-/» 2'
V. Astfel grupurile de case nu sînt distribuire

Fig. 20. PLANUL UNOR CASE DE LA OLINT
(După R. Martin)

Cele două case degajate de arheologii americani în cursul săpăturilor de la Olint aparțin la două cvartale diferite. Pot fi recunoscute părțile principale ale locuinței, pe latura dinspre stradă: o curte pavată în care se intră din stradă printr-un vestibul; un portic sau o logie care dă în această curte; sălile de locuit şi de primire, precum şi încăperile de serviciu, printre care bucătăria şi baia.

î. Pală de zi 2. Grup sanitar 3. Portic 4. Bucătărie 5. Oficiu C. Atelier 1. Curte 8. Sală de primire 9. Vestibul 10. Sală de zi li. Sală ele primire 12. Potic 13. Grup sanitar 14. Curte 15. Vestibul 16. Bucătărie 17. Logie 18. Oficiu

în aglomerări informe, ca în cetățile mai vechi, ci în ansambluri rectangulare delimitate de rețeaua străzilor ortogonale: avem deja de a face cu sistemul blocurilor, care se va generaliza în epoca elenistică şi pe care romanii le vor numi insulae. în vreme ce casele din Atena, de pildă, aveau rareori ziduri ce se tăiau în unghi drept, cele de la Olint sînt îndeobşte de plan pătrat, roai mult sau mai puțin regulat (în medie cu latura de 17 m). Pe aceasta suprafață se află 0 curte cu deschiderea pe fațada sudică, în care «au încăperile de la stradă, care o mărginesc pe trei laturi. Partea nordică a curții este ocupată "e ^un portic (pastas), sub care se deschid încăperile ^de locuit ale apartamentului privat. Restul ațadei este ocupat de un oficiu, bucătărie, baie \oikos) şi de o sală de oaspeți cu anticamera ei 2ss -O-
Aripa nordică avea un etaj la care se ')ungea pe o scară de lemn şi ale cărui camere
dădeau pe o galerie situată deasupra porticului Acoperişul nu era în terasă ca în oraşele Greciei' propriu-zise, ci de țigle semicilindrice, aşezate pe o şarpantă în două ape, din pricina climatului ploios al Calcidicei. După texte, încăperile de la etaj par a fi format apartamentul femeilor.

Locuința individuala constituia regula în Grecia clasică. Desigur, textele menționează în Atena secolului IV cîteva imobile comune, numite sv~ noikîa, prin opoziție cu casa obişnuită, oikîa, E vorba doar de excepții, căci clădirea înalta cu mai multe etaje, va începe să se răspîndească abia ia Roma. Cîțiva privilegiați ai soartei locuiau în vile mari, cu numeroase încăperi, vaste curți cu portice şi grădini, ca cea a lui Calias unde Socrate îl întîlneşte pe Protagora, în dialogul lui Platon. Şi în acest caz chiar, luxul era discret: mozaicurile pavimentale degajate la Oii n t în cele mai

bogate case, dealtfel primele mozaicuri cunoscute, sînt executate din pietricele negre şi albe, fără nici un fel de pretenţie. Pereţii erau daţi cu var ori împodobiţi cu un strat de culoare cu motive simple. Trebuie să fii Alcibiade sau un personaj deopotrivă bogat şi excentric ca sa-ri împodobeşti cu fresce pereţii casei. Mobilierul se compunea din cufere, paturi, mese, scaune şi taburete, cărora li se adăugau covoarele şi ţesăturile, deseori importate din Orient, în afara veselei comune, din ceramică de fabricaţie locala, cei bogaţi posedau ceramică pictată, de calitate superioară, precum şi vase din metal, bronz şi mai ales argint, care constituiau marele lux al ospeţelor. Citind totuşi inventarul bunurilor Ini Alcibiade, care au fost vîndute după condamnarea sa în procesul Misterelor, inventar păstrat de o inscripţie contemporană, nu ai cîtuşi de puţin impresia unei opulenţe extraordinare, înţelegem de ce Socrate, în Alcibiade al lui Platon (123 b şi următoarele), sublinia diferenţa enormă între resursele celor mai bogaţi greci şi cele ale monarhilor orientali. Adevăratul fast era rezervat, pînă în epoca clasică, doar zeilor.
28?
Munca manuală cea mai grea era făcută, la oraş cît şi la sat, de către sclavi, întîi de toate, aceştia efectuau esenţialul treburilor casnice în fiecare gospodărie, unde minimum de personal servil trebuia să existe: doar un calic (sau, cu începere din secolul IV, un filosof cinic) nu avea nici un sclav, în afara îndeletnicirilor domestice, tot sclavii asigurau funcţionarea întreprinderilor artizanale, căci de industrie nu se poate vorbi decît doar în cîteva cazuri foarte rare. Drept exemplu de excepţie este citat atelierul de arme pe care-1 aveau la Atena, la sfîrşitul veacului V, oratorul Lisias şi fratele acestuia, Polemarh. în momentul, în care, sub Cei treizeci de tirani, averea celor doi fraţi a fost confiscată, ei aveau, după spusele lui Lisias însuşi (împotriva lui Era-tostene, 19), 120 de sclavi şi 700 de scuturi în stoc. Chiar tatăl acestora, siracuzanul Cefalos, trecea drept unul din oamenii cei mai bogaţi din Atena, aşa cum ne informează Platon, care-1 aduce în scenă la începutul Statului, în schimb, pentru majoritatea meşteşugarilor şi negustorilor, cîţiva sclavi erau de ajuns. Cel care, aidoma invalidului lui Lisias, practică un mic meşteşug, fără ajutorul unei mîini de lucru servile, este, într-adevăr, la un pas de sărăcie.
Afară de aceasta, munca manuală era privită cu oarecare dispreţ: chiar termenul de muncitor, banausos, implică o nuanţa peiorativă, ceva mai mică, e drept, decît cel de kapelos, care desemnează pe micul negustor. Cine exercită atare activitate, chiar dacă ea înseamnă artă autentică, nu se bucură de nici un fel de consideraţie în societatea greacă, fie şi cea mai democratică, ca la Atena. După cum se desprinde limpede din Platon, adevărata ocupaţie demnă de un om liber este participarea la treburile publice: tinerii apar-ţmînd marilor familii, care-1 înconjurau pe Somate, nu aveau altă ambiţie, iar educaţia „liberala" pe care aceştia o primeau n-avea alt scop decît să-i pregătească pentru aceasta, sau cel pu-Pn aşa se pretindea, lucru pe care Socrate îl Punea la îndoială. Cu cîţiva ani mai înainte, îierodot afirma că elenii, imitîndu-i pe egipteni, credea el, considerau puţin onorabilă exercitarea unei meseni manuale (II, 167): Ia Sparta, ni se precizează, această prejudecata era mai puternica, în vreme ce la Corint ea nu era atît de răspîndită. Este adevărat că la Atena o lege a lui Solrm prevedea pedepse împotriva oricărui cetăţean leneş: dar nu ştim exact cum era definita lenea şi nu se pare ca legea amintită ar fi schimbat mentalitatea cetăţenilor faţă de munca manuala. Ideile moştenite din vremurile homerice au evoluat: într-adevăr, de mai multe ori în Odiseea se subliniază îndemînarea practică a lui Ulise, al cărui spirit plin de resurse se complace deopotrivă de bine să meşterească un pat şi să comande în lupte, fără ca în ochii poetului şi ai ascultătorilor săi regele Itacăi să aibă aerul că face o excepţie, ba dimpotrivă! Neîndoielnic că în acel caz nu era vorba de o muncă plătită, care după opinia grecilor clasici era puţin onorabilă, ci ele o activitate independentă. Sa comparăm totuşi admiraţia ce i-o inspiră lui Homer pluta ori patul Iui Ulise, cu dispreţul profesat de Calicles, în Gorgias al lui Platou (512 c), pentru capacităţile tehnice ale inginerului şi vom vedea cît de mult s-au schimbat timpurile.
Astfel, contrariu celor ce s-ar putea crede» în practică, o cetate „democratică", precum era Atena, n-avea mai multă consideraţie pentru munca manuală decît cetăţile aristocratice. Neîndoielnic ca Pericle, în vestitul discurs pe care i-1 atribuie Tucidide (II, 40), insistă asupra faptului că patria sa îngăduie meşteşugarilor şi muncitorilor, dacă sînt cetăţeni, să ia parte la conducerea şi treburile statului: acelaşi Pericle însă, instituind obiceiul plăţii unei indemnizaţii zilnice (mi s t os) oricărui cetăţean însărcinat cu o funcţie publica, fie că e vorba de magistraţi, de membri ai Sia-tuluî, de judecători, sau de soldaţi în campanie, a contribuit din plin la abandonarea de către compatrioţii săi a muncii productive pentru a-i face să prefere atare însărcinări modest retribuite, suficient însă spre a le asigura existenţa de pe o
zi pe alta. Astfel, muncile manuale Ia Atena au fost tot mai mult lăsate în seama sclavilor şi a rezidenţilor străini, sau ?netecii, al căror număr era considerabil: studiind socotelile referitoare la construcţia templului numit Erehteion, de pe Acropole, socoteli ce ne sînt cunoscute din inscripţii, se constata ca printre cei 107 lucratori care au putut fi identificaţi, doar 14 erau cetăţeni, restul fiind meteci şi sclavi.
Din aceasta rezultă caracterul fundamental aristocratic al cetăţii greceşti, chiar cînd ea se proclamă un stat popular. Noţiunile de democraţie şi de aristocraţie sînt concepute de greci ca referindu-se exclusiv la corpul cetăţenilor ce participă în mai mare sau mai mică măsura Ia treburile statului. Or, acest corp cetăţenesc, departe de a cuprinde majoritatea locuitorilor, reprezintă în fapt o minoritate privilegiată, cu ex-

cepția, poate, a unor cetăți din regiunile muntoase, unde lumea era prea săracă pentru a cumpăra și întreține mulți sclavi, însă toate manie cetăți grecești oferă același tablou. Cetățenii sînt singurii titulari nu numai ai drepturilor politice, dar şi ai principalelor drepturi civile, ca dreptul de a poseda bunuri imobiliare, pămînturi sau case. Alături de ei, rezidenții străini, „conlocuitorii" (acesta fiind sensul propriu al cuvîntului metec) se bucurau de un statut special ce le asigura unele garanții: ei participau Ia sarcinile fiscale şi militare impuse de stat, fără a avea însă nici un drept politic. Sparta nu permitea străinilor sa locuiască pe teritoriul ei, în schimb Atena îi primea bucuroasa, aceştia jucînd un rol important in producția meşteşugărească, în comerț şi în viața intelectuală. Alături de sclavii propriu-zişi, în Tesalia, în Creta şi în statul lacedemonian se afla o clasă de şerbi legați de pămînt. La Sparta ei se numeau hiloți şi erau, pare-se, urmaşii unor populații supuse de dorieni la sosirea lor în Laconia ori după cucerirea Meseniei: reduşi în stare de totală ser-vitute, aceştia cultivau loturile de pămînt pe care statul le atribuia stăpîniîor. în fiecare an se pro-
în urma unei nenorociri, îl degradează pe om, fă-cîndu-l să-şi piardă orice demnitate. Sclaxail nu are nici viață personală, nici de familie. Fără rezervă ori scrupul, femeile sînt pentru stăpîn prilej de plăceri: captivele troiene, Briseis, Andromaha, Casandra au fost astfel umilite, iar Aristofan vorbeşte cu o vervă îndrăcită de drăguța sclavă tracă răsturnată cu veselie într-un colț de pădure. Desigur, obiceiurile ateniene, mai mult din spirit de economie decît din umanitate, au introdus în lege unele măsuri de protecție care să-i apere pe sclavi de violențe excesive. Pe de altă parte, unele forme de religie le erau deschise: ei se puteau iniția la Eleusis. în această privință pietatea eleusină deschidea cu multa discreție poarta viitorului. In mare, însă, deosebirea între omul liber şi sclav a rămas în societatea grecească o deosebire fundamentala. Deoarece, din pricina riscurilor prilejuite de războaie, amenințarea sclaviei plutea deasupra oricărui om liber (Platon însuşi a cunoscut în 388 atare nenorocire din care a fost scos doar prin intervenția generoasă a cirenianului Anike-ris), destinul omenesc, supus prin firea lucrurilor atîtor primejdii de temut, apărea încă şi mai patetic în ochii grecilor, iar poeții acestora n-au scăpat prilejui de a exploata respectiva sursă a
tragicului.

Sclavi sau hiloți, meteci ori perieci, cetățeni împreună cu familia lor, nu sîntem cîtuşi de puțin în măsură să dăm procentajul acestor diverse categorii per totalul locuitorilor din cetăți. Ca totdeauna în istoria veche, datele statistice lipsesc cu desăvîrşke. Iată, totuşi, ca reper, evaluările a-proximative în ce priveşte Atena şi Sparta, privite fiecare în perioada celei mai mari prosperități. Cifrele ce urmează au la bază calculele de curînd făcute de V. Ehrenberg, el însuşi subliniind clar marginea de incertitudine ce o comporta. La începutul războiului peloponesiac, prin 432, Atena ya H numărat aproximativ 40 000 de cetățeni (sau, ^mpreună cu familiile lor, aproape 150000 de Persoane), 10000 pînă la 15000 de meteci (sau, lmPreună cu familiile, 40 000 persoane) şi aproape
110 000 de sclavi, -.adică o populație totală de 300000 de locuitori. Imediat după războaiele persane, prin 480—470, statul lacedemoriian număra fără îndoială 5 000 de spartani (adică 15000 de persoane, cu familiile), 50 000 de perieci şi între 150 000 şi 200 000 de hiloți, deci aproape 250 000 de suflete. Multe din cetățile mijlocii vor fi avut un număr de cetățeni în jurul 'cifrei de 10000, pe care Aristotel, întemeindu-se pe datele experienței, o considera ideala. Ținmd seama de faptul că printre locuitorii privilegiați unii nu luau parte la treburile publice din neglijență, incapacitate sau boală, vedem cît de restrîns era cadrul cetății greceşti: în mijlocul unei populații compusa în mare parte din persoane inapte din punct de vedere civil şi politic, toți cei ce jucau un rol, eît de mîc va fi fost el, se cunoşteau cel puțin din vedere.

Să-i analizăm acum pe aceşti cetățeni, unici depozitari ai drepturilor care, în ochii grecilor, dădeau posibilitate omului sa fie cu adevărat un om. Calitatea de cetățean o dețin prin naştere: cel puțin tatăl lor, uneori şi mama, după cum prevedea pentru Atena o lege a lui Pericle, aparțineau deja corpului privilegiat. De regula, sîn-gele conferea deci dreptul de cetățenie; vechea tradiție a clanului la care se aparținea prin naştere se menținea astfel într-un chip durabil în cadrul cetății. Acordarea acestui drept străinilor rămîne un privilegiu cu care statele greceşti nu se arătau a fi prea darnice: el recompensa merite excepționale sau se explica prin împrejurări deosebite. Poporul Atenei primea, de pildă, în 409, în rin-durile sale pe cel ce-1 ucisese pe Frynihos, una dintre căpeteniile partidului oligarhic, urîtă peste măsură: faptul este amintit de Lisias în pledoaria sa Contra lui Agoratos (70—72) şi confirmat de o inscripție descoperită. Puțin mai tîrziu, în 406. spre a recompensa pe metecii care serviseră ca vîslaşi în bătălia navală de Ia insulele Argintise, un decret le conferea cetățenia în bloc. în fine,-în 405, în zăpăceala de după înfringerea de • Ia j\igospotamos, atemenii au acordat dreptul de cetățenie samienilor care le-au rămas credincioşi în acele timpuri grele. Acestea nu sînt însă decît cazuri particulare ori expediente în vremuri de restrişte. De obicei, la Atena, ca şi în alte părți, poporul este gelos pe prerogativele lui civice şi, departe de a extinde avantajele acestora asupra unor noi locuitori, căuta, dimpotrivă, să Ie res-trîngă: astfel se explică legea lui Pericle mai sus amintita, ce limita dreptul de cetățenie la ate-nienii născuți din tată şi mamă atenieni ei înşişi. Conform acelor prevederi, Temistocle, de exemplu, n-ar fi fost cetățean fiindcă se născuse dintr-o sclavă traca! De

altminteri, mai tîrziu, Pericle însuşi a trebuit să solicite o derogare pentru fiul ce-1 avusese cu Aspasia din Milet: poporul a avut bunul simț să nu-1 refuze. Sparta era încă şi mai drastică în această privință. Herodot afirma că prezicătorul Teisamenos din Elis şi fratele lui sînt singurii oameni din lume care au primit vreodată cetățenia spartană (IX, 35), la aceasta contribuind încrederea deplină pe care lacedemonienii o aveau în oracolul de la Delfi ce-i prezisese lui Teisamenos cinci mari victorii: fapt pentru care dornici sa-1 aibă la ei, s-au supus vrerii prezicătorului, acordîndu-i lui şi fratelui său imensul privilegiu pe care-1 cerea.

Naşterea singura nu era de ajuns: copilul mai trebuia recunoscut oficial de către tată şi primit în cadrele sociale ale cetății. Cită vreme această formalitate nu era îndeplinită, putea fi oricînd abandonat prin expunere. Obiceiul era ca pruncul abandonat să fie aşezat într-un vas de lut, adăugind cîteva obiecte, brățări sau coliere, care ar n^ putut eventual servi la recunoaşterea în cazul ca avea norocul să supraviețuiască: poeții comediei noi de după Euripide şi romancierii din epoca tîrzie au făcut uz în mod copios de atare recunoaşteri pricinuite de ceea ce literatorii noştri, imitindu-i pe antici, numeau „crucea mamei mele". La ^Sparta, hotărîrea ele a lăsa noul născut în V]ața nu aparținea nici măcar tatălui, ci unui sfat al batrînilor tribului care, după ce examinau copilul, autorizau creşterea lui daca li se părea voinic şi bine făcut; dacă nu, îl aruncau într-o prăpastie a Taigetului. La Atena, ceremonia am-jldromiilor, ce avea loc a cincea zi (după Suda) ori a şaptea zi (după Hesychios) de la naştere, marca intrarea oficială în familie a nou-nascutului: femeile din casă care asistaseră la naştere luau copilul în brațe şi îl purtau în fugă în juruj vetrei. Era deopotrivă un rit de purificare a prihanei provocate de naştere şi un rit de primire a copilului în sînul cultului familial. Ceva mai tîrziu, într-a zecea zi, copilul îşi primea numeie cu ocazia unui ospăț la care erau poftiți familia şi prietenii. Acestor ceremonii li se adăuga şi india prezentare în fața acelui grup, jumătate religios, jumătate politic, intermediar între familie şi trib, ce se numea fratrle. După aceea copiluî avea o existență legala.

Educația ce urma să o primească este cu totul diferita dacă e vorba de Sparta ori ele Atena (despre celelalte cetăți informațiile noastre sini cu totul insuficiente). Tînărul spartan, îndată ce a împlinit vîrsta de şapte ani intră în complexul sistem de educație colectivă organizat de stat. t,s trece dintr-o clasă de vîrsta în alta, dirijat de profesori şi monitori, supus la exerciții regulate, deseori dure, si la o disciplina riguroasă ce are drept scop creşterea rezistenței fizice şi a forței morale pentru ca tînărul să devină soldat. Aceasta educație se prelungea pînă la vîrsta de treizeci de ani: nici căsătoria nu scutea pe tînărul spartan de viața în comun cu tovarăşii săi. Evident ca locul acordat educației intelectuale în cadrul respectivului sistem era redus: ea se limita la cin-tecul coral, la studierea poeților naționali, Aic-man*, Terpandru*, Tirteu, şi la învățarea unei morale civice exigente şi limitate. De unde lipsa de încredere față de retorică, fapt ce surprindea pe ceilalți greci, atît ele înclinați către arta cu-vîntului, şi-i umplea de admirație pentru aceie sentințe scurte şi concise numite apoftegme ia-cedemoniene.

La vîrsta de şase sau şapte ani, tînarul atenian scapă de exclusiva tovărăşie a femeilor din eineceu şi se duce la şcoala, însoțit ele mi sclav numit pedagog. Legile lui Solon prevedeau drept datorie a tatălui unei familii sa vegheze Ia educația fiilor săi: în celebra prosopopee a legilor» introdusa de Platon în Criton (49 d), ele îşi revendica meritul de a-1 fi obligat pe tatăl lui Socrate sa-1 învețe muzica şi gimnastica. Profesorii funcționau pe cont propriu, primind de la părinții elevilor remunerația strădaniei lor. Gramaticul preda cititul, scrisul şi socotitul, apoi îi învățau pe dinafară poemele lui Homer, Ile-siod, Solon sau Simonide: din dialogurile lui Platon se vede ce importanță se acorda cunoaşterii poeților pentru formația intelectuală şi morală. Profesorul de muzică preda lira şi citară, cea din urmă mult mai greu de însuşit şi necesîtînd o competența tehnică puțin compatibilă cu tradițiile educației liberale. Fluierul dublu (aitl'.is}, introdus pentru o vreme în şcoli şi foarte apreciat de publicul atenian, a fost ulterior eliminat pentru că, după cum ne spune Aristotel (Politica, VIII, 6, 1341 a-b), stîrnea emoții prea puternice, care tulburau sufletul în loc să-1 disciplineze. Muzica juca în tot cazul un rol capital în educația tînărului grec. în fine, profesorul de gimnastică sau paidotribul îl învăța pe copil principalele exerciții atletice, în clădiri special ame-najate pentru acest scop şi care se numeau palestre*, începînd de la cincisprezece ani, tînarul frecventa gimnaziile* publice, la Academie, U Liceu ori la Kynosarges, unde avea la dispoziție instalații asemănătoare cu cele din palestrele particulare, în plus existînd şi o pistă de alergare, grădini şj săli de reuniune, unde filosofilor şi sofiştilor^ le plăcea să se întîlnească cu discipolii lor după exercițiile corporale. După cei doi ani Qe efebie, tinerii continuau să vină la gimnaziu, *°c^ preferat de antrenament, de destindere şi de lntilnire. Măsuri legislative foarte vechi stabileau Î95 re§ administrării stabilimentelor atletice, fixînd orele de deschidere şi închidere şi pedepsind cu asprime exemplara încercările de iurt dinăuntru acestor amenajări rezervate exclusiv oamenilor liberi.

Nu putem evita aici aluzia la o chestiune de moravuri ce datorează unei părți a literaturii greceşti o dubioasă celebritate: relațiile amoroase între tineri şi bărbați maturi, desemnate cu numele de pederastie. Atare perversiune sexuală şi mentala s-a bucurat în lumea greacă de un anume prestigiu, din pricina calității sociale a adepților ei şi a talentului unui Platon. Totuşi, ne-am înşela foarte tare crezînd că astfel de viciu era general răspîndit în societatea

elena şi ca el nu stîr-nea nici un blam. Desigur, morala sexuală a grecilor nu a fost niciodată riguroasa, excepţie fă-cînd cazul soţiei adultere şi al complicelui ei. Dar dacă moravurile admiteau fără rezervă întreţinerea unei concubine sau frecventarea curtezanelor, ele nu erau peste tot la fel de indulgente atunci cînd era vorba de relaţii nefireşti. Aici trebuie admisă o diferenţa între state, în unele cetăţi do~ riene, la Sparta, în Creta, ca şi la Teba, unde adolescenţii erau încredinţaţi adulţilor însărcinaţi sa-i formeze în meseria armelor, această „camaraderie militară" favoriza, încă din vremuri străvechi, naşterea unor prietenii „speciale" ce erau lesne urmate de refulări fiziologice. Atare legături personale erau uneori încurajate pentru a întări coeziunea morală a trupelor de elită: de pildă cazul „batalionului sacru" al tebanilor în vremea lui Epa-rninonda. Ulterior filosofii au căutat o explicaţie utilitară acestui obicei straniu: Aristotel în POLI-tica II, 10, 1272 a) îşi închipuie ca legislaţia cre-tana admitea homosexualitatea drept o contramă-sură faţă de creşterea populaţiei. Dar la Atena_ ^ în restul lumii greceşti atare viciu era privilegiul unei mici minorităţi pe care opinia publică îl condamna cu toată asprimea. Aristofan biciuieşte cu orice prilej pe acei dintre compatrioţii săi a căror perversitate era notorie: n-ar fi facut-o _cu atîta uşurinţă dacă n-ar B fost sigur că î>ntîmpurd o audienţă favorabilă din partea publicului. Pe" (derastia înflorea în rîndurile aristocraţiei şi nu ale

Î97

poporului. Tocmai pentru a atrage aceasta clientela bogata, olarii attici de la sfîrşitul arhaismului înscriau pe vase aclamaţii în cinstea unor băieţi frumoşi. Se ştie că Harmodios şi Aristogeiton erau legaţi de o simpatie reciprocă şi că uciderea tiranului Hiparhos a avut ca motiv direct o ofensă sentimentala şi nu dragostea de libertate: fapt care n-a împiedicat democraţia să-4 cinstească pe Jiranoctoni. în vremea războiului peloponesiac homosexualitatea îşi recruta adepţii în cadrul societăţilor secrete sau hetairii aristocratice. Am văzut ca procesul lui Socrate reflectă ostilitatea -şi dispreţul poporului atenian faţă de aceşti tineri rătăciţi. Tot talentul lui Platon şi piruetele lui mentale în legătură cu presupusele avantaje ale acestor amoruri perverse nu pot ascunde repulsia naturală pe care ele o inspirau majorităţii opiniei publice. Legile ateniene erau severe cît priveşte împingerea adolescenţilor pe calea desfrîului: chiar violarea unui sclav se pedepsea la fel ca cea a unui copil liber, în aşa măsură detesta morala pu-blică actul în sine. Cînd în 345 oratorul Eschine a vrut să-1 discrediteze pe Timarhos, prietenul Iul Demostene, care se pregătea să-i intenteze un proces politic, el 1-a acuzat de moravuri ruşinoase» obţinînd degradarea lui definitivă în faţa legii şi a opiniei cetăţeneşti: lectura discursului Contra lui Timarhos, după cea a lui Aristofan, sînt suficiente spre a ne lamuri despre adevăratele sentimente pe care poporul atenian le nutrea pentru pederastie. Şi divinul Platon, spre bătrîneţe, lup devenit păstor, a căutat sa alunge din cetatea Legilor (VIII, 836 b şi următoarele) amorul împotriva firii, în-ţelegînd în cele din urmă că acesta era puţin indicat dobmdiril virtuţii.

Cetatea greacă are o dublă natură, geografică şi umana: ea corespunde deopotrivă unui teritoriu determinat, în general unitar, si unui grup de oa-meni, corpul civic. Dintre cele două aspecte ale i entităţi politice, al doilea este cel mai 111'- există aici o simţitoare deosebire faţă noţiunea modernă de patrie, care în ochii noş-tri este strîns legată de pămînt. în schimb, ceta-ica grecească înseamnă înainte de orice totalitatea oamenalor ce o compun. Motiv pentru care numele oficial ce-1 poartă în texte nu este cel al unei regiuni sau al unui oraş, ci numele unui grup uman: nu se spune Atena, ci a temenii; nu Sparta, ci lacedemonienii; nu Corintul, ci corintienii şi aşa mai departe. Aceasta nu înseamnă că grecii n-au simţit, ca şi aioi, atare forma elementară a patriotismului care este legătura cu pămîntul ari oraşul natal: poeţii şi oratorii lor au dat acestui simţămînt expresii mişcătoare sau măreţe, ce ne servesc încă de model, în împrejurări extraordinare însă, ei socoteau că esenţial nu era pămîn-tul, ci oamenii, şi considerau cetatea salvată, chiar după pierderea teritoriului, dacă se salvase corpul cetăţenesc şi putea face să renască aiurea tradiţiile şi cultele sale. Cînd Harpagos, generalul însărcinat de Cirus cu supunerea Ionici, a început să asedic/.e Foceea, foceenii, ne spune Herodot (I, 164 şi următoarele), văzînd că orice rezistenţa este imposibilă, „şi-au tras la apă penteconterele, şi-au îmbarcat în ele copiii, femeile şi întregul calabalîc, precum şi statuile zeilor scoase din sanctuare şi toate ofrandele, cu excepţia sculpturilor de bronz, de piatră şi a tablourilor pictate. După ce au isprăvit îmbarcarea, au urcat ei înşişi la bord şi au luat-o spre Chios". De acolo, au plecat să întemeieze un nou oraş în Occident, la Ala-lia, pe coasta răsăriteană a Cor sicii. Populaţia din Teos a procedat în acelaşi chip, aşezîndu-se în Traci a, pe locul Abderei, veche colonie a clazoj menienilor, pe care primii colonişti au trebuit sa o părăsească, în momentul în care perşii au ocupat Atena, în 480, Temistocle, în numele atenie-nilor refugiaţi la Salamina, 1-a ameninţat pe amiralul spartan Eurybiade, care comanda flota gre~ ceaşca, ca va părăsi coaliţia dacă acesta va stărui să nu dea bătălia: „Dacă nu vei face ce-ţi propun, vom pleca îndată cu familiile noastre la Si-ris, în Italia, oraş ce ne aparţine de multa vreme şi unde, după oracole, va trebui să întemeiem o colonie". Şantajul a reuşit şi a avut ca urmare victoria de la Salamina. Dacă însă atememi şi-ar fi pus în aplicare proiectul, n-ar fi avut sentimentul destrămării corpului lor civic: cetatea ateniană ar fi schimbat doar teritoriul şi în consecinţa si numele, dar oamenii care o formau şi-ar fi păstrat în noul loc demnitatea de cetăţeni ai unei cetăţi greceşti. ^

Fiecare cetăţean avea, în principiu, partea sa în conducerea statului, simţindu-se direct legat de el prin obligaţii imperative. Totuşi, între cetate şi individ nu existau în toate cazurile raporturi directe, fără intermediari. De fapt, în fiecare cetate, cetăţeanul participa la grupări mai restrînse, al căror rol era totodată religios şi politic, servind de legătura între stat şi particulari. Deasupra familiei, în sensul restrîns ai termenului, existau clanurile tradiţionale cu caracter nobiliar, ce se revendicau de la un strămoş mai mult sau mai puţin mitic şi care-si aflau coeziunea în cultele comune. Desigur, cel puţin la Atena, evoluţia care a dus la apariţia cetăţii clasice a avut loc m esenţă împotriva autorităţii odinioară atotputernice a şefilor de clan: după cum s-a văzut, astfel trebuie interpretată legislaţia lui Dracon privitoare la omucidere. Diversele legi somptuare ce interziceau orice lux excesiv la funeralii aveau ds asemenea drept obiect împiedicarea familiilor nobile să rivalizeze în etalarea bogăţiilor lor cu ocazia fiecărui doliu. Oricum, apartenenţa la un ge-nos ilustru a rămas în Atena epocii clasice un tit-lu de glorie şi de mîndrie. Prin tatăl său Xanti-pos, Pericle era membru al genosului Buzygilor, iar prin mama sa Agariste era legat de clanul Alc-ttieonizilor, care luptase în secolul trecut împotriva lui Pisistrate, un membru al lui, Clistene, fiind reformatorul democraţiei ateniene, în secolul ÎV, oratorul Licurg, care a jucat rolul de frunte |a Atena timp de doisprezece ani după bătălia de la Cheroneea, aparţinea genosului Eteobutazilor, alt clan familial străvechi ce poseda prin recunoscuta tradiţie sacerdoţiul lui Poseidon Erehteus (pe care Licurg 1-a exercitat personal) şi cel al teriei Polias, cu alte cuvinte serviciile a doua
divinităţi cinstite în Frehteion, cel mai venerabil sanctuar al Atenei. Din aceste exemple se vede de cît prestigiu se mai bucurau încă în epocă familiile desemnate cu numele generic de eupatrizi, s nobilii".
Nici vorbă ca toţi cetăţenii sa fi aparţinut vreunui genos. Toţi erau însă grupaţi în asociaţii cu caracter religios şi civic, despre care ştim prea puţin şi care purtau denumirea de hetairii, „tovărăşii", întîlnite în Creta, la Tera, la Cirene, dar pe care nu trebuie să le confundam cu asociaţiile politice cu acelaşi nume ce şi-au avut rolul lor ia Atena în vremea războiului pelopowesiac; „frăţiile" ori fratriile sînt mai larg răspîndite şi am văzut ca ele vegheau la Atena asupra dreptului de cetăţenie: tatăl îşi înscria fiii legitimi ori adoptivi în registrul fratriei, iar tînărul căsătorit îşi prezenta soţia membrilor acestui grup. Dar constituţia ateniană a lui Clistene, fără sa fi retras fratriilor privilegiile lor, a creat, alături de aceste asociaţii, subdiviziuni pe bază teritorială ale cetăţii, numite deme*; atare cartiere urbane sau districte rurale aveau să devină elementul de baza al organizării civice, începînd de atunci, apartenenţa la o cetate se definea oficial prin înscrierea în registrele unei deme, ele îndeplinind rolul de stare civilă. Respectiva formalitate avea loc cînd tînărul atingea vîrsta de optsprezece ani, ea fiind consfinţită printr-un vot al cetăţenilor ce alcătuiau dema, demoţii: după înscriere, tînărul atenian devenea efeb. Numele lui oficial era după aceea compus din numele propriu, urmat de numele tatălui la genitiv şi de un adjectiv (demoti-cul) care preciza dema, certificînd astfel calitatea sa de cetăţean: Pericle, fiul lui Xantipos, din dema Holargos (în suburbia de est a Atenei); De-mostene, fiul lui Demostene, din dema Peania (astăzi Liopezi, în Mesogeea).
Dincolo de repartiţia în fratrii ori în deme, majoritatea cetăţilor greceşti au păstrat vechea împărţire a cetăţenilor pe triburi. După cum arata numele, tribul (jyle) e de origine etnică sau gen-
tilică. Adeseori el e mărturia străveche a împărţirii poporului grec înaintea sosirii sale în bazinul egeean: astfel, în cetăţile doriene se regăsesc frecvent cele trei triburi doriene cu numele lor tradiţionale, hyleenii, dymanii şi pamfylii. Acestora li se adaugă uneori şi altele, care desemnau la început populaţia nedoriană: este cazul, de pilda, la Siciona, unde exista un ai patrulea trib, cel al aigialeenilor. Herodot ne povesteşte (V, 68) că la începutul veacului VI, tiranul Clistene, care aparţinea celui din urmă, i-a schimbat denumirea în arhelaoi, „tribul şefilor", impunmd celor trei triburi doriene nume injurioase formate din cuvintele ce în greceşte însemnau porc (hyaţi şi hoi-raţi) şi măgar (oneaţi): noile denumiri au rămas în uz mai bine de şaizeci de ani după moartea tiranului, în cetăţile ioniene, cel mai des apar cele patru triburi ioniene (geleonţii, argadeii, aigikoreii ' şi hopleţii), însoţite uneori, ca la Milet, de triburi suplimentare. Pînă la sfîrşitul secolului VI, Atena n-a cunoscut decît cele patru triburi ioniene. Dar după căderea Pisistratizilor, Alcmeonidul Clistene, descendent al tiranului din Siciona, le-a înlocuit prin zece triburi formate pe principiul teritorial, ele nefiind decît grupări ale clemelor. Desemnînd eroii eponimi ai noilor triburi, oracolul de la Delfi şi-a dat girul acestei reforme, a cărei importanţă politică, era deosebită deoarece ea sfărîma vechile cadre şi solidarităţi tradiţionale pentru a topi întregul popor al Atticei in noua organizare. De acelaşi procedeu se folosiseră deja şi alţi reformatori: cînd la mijlocul veacului VI Demonax din Mantineea a fost chemat la Cirene spre a da legi, ci a înlocuit triburile doriene formate de la începuturile coloniei cu trei triburi noi, în care a repartizat elementele de obîrşie diversă ce alcătuiau pe atunci populaţia marelui oraş african. A Oriunde există, r.tare împărţire, rolul tribului m cetatea arhaică şi'clasică este deosebit de important. Nu numai ca membrii tribului sînt uniţi pnn Celebrarea cultelor comune, ca cel al eroului 301 ePoftini> .^ar repartizarea sarcinilor publice, poli-judiciare ori fiscale se face în cadrul tribu-
lui. Respectiva organizare internă a statului o. putem cel mai bine surprinde la Atena. Marea majoritate a magistraturilor sînt colegiale, fiecare colegiu numărînd atîţia magistraţi cîte triburi sînt (zece, de la Clistene), sau un multiplu de zece. Aceeaşi regulă şi în ce priveşte alcătuirea tribunalelor. Din vremuri imemoriale, recrutarea în

armata se baza şi ea pe această împărţire a corpului civic, împărţire menţinută cu grijă în unităţile de infanterie ori de cavalerie: astfel escadronul dat de fiecare trib se numeşte el însuşi „trib", f y le, fiind comandat de către un fylarh. încă de la Homer, putem auzi din gura lui Nestor cum îl sfătuieşte pe Agamemnon în ce priveşte ordinea de bătaie:
„Armia tu întocmeşte-ţi acum după neam
şi-nrudire, Neamul pe neam să s-ajute la luptă şi ruda pe
ruda".
(Iliada, II, 362—363)
Stabilitatea armatei greceşti în acţiune (excepţie făcînd folosirea mercenarilor) rezulta din menţinerea cadrelor civice înlauntrul formaţiilor militare, în domeniul fiscal, repartiţia sarcinilor- directe care cad în seama particularilor, numite fiind liturgii*, este organizată pe triburi: .atare cheltuieli publice, cărora cetăţenii bogaţi le făceau faţă pe rînd, angajau dealtminteri prestigiul triburilor cînd era vorba de un concurs ce le -aducea în competiţie prin persoanele gimnasiarhilor ori horegilor lor. Astfel cetăţeanul se află chemat să fie zilnic solidar cu membrii grupului său. în acest sens, spaţiul rezervat în Agora eroilor eponimi, în care patronii celor zece triburi îşi aveau statuile una lîngă alta, era ca un simbol al statului atenian: acolo erau afişate convocările oficiale, militare, ca şi civile, în fine, cînd cetatea cinstea cu funeralii solemne pe cei ce-au pierit în lupte, fiecare trib îşi aduna resturile alor săi într-un singur sicriu din lemn de chiparos şi tot în ordî-
nea triburilor se sapa în marmura numele celor căzuţi pentru patrie.
Solid încadraţi deci în corpuri intermediare, cetăţenii participau mai mult sau mai puţin direct, după cetăţi, la conducerea statului. Vechea mo-narhie a vremilor homerice a cedat aproape peste tot locul, în epoca clasică, unui regim aristocratic ori popular. Au mai dăinuit doar dinastiile naţionale ale populaţiilor puţin evoluate, aflate la periferia elenismului, în Macedonia şi în Epir. Un fenomen în aparenţă aberant, cum e monarhia Batiazilor, care durează la Cirene pînă la mijlocul secolului V, se explică prin caracterul tiranic căpătat de aceasta sub ultimii trei regi: comportîndu-se ca tiranii contemporani, ei au prelungit cu trei sferturi de veac un regim care altminteri ar fi fost perfect anacronic. Peste tot, cu excepţia cazului foarte special al Spartei, amintirea regalităţii n-a mai dăinuit decît doar în titlul purtat de vreun magistrat, ca arhontele-rege la Atena, ale cărui funcţii aveau un caracter onorific, fiind mai mult religioase decît civile. Exercitarea puterii era împărţită între adunarea cetăţenilor, sfat ori sfaturi şi magistraţi. Cele trei elemente fundamentale ale sistemului politic grecesc reapar în majoritatea cetăţilor, cu prero-gative variabile, indiferent de regimul politic, aristocraţie, oligarhie, democraţie. Modalităţile de recrutare a acestor corpuri şi principiile conform cărora participă ele la guvernare determină caracterul acestui regim într-un anume stat. Adunarea (eclesia) era formată, în principiu, din toţi cetăţenii ce se bucurau de drepturi politice. Deoarece ea nu se putea întruni decît rareori, u" sfat restrîns avea rolul să urmărească treburile: el purta de obicei numele de bule*. Cînd era alcătuit din bătrînii cetăţii, se numea genisie. Se Jntimpla ca sfatul şi gerusia să coexiste. Magistraţii asigurau administrarea diverselor servicii pu-rjjj0^ executînd hotarîrile adunării şi ale sfatului. în"^!01^1 S"a v?zu.tj e* s*nt Deseori constituiţi 303 în t° ' '" -^e P1"*110*?*11' reprezentării triburilor.
teone, sistemul îmbină o formă de guvernare
directa (decizii luate în adunare) cu un embrion de guvernare semireprezentativ (rolul sfatului) magistraţii fiind supuşi controlului permanent al sfatului şi ocazional al adunării. Aşa cum s-a arătat decurînd, lumea greacă clasică nu a cunoscut sistemul reprezentativ propriu-zis, în care mandatarii delegaţi de popor să aibă întreaga putere de a acţiona în numele lui, fără să fie obligaţi a da seama: doar cîteva state federaliste, precum Confederaţia beoţiana, au putut practica un. sistem de acest gen. Dar în majoritatea cetăţilor puterea reală aparţinea fie unuia sau mai multor sfaturi restrînse (regimul avînd atunci un caracter aristocratic sau oligarhic), fie adunării, călăuzită mai mult sau mai puţin eficient de către . bule. (cazul regimurilor democratice, ca cel de la Atena).
Cu toate că teoreticienii, urmînd pilda lui Aristotel, au încercat să clasifice cît mai exact constituţiile cetăţilor greceşti, nici una dintre ele nu reflecta în stadiul lui pur vreunul din regimurile enumerate. Definirea acestora, dincolo de infinita lor diversitate, este o chestiune subiectiva şi de filosof ie politică. Se ştie că discipolii Stagiritului, ca şi maestrul lor, au consacrat ••monograf ii constituţiilor a 158 de state greceşti sau barbare. Judecind după Constituţia atenienilor, astăzi păstrată graţie unui papirus, fiecare din aceste tratate cuprindea istoricul instituţiilor an-terioare, apoi o descriere a stadiului lor actual. Din aceasta se desprindea complexitatea transformărilor instituţionale de-a lungul veacurilor, într-o lume grecească extrem de compartimentata. Daca din întîmplare cunoaştem destul de bine funcţionarea constituţiei ateniene şi destul de aproximativ pe cea a Spartei, nu trebuie pierdut nia p clipă din vedere că majoritatea celorlalte cetăţi, ale căror constituţii ne lipsesc, îşi avea fiecare originalitatea sa, toate urmînd o evoluţie proprie.
Ar fi desigur nesăbuit să voim a defini p tendinţă generală pe care progresul cunoştinţelor noastre ar risca să o infirme. Putem spune numai că regimurile aristocratice rezervau reprezenţan-ţilor familiilor nobile accesul în diverse consilii şi
preferau ca membrii acestor sfaturi să fie numiţi pe viaţa: astfel era sfatul Areopagului la Atena, înaintea reformei lui

Solon. în acest caz rolul adunării poporului se rezuma la aprobarea mai mult sau mai puțin spontană a hotărîrilor luate de membrii sfatului, în rest, se adoptau măsuri de limitare a numărului de cetățeni cu drept de exercițiu, excluzîndu-se, de pildă, cum s-a întîmplat la Teba, orice cetățean care şi-a vîndut personal marfa la piață în cel puțin ultimii zece ani, cu alte cuvinte toți micii proprietari rurali. Regimurile oligarhice nu se deosebeau de precedentele decît prin metoda folosită pentru a alege minoritatea ce-şi aroga, înăuntrul corpului civic, cea mai mare parte a puterii: nu mai conta originea sociala, ci bogăția, în acest fel producîndu-se o anumită împrospătare a elitelor. Erau fixate norme censitare spre a intra în sfat, a ocupa magistraturi şi chiar pentru a face parte din adunare, în funcție de cît de mare era acuitatea problemelor sociale, oligarhia lua o formă violentă ori moderată, iar măsurile de restrîngere a numărului cetățenilor privilegiați erau mai mult sau mai puțin drastice. Aristotel a înşiruit toate artificiile menite să descurajeze elementul popular de a se interesa de treburile publice: ele fac cinste imaginației gînditorilor politici care au conceput atare formă de pseudode-Tiocrație, mascînd un regim oligarhic propriu-zis. Adevărata democrație poate avea şi posedă, într-adevăr, instituții destul de asemănătoare cu cele ale regimurilor aristocratice sau oligarhice, dar ele funcționează într-un spirit cu totul diferit. Eclesia se întruneşte cu regularitate, toți cetățenii participă la ea şi dispun de o deplină libertate de opinie; ea controlează în amănunțime activitatea magistraților şi a sfatului; decide asupra tuturor chestiunilor importante prin decrete votate prin ridicarea manii, după prealabila lor discutare în p^n; adunarea practică deci o guvernare directă, cal*u.zită de vederile oratorilor care îi orientează Pontica. Doar acestui sistem i se poate aplica re-• Fenelon: „La greci totul depindea de , iar poporul de cuvîntul rostit", în statul
)6
cocit un procedeu, aplicat pentru întîia oara ta 487, ostradsmul: în fiecare an, într-a şasea pry-tanie, eclesia hotăra dacă era cazul sau nu sa se aplice atare măsură. Dacă da, se trecea la vot, folosindu-se în chip de buletine cioburi de vase ceramice (ostraca), de aici derivînd termenul însuşi de ostracism. Fiecare votant zgîria pe ciobul sau numele omului politic pe care dorea să-1 proscrie. Cel desemnat de majoritate era alungat din Atena pe zece ani, lăsînd astfel drum liber adversarilor săi. Ostracizarea a fost aplicată în cursul veacului V mai multor conducători politici influenți, printre care Aristide, Temistocle, Cimon şi Tucidide, fiul lui Melesias, a cărui exilare în 443 i-a permis lui Penele să conducă Atena după voie. în săpaturile din Agora, mai ales, au fost descoperite peste l 600 cioburi, cu şaizeci de nume diferite înscrise, între ele figurînd toate cele ale ostracizaților cunoscuți. Măruntele documente sînt dovada ascuțimii luptelor politice în Atena secolului V, dar şi a gradului de instrucție atins de cetățenii păturii de mijloc, aproape toți în stare să scrie corect un nume cu penelul sau cu un vîrf ascuțit. Ostracismul a căzut în desuetudine după 417, cînd a devenit evident că intrigile partidelor alterau esența procedurii.

Rolul tribunalelor democratice nu era mai puțin însemnat decît al adunării: stăpîn al votului său în tribunal, poporul era prin însuşi acest fapt stăpînul întregii vieți politice din cetate, aşa cum remarcă pe bună dreptate Aristotel în Constituția, atenienilor (IX, 1). Sentimentul general al democraților se exprimă cel mai bine prin strigatele mulțimii, cu ocazia tristei afaceri a judecării strategilor învingători în bătălia navală de la insulele Arginuse: „Este o infamie sa împiedici poporul sa facă ce-i place". Prin cuvintele de mai sus, cinstitul Xenofon devenea ecoul fidel al demagogilor timpului (Helenicele, I, 7, 12). Singur Socrate, pe atunci prytan a avut tenacitatea sa opună pînă la capăt furiei populare autoritatea 307 &" ^5r a ^ost *n zadar, iar atenienii aveau să plătească crunt, mai apoi, atare neînfrînată în-
•j, y -v*>i
>.-.*•
verşunare, de care s~au căit aproape imediat, însă prea tîrziu.

Pericolul sistemului consta, evident, în versatilitatea şi credulitatea unei mulțimi, pe care oratorii dibaci o puteau mînui după bunul lor plac cu ajutorul unor argumente grosolane ori al sim-țamintelor primare. O politica coerentă şi de lungă durată nu putea obține aprobarea unei atare adunări decît dacă era aplicată de om capabil să capteze şi să păstreze bunăvoința maselor: meritul excepțional al lui Penele a fost tocmai ca a reuşit acest lucru vreme de aproape treizeci de ani, m decursul cărora a dus la apogeu puterea şi prosperitatea Atenei. Miracolul nu s-a mai repetat însă, iar ulterior s-a văzut cum cel mai bogat dintre seratele greceşti a cunoscut înfrîngerea şi dependența din pricină că nu a ştiut să adopte şi să mențină o linie politica precisă. Istoria conflictului cu Filip este o crudă ilustrare a incapacității democrației ateniene, în, forma în care exista ea în secolul IV, de a face față unei grave primejdii din afara, în vreme ce suveranul macedonean şi-a urmărit cu tenacitate planul timp de douăzeci de ani, folosind cînd şiretenia, cînd forța, după împrejurări, şi ştiind, la nevoie, să cedeze ori să negocieze, pentru ca imediat după aceea sa-şi continue drumul către țelul propus, poporul atenian, derutat de sfaturi contradictorii, trecea de la indiferență la nelinişte şi de la nelinişte la descurajare; se măgulea că previne cu jumătăți de măsură un pericol îin care nu voia să creadă decît pe jumătate; multă vreme nu ştia dacă trebuie sa aleagă între temuta prietenie a regelui şi ostilitatea fățişă; iar cînd, după ce ani de zile a închis ochii la crescînda amenințare a intereselor şi independenței sale, s-a hotărît, în fine, să lupte, curajoasa decizie s-a produs prea tîrziu şi nu putea duce decît la dezastru. Şi totuşi, judecind după superioritatea mijloacelor de care dispunea în lupta împotriva lui Filip, ca şi în războiul pelo-ponesiac, Atena ar fi trebuit în mod logic să-I înfrîngă, dacă mecanismul instituțiilor ei n-ar n condamnat-o la

neputinţă.
308
Conştienţi de inconvenientele acestei democraţii, numeroşi oratori şi filosofi, chiar la Atena, obişnuiau sa opună slăbiciunii ori uşurinţei propriului lor popor pilda seriozităţii şi încercatului oi-vism al spartanilor, făurite de instituţii neschimbate din acea străveche epoca, poate de la sfîrşitul secolului IX, cînd legendarul Licurg a întocmit pentru concetăţenii săi legea fundamentală sau retra, care definea principalele trăsături ale sistemului. Chiar dacă în realitate lucrurile s-au petrecut mai puţin repede şi simplu decît ni le prezintă tradiţia, dăinuirea instituţiilor lacede-moniene în•- epoca clasica este un fapt dovedit. Atare constituţie avea ca scop tocmai prevenirea oricărei schimbări şi reuşita ei a fost în .acest sens depliină.
Organizarea politică a Spartei este întemeiată pe dominaţia totală şi exclusivă a castei războinice a spartanilor propriu-zişi asupra periecilor şî hiloţilor. Privilegiaţii se numeau ei înşişi Egali: unici cetăţeni, ei îşi dobîndeau veniturile de pe cele mai bune pămînturi ale Laconici şi Meseniei, pe care hiloţii le cultivau pentru ei. Fiecare spartan încasa veniturile lotului de pămînt ce îi era afectat, lot numit cler os. Format din copilărie la şcoala unei severe discipline colective, după majorat cetăţeanul rămînea supus unor obligaţii stricte: pînă la treizeci de ani trebuia să-şi duca viaţa în tovărăşia clasei sale de vîrstă, fără sa aibă dreptul decît la o viaţă conjugală restrînsă la minimum. După treizeci de ani, dispunea,de o libertate mai mare, avînd şi un cămin personal: dar şi atunci trebuia să ia o masă pe zi împreună cu tovarăşii din unitatea lui militară şi sa participe, ca mai înainte, pînă după şaizeci de ani, la antrenamentul intensiv de luptă. Este lesne de închipuit că influenţa sociala, menţinută atît de constant, a dat batalioanelor lacedemoniene coeziunea tactică şi morală ce a stîrnit admiraţia unanima şi le-a adus aşa de des biruinţa.
Constituţia spartană îmbina elemente împrumutate de la diversele regimuri politice cunoscute 9 de greci: monarhie, aristocraţie, democraţie. Doi
regi ereditari, aparţinînd familiilor Agi/ijor şî Eurypontizilor, dispuneau în principiu de puterea executivă. Autoritatea lor se manifesta liber doar în domeniul militar, cînd armata aflată în campanie era pusă sub comanda unuia din cei doi regi. Un sfat de 28 de bătrîni, gerusia, îşi împărţea responsabilităţile puterii în ce priveşte ho-tarîrile politice capitale, servind totodată drept înalta Curte de justiţie. Geranţii care îl compun au peste şaizeci de ani şi sînt aleşi pe viaţă de către cetăţenii strînşi în adunare: volumul aclamaţiilor ce salutau fiecare candidat era apreciat de un juriu, care hotăra care sînt aleşii. Adunarea spartanilor, sau apela, ce alegea magistraţii după amintitul procedeu rudimentar, se întrunea cu regularitate ca să asculte rapoartele ce i le dădeau autorităţile statului şi să aprobe hotărîrile propuse de acestea: apela nu delibera, ci îşi manifesta acordul cu conducătorii ei care, în împrejurări grele, puteau să se prevaleze de sprijinul moral acordat de adunarea cetăţenilor.
Exceptînd supravieţuirea dublei regalităţi ereditare, recunoaştem în elementele sistemului spartan Staful şi Adunarea celorlalte cetăţi greceşti. Abia în practică apărea originalitatea Lacedemo-riei. De fapt, apela nu putea ţine în şah voinţa magistraţilor. Totul era prevăzut pentru asigurarea exercitării unei autorităţi ferme care fusese la început în mîinile celor doi regi şi pe care, după Licrug, gerusia o împărţea cu aceştia, în plus, un rol hotăritor în stat era jucat de magistratura colegială şi anuală a eforilor. Cei cinci efori sau „supraveghetori" au fost creaţi după Licurg. Aleşi de apela dintre membrii ei, eforii trebuiau să supravegheze în numele întregului popor deopotrivă activitatea regilor, care au jurat în faţa lor să cîrmuiască conform legilor, precum şi supunerea cetăţenilor faţă de tradiţie, în moravurile particulare şi publice. Responsabili cu securitatea statului, aveau deplina putere să o asigure prin hotărîri fără recurs: indicaţii date magistraţilor, blamuri, diverse sancţiuni. Toţi tremurau şi se înclinau în faţa lor, neavînd a da 310
ti
socoteala decît urmaşilor lor în această magistratura supremă: în rest, pare-se că au acţionat multă vreme în conformitate cu aspiraţiile profunde ale concetăţenilor lor.
Această societate închisă, orgolioasă, îngustă, profund conservatoare, voia să se păzească cu orice preţ de contaminările din afară, încep în d cu mijlocul secolului VI, ea a respins toate ispitele artei şi arhitecturii, încordată de voinţa de a supravieţui identica sieşi, ea a interzis comerţul, pînă şi folosirea monedei de argint. Şi-a limitat ambiţia la menţinerea propriei autorităţi în Me-senia, grînar ce-i hrănea casta militară, la dominarea Peloponesului, prin repetate acţiuni militare împotriva Argosului ori a oraşelor din Ar-cadia, în fine, la a zdrobi prin forţă orice încercare de hegemonie în Grecia propriu-zisă, indiferent că era vorba de invazia persană, de imperialismul atenian sau de politica lui Epamlnonda, împotriva căruia şi-a cheltuit vlaga. Urmărirea acestor scopuri ferme, dar deosebit de limitate, a fost multă vreme încununată de succes: ele nu erau însoţite însă nici de iradiere economică, nici de prestigiu cultural, în plus, datorită unei lente şi progresive degradări, însăşi baza statului spartan era în continuă diminuare şi dezagregare: principiul egalităţii între cetăţeni, întemeiat pe posesia de către fiecare a unui lot de pămînt de valoare egala, a suferit nenumărate încălcări. Chiar victoriile Spartei au determinat un extraordinar aflux de bogăţii. După cum spunea Socrate tînă-rului Alcibiade în dialogul platonic cu acelaşi nume (123 a), „despre banii intraţi în Lacedemona se poate zice ceea ce zicea vulpea leului în fabula lui Esop: urmele spre oraş sînt foarte clare,

zadarnic se vor căuta însă acelea ale banilor ie-Şiţi". în ciuda severelor poveţe ale tradiţiei, dorinţa de a poseda, ascunsă sub faţada austerităţii, *-a ispitit pe mulţi dintre spartani, în zorii veacului al^ cincilea, milesianul Aristagoras, dornic obţină sprijinul militar al Spartei pentru răsin I°nia, a căutat să-1 cumpere pe regele e prin daruri de preţ şi perspectiva unei
prăzi bogate: a trebuit un semn al zeilor — in
speţa cuvîntul ieşit din gura propriei copile__
ca sa-1 determine pe Cleomene sa-1 alunge pe ofertant. Dorinţa din ce în ce mai mare de a creste averile particulare a dus la concentrarea proprietăţii funciare în mîini tot mai puţine, în detrimentul prevederilor legii referitoare Ia egalitatea averilor. Un mare număr de spartani, incapabili să achite taxa destinată meselor comune, au căzut din casta Egalilor în cea a Inferiorilor. Numărul cetăţenilor cu drepturi depline descreş-tea neîncetat în cursul secolelor V şi IV: de la aproape 5 000 existenţi după războaiele persane se ajunge la mai puţin de 3 000 în vremea bătăliei de la Leuctra, în 371, conform aprecierilor lui V. Ehrenberg. O asemenea lentă, dar constantă, pierdere a substanţei corpului civic le apărea chiar observatorilor din antichitate ca o boala mortală de care era atinsă Sparta, pe numele ei oligantropia sau lipsa de cetăţeni. Această lipsa ea singura ar fi suprimat orice politică de anvergură, chiar dacă tradiţionala îngustime de vederi a conducerii lacedemoniene ar fi îngăduit conce-perea vreuneia.

Oligarhice ori democratice, regimurile politice din cetăţile greceşti erau concepute pentru comunităţi restrînse, nepermiţînd cîtuşi de puţin, precum istoria a arătat-o limpede, urmărirea unor vaste proiecte şi nici formarea de state mari. în schimb, aceste regimuri, în ciuda extremei lor diversităţi, au definit limpede pentru întîia oară relaţiile dintre stat şi cetăţean, punînd astfel bazele înseşi ale tuturor sistemelor politice moderne. Atare relaţii sînt întemeiate pe lege, fie că va fi fost ea scrisă sau orală, raportată la o intervenţie divină, ori vădind o iniţiativă omenească. Doar tiranii, în sensul pe care cuvîntul 1-a căpătat în epoca clasică, ocîrmuiesc în afara legii: tocmai lipsa referirii la legile tradiţionale caracteriza tirania mă* mult decît asprimea sau cruzimea puterii, în schimb, orice cetate civilizată, oricare i-ar fi fost regimul, viza să realizeze idealul unei vieţi sociale rînduite 31
' după Je§* bune: acest ideal se numeşte Eunornia, armonia în cadrul legii, buna ordine inspirată de înţelepciune. Că arareori realitatea s-a apropiat de amintita perfecţiune ideala, nu-i împiedica pe greci sa aspire sincer la atingerea ei prin diverse mijloace, care presupuneau, toate, ca element fundamental adeziunea sinceră a fiecărui cetăţean la pricipiile esenţiale ale cetăţii. Respectivele principii se exprimă prin cultele civice şi prin legi sau nomol, cele din urmă beneficiind de veneraţia religioasă nutrită pentru primele. Desigur, noţiunile juridice considerate la obîrşii drept sacre au avut tendinţa de a se seculariza încetul cu încetul, în sufletul grecilor clasici a existat însă întotdeauna o înrudire strînsă între noţiunea de ilegalitate şi cea de impietate. Din celebra prosopo-pee a Legilor, cuprinsă în dialogul Criton al lui Platon, se vede cum, la începutul veacului IV, spiritele cele mai solide ale Atenei erau încă înclinate să cinstească legile ca şi cum ar fi fost de esenţă divină.

Legile au drept scop să scoată relaţiile umane de sub incidenţa violenţei şi arbitrarului. Ele trebuie să facă a domni în stat înţelegerea, Homo-noia, şi Dreptatea, Dike, cu condiţia ca fiecare cetăţean să se supună puterii lor. Desigur, au existat sofişti care avi pus sub semnul întrebării înseşi noţiunile de Justiţie şi de Lege, opumndu-Je Natura şi Obiceiul, susţinînd că legalitatea, rod al convenţiei, este un obstacol în calea manifestării forţelor naturale, şi manipulînd în diverse sensuri, ca să-şi întărească afirmaţiile, formula lui Pindar: „Legea domneşte asupra tuturor fiinţelor, muritoare sau nemuritoare". Atare subtilităţi însă, care dădeau filosofilor de măcinat din belşug, aveau prea puţină audienţă la marele public, iar oratorii din secolul IV, în discursurile lor politice, ca şi în dezbaterile judiciare, nu conteneau sa-şi arate respectul faţă de legi, păzitoare ale bunelor moravuri şi ale siguranţei cetăţenilor.

Varietatea acestor legi era extremă: deosebi-
313 *Ga *ntre ^rePtu^ public şii cel privat nu se făcea
m. Grecia arhaica şi clasică. Orice faptă a ce-
tăţeanului interesa statul, care prin persoana je, giuitorilor săi intervenea în domeniile cele mai diverse. Dealtminteri, el era mai puţin preocupat sa edicteze principii, cît măsuri practice de rezolvare a unor probleme anume. Coerenţa acestor măsuri nu era, aşadar, întotdeauna perfectă. N"u pentru că grecii n-ar fi ştiut să întocmească coduri: unul din acestea ne-a parvenit, în textul original aproape complet, graţie inscripţiei monumentale de la Cortina*, în Creta, gravată cu litere mari pe blocurile enorme ale unui zid din piatră de talie, în cursul primei jumătăţi a veacului V. Textele menţionează şi alte culegeri: se ştie, de pilda, despre codurile ateniene, cel al lui Solon, ori codul numit al lui Nicomahos (gravat Ia sfîrşitul secolului V), că puteau fi consultate pe inscripţii şi nu numai în arhive. De regulă, orice nouă lege era gravată pe o stelă. Legislaţia rămînea astfel lesne accesibilă publicului. Şi totuşi, grecii clasici, mai puţin jurişti decît romanii de mai tîrziu, n-au încercat sa unifice sistematic totalitatea acestor texte disparate. Logografii*, ce compuneau discursurile pronunţate de pledanţi în faţa tribunalelor, synegorii*, ce îşi puneau cu bunăvoinţă în serviciul prietenilor darul eîocinţei lor, şi oratorii care susţineau o propunere în faţa adunării, erau foarte versaţi în mînuirea textelor

legale pe care îşi întemeiau demonstraţiile. Ei au lăsat însă pe seama filosofilor eşafodarea unor sisteme inspirate dealtminteri foarte îndeaproape din realităţile contemporane, cum este cazul Legilor lui Platou. Şi în această privinţa, împărţirea lumii elenice în atîtea unităţi politice independente a jucat un rol hotarîor: particularismul juridic al cetăţilor a făcut mai puţin necesara unificarea dreptului către care constituţia unui mare stat ar fi tins în mod firesc.

Dintre masurile juridice, cele mai multe privesc statutul persoanelor şi bunurilor, consfinţind astfel poziţia privilegiată a cetăţenilor cu drepturi depline, în raport cu femeile, care sînt mereu minore, a cetăţenilor ori a locuitorilor cu drepturi limitate (cînd existau, ca la Sparta), a stră- 31
inilor şi <i sclavilor. Ele precizează drepturile şi obligaţiile indivizilor în raport cu colectivitatea civică. Fixează sancţiunile penale şi procedura de rezolvare a litigiilor dintre particulari, precum şi pedepsirea crimelor împotriva statului, în afara acestor dispoziţii de ordin civil, politic, sau judiciar, cetatea legiferează şi în domeniul economic. Una din prerogativele ei esenţiale este baterea monedei*: emiterea de monede specifice fiecărei cetăţi dovedeşte independenţa acesteia, iar tipurile originale adoptate de ea îi serveau drept embleme: în acest sens s-a putut vorbi de adevărate „blazoane" ale oraşelor. De aici marea varietate a numismaticii greceşti.

Tot cetatea fixează metrologia, în toate aspectele ei. Ea hotărăşte şi asupra calendarului", care se schimbă de la oraş la oraş şi ale cărui puncte principale de reper sînt solemnităţile religioase celebrate de colectivitate. Numele lunilor sînt de obicei împrumutate de la numele zeilor ori ale principalelor sărbători, în ciuda marii atenţii acordate fenomenelor astronomice, grecii n-au reuşit niciodată să rezolve dificultatea decalajului dintre calendarul lunar şi cel solar: artificiile pentru restabilirea unei concordanţe între cele două, mereu repusă în discuţie, au avut prea puţin succes, iar Aristofan îşi bate joc de meteorologii care, departe de a fi introdus ordine în scurgerea firească a zilelor, au lăsat totul anapoda (Norii, versul 615). Lucrurile se complicau încă şi mai mult cînd un calendar administrativ, ca cel al prytaniilor de la Atena, se suprapunea celui astronomic şi religios.

O^ mare complexitate exista şi în domeniul greutăţilor* şi măsurilor pe care autorităţile civice încercau să le stabilească pentru facilitarea schimburilor şi corectitudinea negoţului. Săpătu-nle au scos din întîmplare la iveală etaloane de greutăţi şi unităţi tipice pentru măsurile de ca-Pacitate a căror interpretare este deseori dificila. re^cii au realizat diverse sisteme metrice com-înmd de obicei fracţiile zecimale cu cele sexa-esir cele din urmă împrumutate din me-
trologia orientala: astfel stadiul, măsură curenta a distanţelor mari, are 600 de picioare. Dar valoarea piciorului variază între 0,27 şi 0,35 m. şi deci cea a stadiului între 162 şi 210 m. O alta unitate, cotul, era frecvent întrebuinţata ca măsura de lungime: ea valorează un picior şi jumătate. Piciorul însuşi se subdivide în 16 „degete" sau dactili. Se înţelege cît de greu se efectuau culculele în atare sistem, la care se mai adăugau încă măsuri de origine străină, ca parasanga persană, care valorează 30 de stadii (ceva mai mult de 6 km) şi pe care Herodot ori Xenofon o întrebuinţează cu preferinţă. Măsurile de greutate şi de capacitate nu erau mai puţin complicate şi mai puţin diferite de la oraş la oraş. Totuşi, nevoile comerciale au dat unor sisteme, ca cel egi-netic şi mai tîrziu sistemul attic, o preponderenţa de fapt, mai ales în domeniul monetar: fie că era vorba de simple unităţi de calcul (ca talantul şi mina) sau de monede reale (ca drahma* şi obolul) numele unităţilor monetare erau şi cele aie unităţilor ponderale corespunzătoare.

Pentru controlul tuturor acestor măsuri, cetatea întrebuinţa serviciile funcţionarilor specializaţi, ca metronomii, verificatori ai măsurilor şi greutăţilor la Atena. Nu e de altminteri decît unul din aspectele intervenţiei statului în viaţa economică: din cîteva texte ce menţionează pe agoranomi, inspectori ai pieţei, pe sîtofilad, însărcinaţii cu importarea griului, sau pe ep'nneleţi (inspectori) ai portului comercial, se desprinde importanţa acestei intervenţii în cadrul statului atenian, în alte părţi, documente izolate sau fragmentare ne lasă a întrezări un întreg sistem de taxe ori de masuri protecţioniste, cum se întîmpla la Tasos în ce priveşte comerţul cu vinuri.

S-ar înţelege, deci, ca lumea elenica a cunoscut o veritabilă economie de schimb? Nimic nu ne îndreptăţeşte sa presupunem acest lucru. Trebuie subliniat aici, o dată pentru totdeauna, cît de puţin informaţi sîntem asupra realităţilor economice ale antichităţii greceşti. Chiar în cazuri pn-vilegiate, ca aprovizionarea cu cereale a aglome-rării ateniene, documentele sînt rare, deteriorate şi dificil de interpretat. Istoricul ce se dedică acestor cercetări amăgitoare este tot timpul ispitit sa extrapoleze pornind de la informaţii insuficiente. Se cuvine deci a fi deosebit de rezervaţi în ce priveşte relaţiile comerciale în Grecia arhaică şi clasică. Un lucru trebuie, oricum, precizat: atare comerţ era în esenţă maritim. Micile nave de închiriat de care dispuneau marinarii greci constituiau, în absenţa drumurilor practicabile pentru care, singurul mijloc de transport la îndemînă în cazul schimburilor de oarecare importanţă. Şi încă tonajul acestora era foarte redus: încărcătura lor varia între 80 şi 250 tone metrice, în plus, sezonul de navigaţie nu se deschidea decît în aprilie pentru a se închide la sfîrşitul lui octombrie. Epigramele funerare închinate naufragiaţilor menţionează deseori primejdiile furtunilor solstiţiului de iarnă, la asfinţitul Capricornului, ori ale echinocţiului de primăvară, Ia răsăritul vesperal al lui Aroturus. Hesiod, în secolul VII, limita chiar la cincizeci de zile, în miezul verii, răstimpul în care se putea naviga. Vela pătrată a vaselor de transport, care,

spre deosebire de triere, nu foloseau vîslele, nu putea fi utilizată la nici un fel de manevră. Nu existau faruri înainte de începutul epocii elenistice, iar hărțile marine, excesiv de sumare, erau mai puțin folositoare decît portulanele sau peri-plurile* de care dispuneau eventual cîrmacii.

Toate acestea explică de ce tonajul mărfurilor transportate nu a fost niciodată foarte mare. Cerealele destinate marilor oraşe veneau din Egipt, dm Cirenaica sau din sudul Rusiei: importurile anuale ale Atenei în secolul IV au fost evaluate la 500 COC hectolitri. Lemnul şi marmura, lingourile de cupru ori de plumb constituiau alt gen de mărfuri grele.

Existau însă şi alte mărfuri de mare valoare comercială, produse finite agricole sau ale meş-pSugurilor greceşti: vinuri de calitate, ca cele din Calcidica, din Tasos ori din Chios; ulei attic; Parfumuri; țesături din Milet, din Samos sau din nent; vase de argilă pictate, datorate olarilor
din Corint sau Atena, exportate deseori împreună cu conținutul lor; bronzuri de Corint; silfium din Cirenaica; argint în monede ori lingouri; fildeş; podoabe. De mic volum, asemenea încărcătură era deosebit de valoroasă. Ea oferea armatorilor şi bancherilor ocazia să realizeze averi, ducînd totodată pînă departe faima meşteşugarilor greci, Marele crater de bronz descoperit la Vix, pe Coasta de Aur, într-un mormînt hallstattian, a venit dintr-un atelier grec din Italia de sud sau din Pelopones, în ultimii ani ai veacului VI. La Kul-Oba, aproape de Kerci, în Crimeea, au fost descoperite medalioane de aur cu efigia Atenei Partenos, capodopera lui Fidias: sînt bijuterii ateniene de la sfîrşitul secolului V ori de la începutul celui următor, într-o piramidă funerară de la Meroe, în apropierea cursului superior al Nilului, o statuetă de teracotă attică din veacul V, reprezentând o amazoană călare, e mărturie a relațiilor străvechi dintre Grecia şi Nubia, prin intermediul Egiptului.

Atare dovezi, oricît de ciudate şi sugestive ar fi, nu trebuie totuşi să ne creeze iluzii. Schimburi de acest fel erau suficiente pentru dăinuirea prosperității doar a unui anumit număr de negustori si marinari; ele făceau din anumite cetăți privilegiate, Atena, Corint, Tarent, Siracuza, Cirene sau Naucratis locul importantelor tranzacții ale vremii. Dar majoritatea cetăților greceşti nu luau parte la respectivele schimburi, mărginindu-se la un negoț local, bazat pe vinuri şi conform idealului autarcic sădit de către legiuitori: se ştie cît de severă era părerea lui Platou despre oraşele maritime sau din apropierea marii, care „între-ținînd negoțul şi traficul financiar fac să ia naştere în suflete nestatornicia şi şiretenia" (Legiie, 705 a). De fapt tradiția țărăneasca este mult mai puternică la greci decît ispita mării: dacă le place să privească marea, e mai ales de pe uscat, iar marinarii întreprinzători le-au stîrnit dintot-deauna mai puțină admirație decît hopliții. Cina au părăsit uscatul, în vremea colonizării, făptui s-a petrecut sub imperiul necesității şi nu din
pofta de aventură: peste mări ei se duceau să caute mai curînd pămînturi noi decît noi piețe.

Cadrul restrîns al cetății, în care omul grec trăieşte, munceşte, își exercită drepturile lui civice şi închină un cult zeilor săi, aceasta entitate politica de dimensiuni restrînse pentru care era chemat sa lupte şi sa moară convenea de minune cerințelor şi gusturilor sale. înainte ca geniul unui Filip sau Alexandru să fi impus lumii greceşti o concepție diferită despre stat, fără a face totuşi să dispară vechea noțiune de cetate, grecii n-au căutat să-şi lărgească vederile şi nîci să reunească mai multe cetăți într-o formă organică şi durabilă. Rarele tentative ce le-au făcut în acest sens au fost trecătoare ori ineficace.

Religia reprezenta, desigur, un principiu de unitate: ea a şi permis formarea cîtorva grupări regionale avînd ca centru un mare sanctuar. A-cesta a fost, de pildă, cazul Ligii oraşelor ioniene, întemeiată curînd după colonizarea Asiei Mici: ea cuprindea mai multe cetăți (la început 12, apoi numai 9) unite prin cultul lor comun în jurul sanctuarului lui Poseidon Heliconios, de la capul Mycale, în apropiere de Milet, ligă ce purta numele de Panionion. Liga a reuşit în anumită măsură să coordoneze eforturile membrilor ei în momentul revoltei Ionici împotriva lui Darius, între 499 şi 494. Dar legăturile organice care le uneau nu erau suficient de puternice pentru ca întregul să fie într-adevăr eficace, iar revolta a eşuat, ducînd la destrămarea ligii. O asociere de acelaşi fel, Hexapolis, a reunit cetățile doriene din Caria în jurul sanctuarului lui Apolo Triopianul, m peninsula Cnidosului. O confederație religioasă din Ciclade, care purta titlul de a?nficționie, grupa pe ionieni în jurul sanctuarului lui Apolo de la Ltelos. Am văzut că după războaiele persane, Atena a folosit-o drept punct de plecare al pro-Priei ligi.

Cea mai vestită dintre confederațiile religioase, * cărei istorie o cunoaştem cel mai bine, este Amfiționia propriu-zisă, cea de la Delfi. Această
organizație are în realitate două centre cultuale, de faimă inegală: sanctuarul de la Delfi şi cel de la Termopile, numit pe scurt Pylal sau „porțile". Acolo se adunau delegațiile a douăsprezece state, majoritatea aliate în Grecia centrală, tesa-iieni, focidieni, beoțkni, locrieni şi alții încă, la care se alăturau dorienii şi ionienii, singurii reprezentanți ai restului lumii greceşti. La sfatul amficționic fiecare oraş trimitea doi delegați, sau bieromnemoni, ceea ce permitea Atenei să dispună cîe obicei de unul din voturile ioniene, în vreme ce Sparta era reprezentata doar din cînd în cînd de unul din voturile doriene. De aici se desprinde caracterul local şi arhaic al Amficționiei, care n-avea pretenția ca reprezintă întreaga grecitate! Rolul ei era să administreze prin intermediul hie-romnemoriilor treburile financiare ale lui Ap o Io delfic, să organizeze Jocurile şi sărbătorile tra-

diționale ale sanctuarului, în fine, să apere interesele zeului de orice prejudiciu. Cea din urma îndatorire a determinat Amficționia să proclame diversele războaie sacre, în afara acestor împrejurări excepționale, cetățile amficționice sînt legate doar printr-o solidaritate morală destul de relativă, reflectată de jurămîntul ce le stipula obligațiile: ele se angajau să nu se distrugă reciproc din temelii, în caz de război, şi să pedepsească pe oricine ar insulta pe zeul de la Delfi. Nici o legătură politică temeinică nu exista între ele, Amficționia fiind, în ce priveşte politica internațională, mai degrabă instrumentul unor ambiții aparte decît un principiu al unității între statele greceşti.

Au existat totuşi în unele regiuni eforturi de constituire a unor federații locale, dotate cu instituții politice permanente, care stabileau o solidaritate efectivă între cetățile învecinate: în Te-salia, în Arcadia, de pildă, asistăm la formarea în secolul IV, a unor ligi sau comunități (koinon) ale tesalienilor şi arcadienilor, cu adunări şi magistrați, federali. Teba, care se bucura de o supremație indiscutabila asupra celorlalte cetăți din regiune, a constituit în Beoția, sub autoritatea ei, 32
în doua rînduri, la 447 şi după 379, o federație puternic organizată. Olintul a creat în 432 în Calcidica o ligă a cetăților calcidiene. Aceste încercări cu durate şi izbînzi diferite dovedesc ca exista o anumită nevoie de unitate, dar nici una dintre ele nu a dus la formarea unui stat adevărat: devotamentul grecilor față de mica lor patrie întreținea în permanență sentimente centrifuge în cetățile participante la atare ligi ori federații.

Acelaşi lucru s-a întîmplat, din motive încă şi mai puternice, cînd unul sau altul din principalele state a vurt să strîngă sub conducerea sa, sau, cum se spunea, sub hegemonia lui, o alianță centralizată. Cazul, în speța, al ligii pelopone-siace, care se numea oficial „lacedemonienii şi aliații lor", consfințind preponderența militară a Spartei în Pelopones: nu era vorba decît de o alianță ofensiva şi defensivă ce lasă cetăților participante, fiecare legată de Sparta prin juramînt şi tratat separat, întreaga lor autonomie internă. Mult mai îndrăzneață pare Liga de la Delos, organizată de atenieni după războaiele persane. Instituirea tributului, transferarea tezaurului federal chiar la Atena, instalarea de cleruhii pe teritoriile aliaților, supravegherea exercitată asupra lor de către funcționari atenieni (episkopoi)> măsurile economice destinate să favorizeze comerțul attic sînt tot atîtea motive care, transformînd cu-rînd liga în imperiu, au făcut de nesuportat pentru cetățile supuse jugul Atenei. Trădările şi revoltele aliaților ei au contat mult în eşecul pe care 1-a cunoscut în cele din urmă imperialismul conceput de Pericle. A doua Confederație maritimă de la Delos, inaugurată în 377, a căutat sa evite atare inconveniente, fără însă a reuşi în între-,gime, ea neputînd să împiedice un război între Atena şi aliații ei, în 357—355. Astfel toate eforturile de a da o anumită coerență unui ansamblu de cetăți unite prin legături organice au eşuat nnd pe rînd: a fost nevoie de pumnul macedoneanului Filip spre a da Ligii de la Corint un adevărat caracter federal.

în fața acestui tenace reiuz de unire, dincolo de cadrele strimte ale cetății, ne putem întreba pe bună dreptate care era acel lucru ce în ochii grecilor înşişi îi îndreptățea să susțină că aparțin unuia şi aceluiaşi popor. Căci atare solidaritate, în ciuda tuturor rivalităților intestine, devenea pentru ei evidentă cu ocazia marilor sărbători reli gioase panelenice sau cînd o mare primejdie din afară amenința însăşi existența lumii greceşti: fapt dovedit de luptele contra perşilor, etruscilor şi cartaginezilor. Acest sentiment al solidarității se baza pe comunitatea de limbă şi religie, pe tradiția legendară şi pe operele ce asigurau transmiterea ei, adică pe creațiile scriitorilor şi artiştilor. Mai mult decît alte popoare, poporul grec a avut nevoie de literatura şi arta lui spre a-şi forma conştiința de sine. Prodigioasa bogăție a uneia ca şi a celeilalte reflecta, dimpreună cu excepționalele daruri hărăzite lor, atenția pasionată pe care au dat-o, ca şi cum ar fi fost împinşi de o nevoie vitală, realizărilor mîinii şi ale spiritului.

Capitolul Viii GÎND1TOR! Si POET!

Cunoaştem numele a aproape clouâ mii de scriitori greci antici. Chiar raportata la lunga perioadă ce-1 separă pe Homer de triumful creştinismului, această cifră e considerabila şi ilustrează cum nu se poate mai bine fecunditatea extraordinară a literaturii greceşti, în marea ei majoritate, această literatură a dispărut în cele trei mari încercări prin care a trecut moştenirea antichității: incendierea bibliotecii din Alexandria, înlocuirea volumen-ului de papirus cu codex*-ul de pergament şi, în fine, criza imperiului bizantin în perioada iconoclasmului, adică în veacurile VII şi VIII ale erei noastre. Totuşi, ceea ce a rămas, rod al hazardului sau al alegerii efectuate de erudiți ori de dascăli, reprezintă o masă enormă de opere de tot felul, prea adesea fragmentare şi prost conservate, dar în care literaturile europene n-au încetat să-şi afle modelele. Cei mai mari dintre aceşti scriitori sau gînditori au trăit în epocile arhaică şi clasică, a căror bogăție a fost fără egal. Nu se pune problema de a Achita aici o istorie, fie chiar sumară şi limitata la capodopere, a acestei literaturi, după cum acelaşi lucru este cu neputința în ceea ce priveşte arta. Dorim, cel puțin, să consemnăm pe scurt un mare moment al civilizației: apariția primelor genuri literare pe care le datorăm inventivi-tații greceşti.

Respectiva literatură, încă de la primele monumente păstrate, este o literatură scrisă. Am constatat-o studiindu-1 pe Homer: astăzi se admite că Iliada şi Odiseea n-ar fi putut dăinui, în forma aproximativă pe care o cunoaştem, fără ajutorul scrierii alfabetice, singura capabila să fixeze cu precizie compoziții atît de complexe şi de elaborate. Trebuie

să ni-1 închipuim pe poet transcriindu-şi- opera pe acele pergamente din piele de oaie sau capră pe care grecii le numeau diftere şi al căror nume, ne spune Herodot (V, 58) a fost ulterior folosit pentru a desemna prin cata-hreză rulourile de papirus. După cît se pare, abia către mijlocul secolului VII, aproape la un veac după Iliada, utilizarea papirusului s-a răs-pîndît în lumea greaca, atunci cînd Psameticos, primul faraon sait, a deschis Delta comerțului grecesc. Ulterior, grecii aveau să citească operele scriitorilor lor pe „volume" de papirus. Lunga bandă de papirus, compusă din foile acestei plante lipite una lîngă alta pe două straturi, primul cu fibrele orizontale (recto) şi celălalt cu ele verticale (verso), se rula pe două tije de lemn formînd minerul, fixate fiecare la cîte o extremitate a bandei. Textul, scris cu majuscule, fără spații între cuvinte şi nici semne de punctuație, era dispus în coloane paralele aşezate transversal pe lungimea ruloului. Fiecare rujou (în greceşte tomos) putea cuprinde cam şaizeci de coloane de text, de aproximativ treizeci de rînduri. Se derula lățimea unei coloane, apoi, pentru a trece la următoarea, se rula prima pe minerul (tija) ținut în mîna stingă, derulîndu-se a doua de pe rulouî ținut în dreapta. Abia în epoca romana codex-\\\ cu paginile scrise pe ambele fețe şi strînse în caiete, iar apoi acestea în cărți, va înlocui volumen-u\ (numele latinesc prin care era desemnat de obicei ruloui de papirus).

Scrierea pe papirus, împrumutată din !:gipr-' era neîndoielnic un mare progres în raport cu difterele arhaismului 'timpuriu. Folosirea volwnen-ului prezintă totuşi unele inconveniente: fiecare rulou este incomod şi constituirea marilor biblio-
tec
a fost în consecința întîrziată. Pe de alta parte, manipularea unui volumen nu este deloc uşoara cînd e vorba să cauți un citat: înainte de a-l găsi, trebuie sa derulezi întreaga parte a volumului care îl precede. Nu-i uşor nici sa iei note, fiindcă volumen-\A este ținut cu ambele mîini. Aceste motive de ordin practic explică în parte pentru ce în Grecia antică se dădea atîta importanță educării memoriei şi pentru ce scriitorii citau textele de preferință din memorie, fără sa le mai verifice. Exista mai puțin decît astăzi respectul pentru detaliul expresiei, admițîndu-se uşor variantele dacă sensul general nu era alterat.

Pe de altă parte, trebuie să ținem seama că [a greci lectura se făcea în general cu voce tare. Majoritatea operelor literare au fost concepute spre a fi ascultate: ele sînt destinate recitării psalmodiate, cîntecului coral, reprezentării dramatice sau lecturii publice în fața unui cerc de ascultători, decît delectării şi cugetării unui cititor solitar. Multe caracteristici ale literaturii greceşti se explică astfel: partea atît de importantă rezervată poeziei şi apoi elocinței; forma intenționat didactică a operelor în proză, ca şî cum ar fi vorba de conferințe ori de lecții; preocuparea de a marca foarte categoric trecerile prin indicații verbale, acolo unde limbile moderne se mulțumesc cu semne de punctuație; în fine, marele succes pe care 1-a avut dialogul, creație originală a geniului grec. Serviți de o limbă extraordinar de bogată, atît în domeniul vocabularului cît şi m cel al sintaxei, avînd la dispoziție resursele mai multor dialecte pentru a varia efectele literare şi de ^ ton, bazați pe o tradiție care-i susținea fără sa-i^ copleşească, scriitorii şi gînditorii acelor tirn-Puri au creat ori au dezvoltat principalele genuri uterare, expîorînd totodată, cu o îndrăzneală pîriă atunci neegalată direcțiile pe care putea păşi gindirea logică, înseşi acestei gîndiri i-au definit eî |':mpede, pentru prima oară, demersul şi prin-ule. Convinşi că aceasta nu se poate afirma devetai conştientă de sine decît prin interme-diul cuvintelor, s-au dedicat perfecționării neîncetate a admirabilului lor instrument verbal, pîna într-atît încît au făcut din el mijlocul de expresie cel mai uimitor de subtil şi de maleabil ce se poate concepe. Poezie epica şi lirică, artă dramatică, istorie şi geografie, filosofie, eîocințâ acestea sînt, în ordinea aproximativ cronologică în care au început să ie cultive, diferitele domenii în care grecii si-au dovedit măiestria. Urmează sa le trecem rînd pe rînd în revistă.

Am văzut că epopeea homerică" apare dintr-odata în istorie în forma ei imita, iar cele două capodopere ale lui Homer au constituit de la început modele de care emulii au încercat mereu să se apropie. O asemenea perfecțiune presupune că Iliada şi Odiseea au fost pregătite de nenumărate încercări poetice anterioare, căzute cu totul în uitare. Mînia lui Alnle nu constituie decît un episod din războiul Troici, iar întoarcerea lui U lise nu relatează decît aventurile unui singur erou, după căderea oraşului, încetul cu încetul, trebuia să se fi constituit o îndelungată tradiție epica, esențialmente orală, grație cîntăreților sau aezilor de felul lui Demodocos, pe care Odiseea ni-1 înfățişează la curtea lui Alcinous, regele feacienilor, A fost oare Homer primul care a elaborat o parte din acest bogat material într-o operă de lungă respirație şi viguros compusă, grație ajutorului scrierii alfabetice. Fără să putem afirma în mod absolut sigur, absența totala a oricărui indiciu referitor la epopei mai vechi face, cel puțin, această ipoteză verosimilă, în schimb, imitatorii au mişunat. Dacă operele acestora, considerate pe bună dreptate ca inferioare celor ale lui Homer, nu au ajuns pînă la noi, cel puțin ştim mai multe titluri, cu cîteva nume de autori şi rezumatul subiectelor tratate.

în jurul îliadei s-au dezvoltat poemele Ciclului Troian, numit curent Ciclul prin excelența, ele transmițînd episoade anterioare Mîniei lui x\hilc-Crestomația, un rezumat şcolar compus de un oarecare Proclos, fie în veacul al doilea, fie în
l de-aî cincilea al erei noastre (data este controversata încă), şi păstrat doar parțial,, ne dă despre acestea informații destul de precise: Cîn-tecele cipriote evocau evenimente anterioare I Hâdei începînd cu nunta lui Tetis şi a lui Peleu

şi cu 'judecata lui Paris pînă la răpirea Elenei şi la primele episoade ale asediului Troiei. Etiopicele, compuse poate la sfîrşitul secolului VII de către Arctinos din Milet, se legau direct de Iliada: în ele regele etiopienilor, Memnon, fiul Aurorei şi al 'lui Titon, un frate al lui Priam, venea în ajutorul unchiului său; el cădea sub loviturile lui Ahile, care a ucis-o şi pe Pentesilea, regina amazoanelor, o altă aliată a troienilor; murea şi Ahile la rîndu-i, lovit cu o săgeată de arcaşul Paris, ajutat de Apolo. O altă epopee a lui Arctinos, intitulată Distrugerea Troiei (Iliupersis}, relata cucerirea oraşului. Cît priveşte pe poetul Leshes, el a compus o Mică Iliada, menită şi ea să o completeze pe cea a lui Homer, şi în care trata în felul său aceleaşi teme ca şi Arctinos. Paralel cu Odiseea, Hagias din Troizen a compus epopeea în-toarcerile (Nostoi), narînd aventurile căpeteniilor aheene, exceptîndu-1 pe Ulise, după războiul troian. Destinul tragic al lui Ulise însuşi forma subiectul Telefoniei datorate lui Eugamon*, care trăia la curtea regilor din Cirene, Bățos II şi Arcesilau II, prin 570—560: după întoarcerea lui în Itaca, Ulise a plecat din nou în expediție în munții Epirului, apoi, întors iarăşi la Itaca, şi-a aflat acolo moartea chiar de mîna unui fiu, Tele-gonos, j>e care 1-a avut cu vrăjitoarea Circe, şi care, cautîndu-şi tatăl, 1-a omorît fără să-1 recunoască, cu o lovitură de lance.

Alături de ciclul troian exista şi un ciclu te-ban, închinat legendei lui Oedip şi a urmaşilor săi. Kineton din Lacedemona trecea drept autorul ^ anei Oedipodii, căreia îi urma o Tebaidă, pusa^ uneori în legătură cu Homer însuşi, ce relata asediul • nereuşit al Tebei şi duelul fratricid dintre Eteocle şi Polinice. O a treia epopee, Epigonii, era consacrată expediției victorioase întreprinse contra aceluiaşi oraş de către fiii Celor Şapte,
zece ani mai tîrziu. Alte poeme se legau de diverse legende. Creofiîos din Samos a compus o Cucerire a Oihaliei, ilustrînd una din isprăvile lui Herakles: acest poem era uneori atribuit lui Ho-mer, al cărui contemporan şi prieten ar fi fost Creofiîos, după cum ne informează o spirituala epigramă a lui Calimah. Legendele corintice erau cîntate în Corintiacele lui Eumelos, iar cele din Naupactos în Naupacticele lui Karkinos. Chiar şi la începutul secolului V, Panyasis din Haiicar-nas, unchiul lui Herodot, a compus o Heraklâda în 14 cînturi, pare-se că nu lipsita de merite.

Opera lui Hesiod, ca şi cea a lui Horner. a avut imitatori. Teogonia se sfîrşeşte cu promisiunea de a cînta pe acele muritoare care, iubite de zei, au dat naştere unor descendențe ilustre. Numeroase poeme pe care antichitatea le atribuia cu uşurința lui Hesiod însuşi, fapt pus la îndoială de către moderni, au cîntat aceste amoruri cele-bre: ele erau adunate în Catalogul Femeilor, numit şi Eheenele (nume derivat din două cuvinte greceşti, mereu aceleaşi, cu care începea fiecare din aceste poeme). Mulți autori ulteriori, începînd cu Pindar, s-au inspirat din bogatul fond de legende.

Homer, Hesiod şi emulii acestora au definit prin exemplu! lor regulile genului epic şi au fixat limba artificială a cărei folosire s-a impus ulterior pentru orice compoziție ele acest gen. Desigur, după ei, epopeea propriu-zisă n-a mai apărut în literatura greacă sub forma marilor capodopere. Nici Persicele lui Hoirilos din Samos, la sfîrşitul secolului V, nici Tebalda lui Antimahos din Coîofon, în prima jumătate a veacului I "V. n-au meritat sa supraviețuiască. Dar Imnurile numite homerice, mai ales cele cîntînd pe Apoîo, Hermes sau Demetra sînt bune modele de poezie religioasa în stil epic şi au inspirat în chip util pe poeții alexandrini. Şi, prin intermediul lui Vir-giliu, toate literaturile europene au moştenit de la Homer concepția lor despre epopee.

3i

Mai mult şi mai bine clecît prin posteritatea imediata a poemelor homerice, epoca arhaică s-a ilustrat în domeniul literaturii prin înflorirea liricii sau a poeziei cîntate, sub dubla formă admisă de cei vechi pentru acest gen: pe de o parte cîntecul coral, î'ar pe de alta monodia (ori cîntecul solistului^. Astfel de compoziții poetice, clin care ne-au rămas din păcate doar mărturii deseori infime, erau pe atunci foarte la modă. Ele răspundeau gustului deosebit al grecilor pentru muzica, socotita de ei drept un element fundamental al educației. Aceste cîntece erau de obicei acompaniate de liră, instrument cu şapte coarde prevăzut cu o cutie de rezonanță, alcătuită Ia început din carapacea unei țestoase: crearea ei a fost atribuită lui Hermes, după cum stă mărturie Imnul homeric închinat acestui zeu. Diversele modificări şi perfecționări au făcut ca sunetul ei să capete un volum sporit: citară este o liră avînd cutia de rezonanță din lemn, mult mai mare decît rezonatorul de baga. Se folosea de asemenea şi fluierul* (aulos), nu fluierul transversal, care este o invențiune moderna, ci acela drept, un fel de flaut mic, în general dublu, ale cărui tuburi erau reunite la gura. Poezia şi muzica ramîneau strîns legate: ritmurile poetice pe care le analizăm şi astăzi grație informațiilor furnizate de metriciemi antici, ca Hefestion (sfîrşitul secolului I şi începutul celui următor, iale erei noastre), nu-şi căpătau deplină valoare decît în funcție de muzica de acompaniament, astăzi pierdută.

JPoezia lirică era foarte variată, în Ioc sa aibă ^ ca epopeea, un limbaj special, ea admitea folosirea tuturor dialectelor, după originea poetului şi publicului căruia se adresa. Temele tratate se refereau la preocupările cele mai diverse: imnuri liturgice^ ca nomii, cîntece sacre ca peanurile ori "trambii*, cîntece de marş pentru procesiuni, corur^ pentru dansuri, elegii războinice, cîntece de yictorie (sau epinikii), care celebrau pe învingă-lOiii la Jocuri, cîntece de dragoste, bocete, cîntece € ?a. /: îndemnuri civice, toate simțămintele muiui îşi aflau expresia prin intermediul liricii
greceşti. Desigur, cum lesne se poate închipui, majoritatea acestor sentimente sînt legate de cetate şi de zeitățile ei. Dar poeții sînt inspirați şi de pasiunile individuale, de dragoste şi ura, sub formele lor cele mai personale: grecii au

dat, într-o oarecare măsură, lirismului sensul poeziei intime pe care i-1 atribuim astăzi.
Majoritatea acestor scriitori n-au supravieţuit decît doar prin fragmente mutilate, în secolul VII, Terpandru, originar din Lesbos, mai vestit ca muzician decît ca poet, s-a ilustrat prin virtuozitatea cîntecului la lira cu şapte coarde, compu-nînd mai ales nomi. Lidianul Alcman din Sardes a scris imnuri pline de nobleţe şi graţie pentru sărbătorile Spartei, unde cîntecul coral era la mare cinste, în vreme ce Tirteu îi încuraja pe hopliţii lacedemonieni cu elegiile lui războinice, lomanul Mimnerem din Colofon, abil cîntăreţ din flaut, a cîntat dragostea şi plăcerile vieţii, cu accente deja epicuriene. Arhiloh din Păros, a cărui personalitate a devenit mai bine cunoscută datorită cercetărilor recente, a participat la lupta coloniştilor greci din Tasos împotriva adversarilor greci şi barbari: în elegiile sale şi în alte poeme lirice de o metrică rafinată, el dă frîu liber violenţei pasiunilor. După spusa lui Platon, Socrate îl aşeza pe acelaşi plan cu Hesiod, dacă nu chiar cu Homer. Vivacitatea tonului sau ne izbeşte şi astăzi prin prea puţinele resturi ale operei lui.
Ceva mai tîrziu, la hotarul veacurilor VII şi VI, lesbianul Arion din Metymna a frecventat curtea tiranului Periandru al Corintului: figura lui a fost întunecată de legendă, ce ni-1 înfăţişa salvat de la naufragiu de către un delfin; se pare însă că el a transformat şi îmbogăţit genul ditirambului, legat de cultul lui Dionysos. Este de asemenea şi epoca lui Solon, legiuitorul Atenei, ce le adresa compatrioţilor săi elegii de înaltă inspiraţie civică. Contemporanul acestuia, Stesihor din Himera, în Sicilia, nara în imnuri legendele mitologice, deschizînd astfel calea lirismului lui Pindar. Bl este acela care, vorbind-o de rău pe
331
Elena în unul din poemele sale, şi-a pierdut vederea, recapătînd-o abia după ce într-un nou poem, sau Palinodie, şi-a infirmat propriile spuse despre vestita eroină. Aceleiaşi generaţii aparţin, în fine, şi cei doi lirici din Lesbos, Alceu şi Safo, a căror opera ne este cunoscută prin fragmente ceva mai întinse, în vreme ce primul strecura în cîntecele sale de dragoste sau de ospăţ aluzii politice, ca invectivele adresate tiranului Pitacos din Mitilene, Safo evocă în versurile ei arzătoare doar pasiunea ce i-o inspiră tinerele sale tovarăşe, zugrăvirea acesteia păstrîndu-şi în ochii noştri în-treaga-i prospeţime.
Mai tîrziu, în decursul veacului VI, îşi afla locul ionianul Hiponax din Efes, ai cărui iambi sînt deosebit de satirici, şi occidentalul Ibycos din Region, în Grecia Mare, discipol al lui Stesihor, care a introdus în poezia corală a maestrului său preocupări mai personale. Ibycos a fost în relaţii şi cu Policrate, tiranul din Samos, care şi el a atras la curtea sa pe Anacreon din Teos, un io-nian răsfăţat mai tîrziu de către Pisistratizi. Poemele erotice şi bahice ale lui Anacreon au rămas ca model al lirismului graţios, în teritoriu dorian, îa Megara, poetul Teognis, sub numele căruia ne-au parvenit l 400 de versuri elegiace de o autenticitate deseori îndoielnică, a tradus în maxime amare sentimentele unui aristocrat înăcrit de luptele politice, în schimb, Simonide* din Ceos, care a cunoscut pe rînd favorurile Pisistratizilor, ale caselor princiare din Tesalia şi ale tiranilor din Grecia Mare şi Sicilia, a dat, înainte de Pin-dar, forma definitivă a odei triumfale, trecînd, in _acelaşi timp, drept maestru în arta compunerii epigramelor, acele scurte poeme menite a fi să-paţe pe monumentele funerare ori comemorative. Lui jîi sînt atribuite multe dintre cele inspirate de războaiele persane.
Din^toţi aceşti poeţi, singurul pe care-1 putem judeca într-adevăr după operă este Pindar*, care a trăit în prima jumătate a secolului V. în ciuda Apariţiei celei mai mari părţi a versurilor, pa-tru cărţi de Epmikii ce ne-au rămas ilustrează
suficient forţa geniului sau. în legătură cu victoriile atletice la Jocuri, şi ştim de cită glorie se bucurau ele în ochii grecilor, marele liric teban se pricepe să evoce în scurte apropieri emoţionante anumite mituri potrivite pe care le încarcă cu înalte semnificaţii religioase şî morale. Niciodată un limba) poetic n-a fost mai dens şi mai strălucitor decît al lui. în ciuda unei obscurităţi care ţine mai degrabă de textura strînsă a gîndirii decît de alegerea cuvintelor ori de sintaxă. Pin-dar a fixat pentru eternitate cîteva formule celebre şi pure ca: „Omul este visul unei umbre" sau ruga patetică ce şi~o adresează sieşi: „Nu tînji, suflet al meu, către nemurire, ci istoveşte ogorul posibilului!"
După asemenea culmi ale geniului liric, acccta nu putea decît să decadă. Contemporan cu Pin-dar, Bachilide* din Ceos, de la care ne-au rămas cîteva ode, îi este mult inferior. La sfîrşitul secolului V, Timoteos din Milet, de la care ni s-a păstrat pe un papirus poemul numit Perşii, a reînviat, modernizîndu-1, nomos-ul ilustrat odinioară de Terpandru, în vreme ce Filoxenos din Citera compunea ditirambi. Şi unul şi celălalt s-au aflat din plin sub influenţa teatrului attic, care în acea epocă era singura formă deţ poezie într-adevăr vie. în veacul următor prea puţine nume se impun memoriei: Antimahos din Colo-fon, care a scris o epopee intitulată Tehaida, a folosit metrul elegiac spre a cînta, într-un lung poern numit Lyde, povesti nefericite de dragoste. Este considerat primul dintre poeţii erudiţi, des-chizînd astfel calea literaturii elenistice, care a luat faţă de el atitudini contradictorii: Calimah îl critică vehement, dar alţii îl preţuiesc muit-Nimic nu ni s-a păstrat însă de la el. O poeta rodiană, Erina, care a murit tînără, a reactualizat în schimb, în felu-i propriu, accentele safice într-un poem în hexametri, Furca de tors, ais cărui fragmente au fost păstrate pe un papirus, inspiraţia, dacă nu forma, meritînd a fi numita lirică.
Spre a ne da seama de excepţionala bogăţie a lirismului grec în epocile arhaică şi clasică, a trebuit sa recurgem la

lunga şi seaca enumerare de mai sus. Ca şi în cazul epopeii, geniul grec a fixat şi aici legile genului, sub cele mai diferite aspecte ale acestuia. Neîndoielnic că literatura ulterioară, în lumea alexandrină şi romană, va îmbogăţi şi mai mult resursele poeziei personale. Chiar lărgindu-şi cîmpul inspiraţiei, ea va rămîne în esenţă fidelă formelor poetice concepute prima oară de greci.

Din punct de vedere cronologic, tragedia şi comedia au apărut destul de tîrziu în raport cu celelalte genuri poetice. Am văzut că ele s-au născut la Atena, sub Pisistrate, una din ditiramb, cealaltă din cîntecele falice, în cadrul cultului lui Dionysos, de care au rămas ulterior legate reprezentaţiile dramatice. Se înţelege de ce cei mai străluciţi poeţi tragici au fost atenieni.

Cel dintîi mare nume al tragediei este Fry-nihos*, ale cărui opere s-au pierdut, dar erau încă apreciate la sfîrşitul secolului V. El nu folosea decît un actor, care dialoga cu corul, piesele avînd mai mult caracterul unui oratoriu decît al unei drame adevărate. Meritul său constă în a fi fost primul care s-a inspirat din istoria contemporană: Căderea Miletului evoca eşecul revoltei ioniene, în 494; Fenicienele, reprezentate prin 476—475, aveau ca tema urmările bătăliei de la Saîamina. Eschil şi-a amintit de ea patru ani mai tîrziu, cînd a scris Perşii. Totuşi Frynihos îşi alegea îndeobşte subiectele din bogatul repertoriu al le-t5n^el°r epice: urmaşii săi au procedat la fel, tara a se simţi legaţi de o tradiţie mitologică ce nu avea cîtusi de puţin rigorile unei dogme.

. Cei trei mari poeţi attici din secolul V repre-zmta pentru noi întreaga tragedie greacă: Eschil*, cel mai^ vîrstnic dintre toţi, în prima jumătate a yeacului, Euripide*, cel mai tînăr, într-a doua, ^r ^°fode*, care a trăit nouăzeci de ani acope-333 nn *™ între§ime> imediat după războaiele persane. Prin intermediul operelor lor, din care ni s-a transmis doar o selecţie limitata, efectuata de gramaticii din epoca tîrzie din raţiuni de ordin didactic, constatăm cum evoluează încetul cu încetul concepţia despre tragedie. Rolul corului. Ia început foarte important, descreşte treptat odată cu locul, iniţial preponderent, acordat elementului liric. Dialogul se dezvolta şi se anima. Eschlî introduce în drama al doilea actor, iar apoi, imi-tîndu-1 pe mai tînarul Sofocle, pe al treilea. Cum fiecare din aceşti actori, schimbîndu-şi costumele şi măştile, putea juca personaje diferite, resursele scenice devin considerabile, iar acţiunea, iniţia! destul de restrînsă, capătă o importanţă tot mai mare. La Euripide rolul corului nu mai este decît cel al unui martor discret, ale cărui intervenţii servesc rnai ales la separarea principalelor momente ale tragediei, ocupînd orchestra şi atenţia spectatorilor în timpul corespunzător antractelor noastre, în schimb, interesul poetului şi al publicului este acaparat de conflictul dramatic, de loviturile de teatru, de zugrăvirea treptată a sentimentelor personajelor, de duelurile oratorice dintre protagonişti. Autorul ne povesteşte o în-tîmplare, ne solicită emoţia, ne stîrneşte mila şi teama, se comportă de acum înainte ca un adevărat poet tragic: scriitorii greci au fixat şi în această privinţă regulile genului, lăsîndu-le moştenire literaturii europene.

Tragedia modernă datorează tragicilor greci, dincolo de tehnica literară, un lucru ce-i conferă mereu nobleţe şi măreţie: problema angoasantă a Destinului. La Eschil, ca şi la Sofocle şi Euripide, pe scenă se joacă soarta omului, aşa cum s ea hotarîtă de puteri supranaturale. Eschil, însufleţit de credinţa religioasă adăpată la izvoarele tradiţionale ale sacrului, îi înfăţişează pe muritori supuşi zeiţei Nemesis, răzbunării zeilor geloşi care pedepsesc orice lipsă de măsură, orice încălcare a legii rituale: şi totuşi un înalt sentiment de dreptate, al cărei instrument a ştiut deveni cetatea Atenei prin vocea Areopagului, vine deja să tempereze în epilogul Orestiei rigoarea acestor condamnări. Sofocle preferă să ne facă a urmări 334
victimele crudului destin, ale cărui imprevizibile schimbări înşală calculele şi superbia oamenilor: din această derizorie neputinţă ia naştere patetismul acut din Oedip rege. Dar o înaltă concepţie despre legea morala, ca în Antigona, înalţă în ochii noştri aceste victime predestinate, ce se sacrifica unui ideal. Euripide, cel mai complex dintre cei trei poeţi, cade cu uşurinţă în frazeologie, iar uneori pare ca se complace în intervenţiile divine; el sporeşte totodată numărul peripeţiilor dramatice şi a loviturilor de teatru spre a ne suscita compasiunea faţă de nenorocirile personajelor sale, expuse tuturor încercărilor Destinului. Multe din tragediile lui se termină prin acelaşi cuplet semnificativ: „Ce ne vine de sus ia forme diferite. Felurită şi înşelătoare este purtarea zeilor. Ce se prevedea nu s-a împlinit. Căile voinţei divine sînt neştiute. Aceasta este învăţătura piesei". Zguduiţi de astfel de forţe care-i depăşesc, sărmanii muritori suferă de rele fără număr, de care uneori ei înşişi sînt răspunzători şi pe care mărinimia lor ştie cîteodată să le depăşească. Tema n-a încetat să ne trezească admiraţia şi simpatia.

Mai îndepărtată de concepţiile noastre moderne este comedia greacă clasică, încă de la sfîrşitul veacului VI, sicilianul Epiharm* a compus în dialect doric comedii despre care ştim prea puţin, dar pe care cei vechi, şi Platon în primul rînd, le apreciau deosebit pentru caracterul veridic al observaţiei care-şi făcea Ioc şi pentru valoarea maximelor ce le dădeau culoare. Tot pe teritoriul doric, la Megara, aproape de Atena, era solid îm-p'întată tradiţia scenetelor comice, pare-se deosebit de grosolane. Influenţa acestor prime încercări, îmbinată în Attica cu cîntecele foarte deocheate ale strigăturilor ce însoţeau procesiu-r'ile ^dionisiace, au dat naştere comediei numite vechi, care în curînd avea să-şi aibă locul ei alături de tragedie în concursurile oficiale organizate cu ocazia sărbătorilor lui Dionysos. Se numărau aproape 40 de autori de comedii „vechi", ceea ce dovedeşte cu prisosinţă succesul acestui gen literar tipic atenian pe întreaga durată a veacului V. Cratinos*, care a început să scrie prîa 455, Eupolis* şi

Aristofan*, în cursul ultimului sfert al secolului, au fost reprezentanții cei mal vestiți. Doar de la ultimul ni s-au păstrat piese complete ce ne dau o idee foarte precisă despre ce publicul atenian aprecia mai mult.
Comedia „veche" este totdeauna o operă de actualitate şi de luptă, căreia îi pasă foarte puț!" de asemănările cu realitatea, căutînd mai ales sa stîrnească rîsul prin invenţiuni bufone și neîncetate aluzii la cotidian. Tema este de obicei o ac- i țiune fantastică ori grotescă, condusă de actorul • principal în prezența unui cor de personaje pitoresc deghizate, oameni, animale sau abstracţiuni personificate. Mai multe episoade înfăţişează modul în care eroul îşi atinge scopurile în ciuda piedicilor. Apoi, după un interludiu în care corul se adresează publicului, ca să-i exprime, fără nici o legătură cu intriga, părerile autorului în legătură cu un subiect sau altul din actualitate, urmează o nouă serie de scenete ce înfățișează consecințele situației astfel create, precum şi procesiunea finală cu care corul părăseşte teatrul cele-brîndu-1 pe Dionysos. Pornind de la această schemă tipică, poeții aveau întreaga latitudine să-ş amuze publicul după bunul plac al fanteziei lor: totul era permis, totul era apreciat, de la calambur pînă la parodia literară rafinată, de la scatologic, şi obscenitate pînă la poezia cea mai subtilă, de la brutala injurie personală pînă la comicul de observație şi caracter. La Aristofan varietatea tonurilor este foarte mare, ca şi uşurința cu care trece de la cel mai grosolan la cel mă; delicat, uirnindu-1 pe cititorul modern. Dacă sîn-tem însă şocați de glumele prea decoltate ori derutați de aluziile politice care ne scapă, ne seduc» în schimb, verva pe care secolele n-au veştejit-o, elanul poetic şi sentimentul naturii agreste, ce-şt păstrează încă şi astăzi aceeaşi prospețime şi farmec. Nici o altă operă nu ne pune în legătură mai directă cu poporul atenian din epoca lui Socrate, Alcibiade şi Tucidide, nici una nu ne da
în aceeaşi măsură impresia de a fi totodată o mărturie asupra autorului şi a vremii sale.
Ultimele piese ale lui Aristofan, scrise la începutul veacului IV, se deosebesc în mod evident de primele: cu Adunarea femeilor şi Plutos, poetul se orientează către o nouă formă de comedie, numita comedia „medie". Rolul corului este acum redus, iar fantezia ceva mai puțin liberă. Satirizarea persoanelor face loc celei sociale, atacurile individuale zugrăvirii tipurilor umane, inven-țiunea bufă folosirii parodice a mitului. Urmaşii lui Aristofan, ca Antifanes şi Alexis din Turioi, par a fi fost scriitori fecunzi, cărora le erau atribuite sute de piese. Nu ştim însă aproape nimic despre ei, iar comedia greacă, aidoma tragediei, n-a mai produs capodopere în secolul IV pînă la apariția lui Menandru, ce aparține deja epocii elenistice.
Nu trebuie să ne mire faptul că în literatura greacă cei dintîi prozatori sînt cu mult posteriori primilor poeți. Acesta este un fenomen destul de răspîndit şi cei vechi şi-au dat seama de el: Plu-tarh îl relevă cu încîntare într-un pasaj celebru al dialogului său Despre oracolele Pitiel. Folosirea prozei simple, dezbărată de toate ornamentele stilului poetic şi de ajutorul pe care versurile îl constituie pentru memorie, marchează un important progres pe calea gîndirii raționale, traducînd preocuparea primordială pentru căutarea şi înfăţişarea adevărului. Această cercetare se numeşte în greceşte historia: ea s-a preocupat la început de evenimentele umane şi de cadrul natural al desfăşurării lor. De unde şi numele de istorie, inseparabilă de geografie, în perioadele mai vechi.
Grecii îl socoteau pe Homer drept primul istoric, căci, de fapt, la început nu se făcea deosebirea între istorie şi epopee. Cele dintîi opere în care apar preocupări de ordin istoric sînt tot poeme epice, ca întemeierea Colofonuhu, compus în secolul VI de^ filosoful Xenofan. Tradiția a fost menţmută la începutul veacului următor de către 337 P°etu^ Panyasis, unchiul lui Herodot, despre care arn mai vorbit, ei relatînd în ale sale Ionice întemeierea de către Codros şi Neleus, într-o epoca foarte veche, a primelor cetăți din lonia. Curiozitatea mereu vie a ionienilor se hrănea şi cu povestirile fantastice ale unei calatorii în ținuturile necunoscute de la nordul Mării Negre: este vorba de Poemul arimas pilor, a cărui paternitate era atribuită unui personaj pe jumătate legendar, Aristeas din Procones, ce ar fi trăit la mijlocul veacului VII. -
Hecateu* din Milet, care a jucat un rol important la sfîrşitul veacului VI şi cu ocazia revoltei loniei, a rupt cu această tradiție, redac-tîndu-şi în proză ionică Genealogiile., o culegere de legende interpretate în lumina unui raționalism naiv, şi mai ales o descriere a întregului pămînt locuit, intitulată Periegeză, de care Herodot s-a folosit din plin. Din fragmentele păstrate se vede că-1 interesa mult etnografia şi că dădea dovada de un oarecare spirit critic. „Relatez aici, ne spune el, ceea ce cred eu că este adevărat, deoarece poveştile grecilor sînt foarte diferite şi, după părerea mea, demne de rîs." A perfecționat folosirea hărților geografice, inițiate mai înainte de Anaximandru. în secolul V a avut mai mulți imitatori, ca Acusilaos din Argos, Haron din Lampsacos, Helanicos din Mitilene şi pe atenianul Ferecide, nici unul neatingînd faima lui Herodot din Halicarnas, primul prozator a cărui operă ni s-a păstrat integral, cel pe care Cicero îl numea pe drept cuvînt „Părintele istoriei". într-adevăr, odată cu Herodot*, acest gen literar este definit pentru posteritate în liniile lui esențiale. Este vorba de expunerea cercetărilor istoricului pentru a salva de la uitare faptele însemnate ale oamenilor. Opera urmăreşte deopotrivă să desfete şi să instruiască, atare preocupări fiind implicite, obiectivitatea relatării este însă cea care trebuie să primeze, în cazul nepotrivirii între izvoare, ori a unei tradiții evident neverosimile, autorul îşi exercită spiritul critic, alegînd în funcție de criterii ce i se par valabile. Bineînțeles că aceste criterii nu sînt obligatoriu cele care ne par astăzi cele mai bune, important este

însă că ele aveau în principiu un caracter raţional. Herodot îşi propune să stabilească în chip conştiincios adevărul, sa evidenţieze legătura dintre efecte şi cauze, sa zugrăvească obiceiurile etniilor să prindă trăsăturile indivizilor remarcabili, să evoce scene pitoreşti şi vii, să consemneze faptele importante şi demne de aducerea aminte, sa sugereze reflexii folositoare, stîrnind din cînd în cînd curiozitatea printr-un amănunt straniu ori surprinzător; toate acestea îi reuşesc de minune, graţie vastei sale informaţii, întemeiată deopotrivă pe lecturi întinse şi pe o temeinică cercetare personala, graţie simpatiei voioase ce i-o inspira neamurile şi oamenii, fără prejudecăţi de rasă ori civilizaţie, graţie unei inteligenţe sprintene, neîncrezătoare în poveşti, dar respectuoasă faţă de legile morale şi de zei. Lumea greacă şi cea barbară prind viaţă în Istoriile sale, spre informarea şi plăcerea noastră, datorită însuşirilor unei arte inimitabile, cînd prolixă, cînd eliptică, în cadrul căreia povestitorul, variindu-şi efectele în funcţie de interes ori fantezie, se lasă antrenat în lungi digresiuni, dezvoltînd detaliile care îl amuză şi revenind apoi cu dezinvoltură la tema sa principală, procedînd cu o nepăsare ce presupune complicitatea cititorului, în plus, aceasta primă mostră a prozei greceşti îşi păstrează o uimitoare prospeţime, ca şi cum, pe drept cuvînt, «privighetoarea din Halicarnas", spre a folosi expresia^ unui erudit bizantin, a ştiut „să-şi împodobească frumosul stil cu toate florile dialectului ionic".

Herodot era contemporanul lui Pericle, pe care 1-a ^ cunoscut dealtminteri la Atena. Atenianul Tucidide* aparţine generaţiei următoare, cea careta văzut desfăşurarea războiului peloponesiac. uupa ce a fost unul dintre actorii conflictului, ca strateg la Tasos şi sub zidurile Amfipolisului cînd t>rasidas a cucerit oraşul, a fost îndepărtat din uncţu drept urmare a acestui eşec, trebuind să AC 5îu^u.mească cu rolul de spectator. A urmărit 339 •Sa Peripeţiile războiului cu neîntreruptă aten-> devenind povestitorul fidel al acestuia. Opera lui este sumara, idealizează foarte uşor personajele care-i sînt pe plac, într-un cuyînt istoriei ce ne-o propune îi lipsesc densitatea şi profunzimea: de aici se desprinde şi mai clar cît de definitiv valabilă a fost recunoaşterea principiilor generale stabilite implicit de Herodot şi Tucidide, pentru ca Xenofon, dispunînd de mult mai puţine calităţi, să merite incontestabil numele de istoric graţie faptului de a fi încercat sîrguincios să le urmeze.

Alături de cele trei nume importante ale istoriografiei greceşti din secolele V şi IV, cunoaştem din simple menţionări sau din citate mai mult sau mai puţin întinse, un număr destul de mare de autori şi de opere. Ctesias din Cnidos a scris la începutul veacului IV o Istorie a perşilor, terminată de Dion din Colofon. Teopomp din Chios, născut prin 377, a compus un rezumat al lui Herodot şi o istorie a lui Filip II al Macedoniei. Papiruşii ne-au păstrat fragmentele unei lucrări anonime, căreia i s-a spus Helenicele de la Oxy-rinhos, scrisă, pare-se, în prima jumătate a veacului IV şi tratînd evenimentele anului 396—395. Eforos din Gume, care şi-a redactat cea mai mare parte a operei sale după 350, a fost cel dintîi care a conceput o istorie universală, în care a adunat rezultatele unei imense compilări: trei secole mai tîrziu, Diodor din Sicilia avea să se folosească din plin de ea în a lui Bibliotecă istorică. în fine, mai mulţi istorici minori, cunoscuţi sub denumirea de attidografi, şi-au consacrat operele istoriei Atticei, aşa cum făcuse odinioară Hela-racos.

Apariţia şi dezvoltarea istoriei nu sînt decît un a^ctj. privilegiat într-adevăr, al începuturilor gindirii raţionale şi al reflecţiei ştiinţifice datorate J1 esenţă grecilor din epocile arhaică şi clasică, aralel cu preocuparea specială referitoare la organizările ^ sociale omeneşti şi la evoluţia lor, asis-am ia ivirea în lonia, cu începere din zorii vea-341 fi Ul f a unei* rea^e investigaţii ştiinţifice şî niosofice. Numele lui Tales* din Milet şi al lui Pitagora* din Samos (exilat ulterior la Crotona), unul la începutul secolului VI, celălalt în a doua jumătate a acestuia, sînt legate de întîile speculaţii matematice şi astronomice, ultimele însoţite Ia Pitagora de o formă de asceza mistică, a cărei influenţa a fost profunda şi durabila. Alţi mile-sieni, ca Anaximandru, contemporanul lui Tales, şi discipolul său Anaximene au meditat şi ei despre natură şi esenţa ei reală, încă de la sfîrşitul veacului, Xenofan din Colofon a elaborat în versuri teologia unui zeu unic, impersonal, criticînd politeismul antropomorfic. Parmenide din Eleea, ce-1 va forma în oraşul său natal pe discipolul Zenon, şi Empedocle din Agrigent, cam în aceeaşi vreme, folosesc şi ei forma poetică, dar cu mai multă strălucire decît Xenofan, spre a-şi expune concepţiile ontologice. Contemporanul lor, Hera-clit din Efes, afirma că totul este în necontenită luptă, mişcare şi devenire. Vigoarea şi originalitatea acestor primi gînditori răzbate şi astăzi prin fragmentele destul de numeroase păstrate în citatele scriitorilor.

în veacul V, Anaxagora* din Clazomene, care fusese la Atena prietenul lui Pericle, considera că principiul fundamental al lumii este Spiritul, care a orînduit haosul originar, în plus a aplicat critica raţionalistă mai multor prejudecăţi răspîn-dite, ca aceea despre divinitatea astrelor, şi chiar unor forme de divinaţie: atare libertate de gîn-dire i-a atras exilul din Atena, ca urmare a unei acuzaţii de impietate. Democrit* din Abdera, ceva mai tînăr decît Anaxagora, a conceput noţiunea de atom, prin care explica existenţa tuturor lucrurilor, inclusiv a zeilor. Hipocrate* din Cos, apar-ţinînd unei familii de medici practicante a cultului lui Asklepios, a aplicat artei sale principiile observaţiei raţionale: prin lucrările lui a întemeiat medicina clinică şi totodată a fixat îndatoririle medicilor în celebrul jurămînt ce a rămas pînă astăzi regula lor de aur. în acelaşi timp, Atena primea cu entuziasm, chiar dacă ulterior avea să le intenteze un proces de impietate, pe sofiştii care dădeau contra bani peşin lecţii de 3 '

elocința şi dialectică. Grație dialogurilor lui Platon putem aprecia virtuozitatea unui Gorgias* din' Leontini sau a unui Protagora* din Abdera, meşteri în a trezi îndoiala cu ajutorul ideilor contradictorii.
De la speculația cosmogonica la scepticismul rațional, acesta este în mare drumul parcurs de afodirea filosofică grecească de la origini pînă fn momentul în care, către 430, învățătura lui Socrate începuse să-şi dea roadele. Influența exercitată de acest moralist prin cuvîntul şi pilda sa a fost aşa de hotărîtoare încît toți filosofii anteriori sînt numiți astăzi presocratici. Protagora spusese că „omul este măsura tuturor lucrurilor". Socrate a aşezat studiul sufletului omenesc în centrul preocupărilor lui, propunînd fiecăruia să se străduiască a se cunoaşte mai întîi pe sine însuşi, conform interpretării pe care o dădea unui celebru adagiu delfic. Preocupările lui permanente erau observația psihologică şi reflecția morală. Pornind de la exemple simple luate din viața zilnică, inteligența sa, experta în abilitățile verbale ale sofisticii, ştia să le folosească, înaintînd încet, dar sigur, pe calea cunoaşterii adevărului şi a virtuții. „Socrate cel dintîi", spune Cicero în Tus-culane (V, 10), a coborît filosofia din cer, adu-cînd-o în oraşele noastre, introducînd-o chiar în casele noastre şi obligînd-o să se ocupe de morala practică, de problema binelui şi răului". Am văzut înrăită parte pentru ce eminentele lui merite de cetățean şi de gînditor nu 1-au apărat de pedeapsa capitală. El îşi jucase însă rolul de inițiator şi pusese în mişcare geniul filosofic al lui Platon.
Dacă Socrate n-a scris nimic, discipolul său •l laton* a fost de o extraordinară fecunditate şi este semni'f,V-*.;v faptul că} în ciuda marelui nau-aturii antice, bogata lui operă a întregime. Mai mult decît o întîm-acest excepțional privilegiu se ex-
......0 răspîndită că operele
i de poemele homerice, reprezen-,^ ri~--- i • '• --
Plare Plică n &i Platon
. ,— j-- h'wwiunc iiumciice, ri Lea mai aleasa floare a elenismului.
roasele lui dialoguri, fără a mai pune la socoteală pe cele apocrife, au fost clasate cronologic de către moderni după criterii stilistice uneori discutabile, în mare, această seriere corespunde totuşi realității, permițînd sa urmărim cu aproximație itinerarul spiritual al filosofului, de la Lahes pîna la Legile, de-a lungul unei existențe ce a cunoscut destule peripeții. Primele dialoguri sînt fidele metodei socratice, redîndu-ne, se pare, o imagine veridică a genului de învățătură al acestuia. Apoi, personalitatea lui Platon prinde să se afirme şi propriile sale teze capătă glas prin gura maestrului, care rămîne interlocutorul principal al dialogurilor. Preocupărilor mai ales morale — definirea curajului, a pietății, a virtuții şi a dreptății, pornind de la cercetarea vorbirii şi comportamentului obişnuit — li se adaugă apoi investigații mult mai vaste şi mai ambițioase: înțelegerea sistemului universului (şi aici Platon recurge la speculațiile ontologice ale filosofilor presocratici) prin teoria Ideilor; sesizarea naturii sufletului nemuritor şi a relațiilor sale cu trupul; în fine, formularea legilor după care trebuie să se conducă cetatea ideală, căci pentru Platon metafizica şi psi-hologia duc în mod inerent la politică, aceasta fiind datoare sa traducă în practică justețea gîn-dirii.
Această reflecție necontenit reînnoită este de o inepuizabilă bogăție. Experiența dobîndită de autor din lecturile lui, din călătorii, din contactele cu oamenii de stat, învățații, scriitorii şi ceilalți filosofi, explică atît varietatea problemelor puse în discuție cît şi a personajelor aduse în scenă sa-şi expună în fiecare controversă, cu admirabilă forță şi veridicitate, diversele teze existente. Forma dialogului favorizează atare pluralitate, fără a-1 împiedica pe Platon să conchidă. Arta lui îi dă posibilitatea să insufle viață tuturor creațiilor geniului său, grație unui stil de o miraculoasă suplețe, potrivit în egală măsură cu ironia şi cu abstractizarea, cu evocarea poetică a unui peisaj ori a unui mit, dar şi cu parodierea unui sofist sau a unui orator. Limba lui Platon rămîne
un model inegalabil al prozei attice: este cert ca niciodată un instrument verbal mai rafinat nu a fost pus la dispoziția gîndirii omeneşti.
Influența lui Platon s-a transmis deopotrivă prin operele sale, cît şi prin învățămîntul practicat cu începere din 387 în gimnaziul închinat eroului Academos, aflat la mică distanță de poarta Dipylon, lingă Atena: de aici numele de Academie dat acestei şcoli. Ea nu trebuie să ne facă să uitam că alți discipoli ai lui Socrate au apucat pe căi diferite: atenianul Antistene, autor a numeroase dialoguri şi tratate pierdute, a întemeiat şcoala cinică, al cărei nume vine de la gimnaziul Kynosarges, cartier al Atenei în care-şi ținea lecțiile, în vreme ce Aristip din Cirene, teoretician al plăcerii, deschidea calea la ceea ce va fi epicu-reismul. în ce priveşte pe elevii lui Platon, toți au fost eclipsați de personalitatea zdrobitoare a lui Aristotel, rector al gîndirii occidentale. Dar cu toate că filosoful a fost contemporan cu De-mostene, el nu poate fi separat de colectivul ce lucra sub îndrumarea sa şi a cărui operă comună, călăuzită de fapta maestrului, aparține lumii ele-. nistice.
Dacă demersul platonician, ca şi cel aristotelic, sfîr-şeşte în politică este pentru că în ochii grecului totul există prin prisma cetății. Cum asupra concetățenilor nu se poate acționa decît prin cuvînt, nu este de mirare că grecii au fost creatorii elo-cinței, codificînd retorica. Dintre toate genurile literare, acesta, strîns legat de evoluția democrației politice şi judiciare, nu s-a dezvoltat decît odată cu ea, apărînd ultimul, din punct de vedere cronologic, în istoria

literaturii clasice. Desigur, mea de la sfîrşitul veacului VI, judecind după mărturia lui Herodot, ionienii din Asia aveau oratori abili, ca Aristagoras din Milet, de pildă. Ulterior, ^ luptele politice din Atena lui Temistocle Ş1 ^Pericle au dat prilej de afirmare celor ce se pricepeau să vorbească bine. Daca discursurile pe 345 °are ^uc^^.e i ^e atribuie lui Pericle nu sînt riguros autentice, cel puţin istoricul ne declară (I,
adunării grecilor cu ocazia Jocurilor olimpice din 380), mînuieşte cu strălucire locurile comune, pe care le încarcă de tot prestigiul unei limbi armonioase şi cadenţate: elogiul făcut în Panegiric natriei sale Atena s-a bucurat de un astfel de succes încît însuşi titlul discursului a căpătat ulterior sensul de elogiu pe care i-1 dăm astăzi, în plus, Isocrate avea şi o^gîndire politica originală. Conştient de faptul că Grecia se vlăguia în lupte intestine, el considera că trebuie să pună capăt acestor certuri spre a începe, sub un comandament unic, cucerirea Asiei persane. Cînd şi-a dat seama ca Atena nu mai era în măsura să joace rolul conducător ce-1 visase pentru ea, şi-a îndreptat speranţele către Filip al Macedoniei: într-o viziune cu adevărat profetică, preconcepuse marele plan al lui Alexandru.
N-am putea să ne închipuim o mai radicala opoziţie decît cea dintre Isocrate şi Demostene*. Primul era un om de cabinet, celalalt unul de acţiune. Unul cizela cu răgaz perioadele rafinate, celălalt se lăsa purtat de o înflăcărată elocinţă. Cel dintîi a crezut multă vreme că regele Macedoniei va scăpa grecitatea de decădere, cel de al doilea s-a opus cu neînduplecată hotărîre politicii lui Filip. Ambii erau legaţi, cu toate că în mod diferit, de măreţia patriei comune, în cele din urmă istoria a dat dreptate profesorului în defavoarea omului politic: şi totuşi se spune că Isocrate a murit în urma şocului sufletesc ce i 1-a pricinuit vestea înfrîngerii de Ia Cheroneea, în vreme ce Demostene, dîrz în faţa înfrîngerii, a primit însemnata cinste de a pronunţa elogiul funebru al soldaţilor căzuţi în luptă. Sumbrul şi rnindrul crainic al independenţei Atenei a ştiut sa găsească în cursul luptei unele dintre cele mai nunoase accente pe care dragostea de patrie şi pasiunea pentru binele public le-au insuflat vreo-ata^umii om: prea puţin contează pentru pro-b"*'1 ?lo^ie.că în cele dîn urmă s-a aflat în ta-17 l ^a lnv*n^or- Biciuind în cuvinte usturătoare Atâtea, moliciunea, mentalitatea huzurului şi
oarba uşurinţa a concetăţenilor săi, el lăsa moştenire naţiunilor viitoare un exemplu asupra căruia vor avea de reflectat întotdeauna cu folos, în comparaţie cu atare elocinţa directă şi uneori fulgerătoare, cît de hrănită va fi fost ea de o arta desăvîrşit asimilată, operele altor oratori politici contemporani pălesc, indiferent de meritul lor: Eschine* marele rival al lui Demostene, Hy-peride* şi Licurg*, de la care posedăm unele lucrări, sînt uneori abili, locvaci, vii ori chiar pasionaţi. Nici pe departe nu ne mişcă vreunul, aşa cum o face Demostene. Este bine că terminăm cu el această scurtă trecere în revistă a literaturii greceşti în perioada cînd măreţia ei era legată de independenţa cetăţii: în momentul în care aceasta independenţă e pe cale să dispară, omul care a luptat pentru ea este totodată şi cel din urină monument strălucitor al literelor elene.

Capitolul IX

O ARTĂ PE MĂSURA OMULUI

Capodoperele literaturii şi gîndirii greceşti nu sînt accesibile contemporanilor noştri decît într-un mod cu totul imperfect datorita barierei limbii, în schimb, capodoperele artistice strînse în muzee, unde ne sînt înfăţişate deseori cu admirabil rafinament, mijlocesc un contact direct cu geniul elen care le-r,, conceput şi realizat. De la primele entuziasme ale lui Winckeîmann şi ale emulilor săi, sculpturile, ceramica, „medaliile" ori bijuteriile greceşti n-au încetat sa exercite asupra amatorilor o atracţie ce se traduce în chip elocvent prin preţurile ridicate ce le ating astfel de obiecte vîndute la licitaţiile publice. Cel mai mic vas micenian, cea mai neînsemnată statuetă geometrică, o monedă de argint, un intaliu sînt cumpărate cu aur pe pieţele de la Londra, Basel sau New York. Ce să mai spunem atunci de piesele^ importante, marmure ori bronzuri arhaice Şi clasice, vase cu figuri roşii, pictate de un meşter cunoscut? Valoarea lor este astăzi inestimabilă. Atare pasiune dovedeşte cît ele mult vorbeşte încă arta greacă gustului şi sensibilităţii noastre. A-ceasta nu înseamnă însă că trebuie să credem ca marturia ei despre civilizaţia căreia îi aparţine e.ste *eAsne de descifrat. Formele ei familiare, uşu-înţelegerii nu sînt decît aparenţe. Plăcerea °are °Pera ^e arta grecească o procură 349 de t ' "ostru Pregătit să o recepteze de secole tradiţie clasică nu înseamnă în acelaşi timp
şi pătrunderea mesajului ideatic ce îl cuprinde de obicei. Căci această operă are un sens: ea n-a fost menită, de regulă, doar satisfacţiei estetice, ci unui scop practic sau religios, căruia trebuia să-i răspundă în primul rînd. Se cuvine deci de la început să sesizăm intenţia profundă a artistului, fără de care riscăm să-i interpretăm greşit opera. Două exemple sîot suficiente, referindu-xe la monumente binecunoscute.
Vestitul basorelief al Atenei melancolice, care datează de la mijlocul veacului V, a făcut să curgă multă cerneală de la descoperirea lui pe Acropole, în 1888. Cîte interpretări felurite n-a suscitat? Zeiţa cu coiful pe cap, sprijinită de lance, este aplecată înainte către un mic cip rectangular, pe care-1 priveşte cu atenţie puţin ne-păsătoare. S-a presupus că Atena citea (ca să fim drepţi, într-o poziţie puţin comodă) inscripţia de pe o stelă, socotelile trezorierilor tezaurului sacru sau lista soldaţilor morţi pe cîmpul de luptă; alţii şi-au închipuit că un obiect sau un personaj fusese reprezentat pe pilastru, dar numai pictat pe marmura lisă, în loc să fie sculptat ca restul scenei, şi că acest detaliu esenţial s-ar fi şters cu timpul; un altul voia sa vadă în pretinsul pilastru imaginea simplificată a zidului A-cropolei,

aşa cum a fost el reconstituit în parte de Cimon; în fine, mai mulţi 1-au luat drept bornă a sanctuarului zeiţei, care ar fi trasat cu lancea limita teritoriului sacru ce-i fusese consacrat. Toate aceste explicaţii erau eronate, aşa cum s-a demonstrat de curînd, recurgîndu-se la singura metodă sigură, ce constă în plasarea monumentului în contextul unor documente analoage, precis identificate. Numeroase picturi de pe vase contemporane basoreliefului ne permit să interpretam, fără risc de a greşi, pilastrul în chestiune ca o borna sau terma, ce marca pe un stadion linia de plecare şi de sosire în cursa de viteză. Tocmai atare terma reţine atenţia Atenei în onoarea căreia erau celebrate Jocurile panatenaice, ea însăşi practicînd, după cum ne spune legenda, în- 3!
;o
cerea de viteză. Zeiţa nu este deci cîtuşi de
tre -n melancolica, iar monumentul nu este alt-
r decît ofranda pe care învingătorul la între-
CcVti *-*w w p» w -ţ • *
erea de alergare a pus sa ţie reprezentata divina Caţroană a acelor jocuri în faţa termei ce simboliza proba pe care e\ o cîstigase.^ Atare inter-retare foarte prozaica modifica evident în chip esenţial întreaga noastră atitudine mentală fata de basorelieful lipsit pe viitor de misterul ce ne incita curiozitatea. Nu ne mai este îngăduit sa visăm la pretinsa melancolie a Atenei, dar nu e mai folositor să înţelegem adevăratul sens a! unei opere decît să ne lăsăm legănaţi de o închipuire lipsită de temeiuri?

Un alt exemplu nu mai puţin elocvent. Vestita statuie de bronz din Muzeul de la Atena, numită Efebul de la Maralon, n-a încetat sa suscite interesul şi admiraţia cunoscătorilor de cînd pescarii au prins-o în mrejele lor pe coasta de nord-est a Atticii, la cîţiva ani după primul război mondial. Ea reprezintă un adolescent foarte tînăr, într-o poziţie instabilă, cu mîna stîn^ă întinsă şi palma în sus, susţinînd un obiect azi dispărut; mîna dreaptă este ridicată, cu degetul gros şi arătătorul unite. Ce zeu sau muritor reprezenta această capodoperă a statuarei secolului IV, de o eleganţă uşor molatecă ce ne duce deja cu gîndul la Praxitele? Este oare un băiat ce se amuză trăgînd cu mîna dreaptă firul acelei jucării făcute din două discuri alăturate, cunoscută şi celor vechi, care în vremurile moderne a căpătat denumirile succesive de emigretă, bancb-lora sau yo-yo? Este vorba de un tînăr învingător la jocuri, trăgînd cu mîna panglica, sim-k°l al victoriei sale, dintr-o cutie ţinută în cealaltă mîna? învîrtea cu sfoara un prisnel aşezat Pe palma stîngă? E un culegător de fructe ori un Paharnic^umplînd o cupă? Soluţia corectă a fost orrrmlată^ puţină vreme după descoperire, fiind ,on PT^ata prin argumente hotărîtoare: este vorba j6 tln-arul Hermes care, conform textului din 151 o "°™enc închinat acestui zeu, găsise în drum ţestoasa; el a aşezat-o pe palma mîinii stingi,
pocnind din degetele manii drepte ridicate, $>esţ expresiv folosit încă de grecii moderni spre a-sî manifesta bucuria. Gîndind că într-o clipă avea să inventeze lira, pentru care carapacea broaştei îi va folosi drept cutie de rezonanţă, tînărui zeu se lasă pradă entuziasmului naiv al imaginaţiei creatoare. Această interpretare, sprijiniră de nenumărate observaţii concordante, permite ca statuia sa fie comentată cu precizie graţie Imnului homeric către Hermes şi să i se redea atmosfera poetica şi sacră în care a fost concepută: opera nu se mărgineşte numai să ne încînte privirea, ci este şi o mărturie asupra gîndirii religioase a vremii ei.

Exemplul Atenei melancolice şi cel al lui Hermes de la Maraton arată limpede că arta greaca a epocilor arhaică şi clasică nu trebuie numai gustată, ci şi înţeleasă. Ea nu este cîtuşi de puţin o artă gratuită, desfătare a rafinaţilor, vizînd simpla delectare a spiritului şi simţurilor. Opera de artă are o semnificaţie, ea răspunde unor nevoi şi intenţii precise. Calitatea estetică este un plus dobîndit, iar noi comitem o gravă eroare de optică crezînd că artistul şi-a propus ca prim ţel sa creeze frumuseţea. De fapt a vrut să realizeze un obiect propriu scopului căruia îi era destinat: templul este casa unui zeu înainte de a fi un monument arhitectonic; statuia este o ofrandă înainte de a fi o operă plastică; cupa este mai întîi un vas de băut, căruia materialul şi decoraţia îi sporesc doar valoarea. Stendhal a spus-o foarte bine: „La cei vechi frumosul nu e decît o excrescenţă a utilului". Arta pentru artă este o teorie străină conştiinţei elenice.

Cînd cercetăm locul ocupat de artişti în societatea greacă, avem confirmarea celor de mai sus. Celebritatea unora dintre ei, Fidias,* Ictinos*, Zeu-xis*, Praxitele* nu trebuie sa dea naştere la iluzii. Să nu atribuim contemporanilor acestora o opiniş care este rodul mai ales al posterităţii! Manj maeştri ai artei clasice ne sînt cunoscuţi în esenţa prin intermediul lucrărilor unor compilatori care
o,-ris în epoca romană, ca Plinius cel Bătrîn a u '>'" . • • • • A • • j T-- i ...
• pausania, inspiraţi ei înşişi de erudiţii elenistici.

Această critica de artă — dacă avem dreptul s-o numim astfel — reflectă atitudinea unei epoci în care gustul pentru operele de artă, hrănit de o lungă tradiţie, luase un caracter academic şi implicit retrospectiv: ş-a remarcat că în a sa Pe-riegeza sau „Călătorie în Grecia", scrisă în secolul II al erei noastre, şi în care pomeneşte atîtea nume de artişti, Pausania nu înregistrează nici unul posterior veacului II î.e.n. Atare curiozitate de anticar ne informează incomplet asupra modului în care grecii arhaici şi clasici îşi preţuiau artiştii în viaţă. Doar rarele mărturii ale autorilor din

veacurile V şi IV, Herodot, Platou, Xenofon, permit unele concluzii sigure, ce ar putea surprinde la început.
O primă constatare se impune: în corul celor Nouă Muze, fiicele lui Apolo, care patronează nobilele preocupări ale spiritului, nici una nu-şi are în seama arhitectura şi artele plastice. Astfel de absenţă este grăitoare: ea înseamnă că în ochii grecilor munca arhitectului, a pictorului sau a sculptorului nu aparţine aceluiaşi gen de activitate creatoare ca cea a poetului, a astronomului ori a muzicianului. Artistul depinde în prea mare măsură de materialul cu care lucrează pentru a fi situat pe acelaşi plan cu cei ce armonizează sunete şi cuvinte. Oricîtă admiraţie s-ar nutri pentru rezultatele muncii sale, nu i se recunoaşte cîtuşi de puţin privilegiul inspiraţiei divine, ca favoriţilor Muzelor: artistul este socotit înainte de toate un meşteşugar.
j. P6?PFe aceasta avem şi o altă mărturie, adusă de însăşi arta plastică. Se ştie că în epoca ro-mana Amatorii bogaţi]dupa cum ne confirmă Cicero şi Plinius cej Ţmăr) se înconjurau cu plăcere de Portretele marilor filosofi, poeţi şi oratori. Ele în OraU ibliotecile şi grădinile. S-au copiat astfel mare număr efigiile reale ori presupuse ale lui Corner, Platon, ^ Socrate sau Euripide, ale lui De-53 j- ene p1} Epicur, aşa cum au fost acestea rea-ate odinioară de sculptorii gjreci din veacul IV
teşug, artistul trebuie _ să se dovedească pricepui în meseria lui: el nu şi-ar putea închipui sciziunea * tre inspiraţie şi priceperea manuală, nici că cea din urma ar putea dauna primei. Condiţia lui enrîila 1-a ferit astfel de ispitele nefinisării şi ale
SU<-1«*" I-I^J'-'J"!
primitivismului, ale cărui primejdii le putem aprecia astăzi din plin.
Acestei înitîietăţi a meseriei, general recunoscuta de artişti cît şi de profani, trebuie să i se atribuie extraordinara calitate medie a operelor greceşti numite „de epocă bună". Desigur, Grecia da atunci nu număra numai artişti de primă mărime. Muzeele noastre au în depozite cantităţi de opere mediocre, fie că e vorba de sculptură ori de ceramică. Chiar şi aceste opere mediocre se remarcă însă printr-o anume acurateţe de execuţie, ce reflectă întreaga dăruire a meşterului şi siguranţa mişcărilor mîinilor lui. De aici decurge şi calitatea marilor ansambluri de sculptura decorativă pe care grecii ni le-au lăsat şi care reprezintă marea masă a operelor autentice ale celei mai înfloritoare epoci: friza şi frontonul tezaurului sifnienilor, metopele tezaurului atenienl-lor de la Delfi, metopele şi frontoanele templului lui Zeus de la Olimpia, metopele, friza şi frontoanele Partenonului, friza de la Basai-Figalia, decoraţia Mausoleului din Halicarnas. Este clar ca ansambluri atît de importante sînt opere colective, datorate unei întregi armate de executanţi: sculpturile Partenonului au fost realizate într-un răstimp de cincisprezece ani, de la 447 la 432, cmd s-au sculptat cele 92 metope, 160 de metri de friză (cu 360 de figuri) şi 40 de statui colosale ale frontoanelor. Ne închipuim cîte probleme de organizare punea atare operă maestrului responsabil, pe care nimeni nu mai ezită astăzi să-1 identifice cu Fidias însuşi. Sute de muncitori lucrau pe şantierul de pe Acropole, pietrari şi zi-^l"i, pictori şi aurari, fiecare cu ucenicii şi sclavii sa|- vi totuşi toţi aceşti executanţi, de vîrste şi a ente foarte inegale, evident, au ştiut sa se su-
0 se realizeze ceva bine, nu trebuie sa se ţină
S ama de timp. Documente autentice ne laşa a
întrevedea grija penare artiştii greci o acordau
oerelor lor. Posedăm fragmente ale socotelilor
rivitoare la cheltuielile efectuate cu sculptorii
frizei Erehteionului de pe Acropole, la sfîrşitul
Birului V. Pentru unul din grupurile păstrate,
vC"1-"1" ^, r. . A , %. ţ. ^ u <
compus din doua tiguri m altorelief un tmar ghemuit şi un bărbat în picioare, artistul a primit suma de 120 drahme, adică o drahmă pe zi, ceea ce reprezintă salariul mediu al unui lucrător de înaltă calificare, timp de patru luni: or, grupul are o înălţime de numai 0,58 m, iar marmura era pusă la dispoziţia sculptorului. Se deduce de aici încetineala şi minuţia lucrului. Aceeaşi conştiinciozitate plină de atenţie şi în ce priveşte execuţia marilor bronzuri: cercetarea amănunţită a Aurigai de la Delfi a evidenţiat importanţa extremă a retuşurilor aduse statuii după turnare, în-depărtîndu-se prin ciocănire defectele de suprafaţă datorate bulelor de aer sau scoriilor şi nuan-ţîndu-se modelajul prin intervenţia cu dăltiţa,
lai rece.
Şi în arhitectură regăsim aceeaşi grijă pentru perfecţiunea riguroasă: coloanele unui edificiu doric nu erau canelate decît după aşezarea în operă a tamburilor. Se obţinea astfel o corespondenţă exactă a finelor muchii de piatră, din vîrful pînă la piciorul coloanei. La templul de la Segesta*, în Sicilia, care datează de la sfîrşitul secolului V, evenimente neprevăzute au întrerupt construcţia înaintea acestei faze de execuţie, iar coloanele şi-au păstrat forma lor lisă. Cînd un zid era finisat in chip special, el era supus unei fasonări de sus m jos, după aşezarea în operă a asizelor. Se ştie cu ce tehnică rafinată erau ridicate astfel de ziduri: fiecare bloc era legat de celelalte cu cram-ppane de metal iar feţele de îmbinare se încheiau ara cel mai mic joc, graţie planurilor lucrate cu gradma pe

toate suprafețele de contact ale fie-cârma. Așa stînd lucrurile, arheologii pot astăzi 357 f §aseasca aproape fără greș locul originar al secarei pietre în orice zid prăbușit.
j s_ar opri în acest moment, vasele ar fi în
f£! ocrime negre, ca bucchero etrusc. Intervine însă iîiirc&iii „ ^1 «j . |U . \j
a treia faza, cu o reoxidare parțiala și cu o sca-
j .a ușoară a temperaturii de la 945 la aproxi-aeie u?^<i.i» JT . JT. .
ativ 875 de grade: se deschide orificiul de ieșire gazelor, permițînd din nou intrarea aerului în tor. peste tot unde argila este poroasă, oxidul feros și oxidul magnetic de fier absorb oxigenul • redevin oxid feric roșu, acest proces nepro-ducîndu-se pe părțile vasului acoperite cu firnis. Căci cel din urmă, datorită particulelor foarte fjne care-1 compun, are o consistența compactă ce nu permite oxigenului să pătrunde din nou; reoxidarea nu se mai produce deci și firnisul ră-mîne negru. Cînd arderea este terminata, corpul vasului e roșu cu excepția porțiunilor acoperite cu firnis, rămase de culoare neagră, frumoasă și lucioasă. O operație atît de delicată, pe care olarii din cartierul Kerameicos au pus-o la punct în mod empiric și treptat, a păstrat mereu pentru ei un caracter misterios, chiar cînd au învățat să o ducă fără greș la bun sfîrșit. Se înțelege pentru ce acești meșteri ai focului și-au pus munca sub protecția divină a lui Hefaistos și a Atenei, uniți printr-un cult comun în templul care pe atunci domina cartierul lor, templu numit astăzi, fără temei, Tezeion.
^Gustul grecilor pentru înalta virtuozitate teh-nică^ se vădea cel mai bine în statuaria de aur Și fildeș, numită și hryselefantină. Elaborată în perioada^ arhaică, această formă de artă, astăzi dispărută, a atins apogeul odată cu coloșii lui Fi-dias: Zeus de la Olimpia și Atena Partenos de pe Acropole. Imensele statui atingeau 12 metri înălțime. Carcasele erau goale și susținute de o armătura de lemn. Și astăzi se mai vede pe dalajul iartenonului lăcașul stîlpului central care susținea armatura Atenei Partenos. Corpul însuși al sta-" era de lemn, sculptat în detaliu și sprijinin-u-se pe armătură. Se aplicau apoi fildeșul și
țiîe ' A ?Ul în ț1*0' mici' Hpite la cald Pe P^'
359 ns n ' aurul m foi decorate au repousse și
Pnnse np IP™„ A r t,
pe lemn m cuie, pentru veșminte, coafura
j ia moderna îi atribuie uneori o importanță cesiva, vine în Aparte de aici. Fidelitatea față &A trecut traduce împlîntarea temeinică a artistu-1 \ în mediul social. Liber profesionist printre concetățenii săi, membru al clasei de mijloc, cea a meșteșugarilor și a micilor proprietari, care cel mai adesea constituie forța cetății, el este pe deplin apt sa exprime sentimentele și aspirațiile unei societăți în care-și află în chip firesc locul.
Această societate îi cerea în primul rînd să răspundă nevoilor ei în domeniul religios. O religie antropomorfă, în care cultul este strîns legat de imaginea divinității, cerea mult de la artist. El avea îndatorirea să dea o formă concretă imaginii mentale pe care concetățenii săi și-o făceau despre divinitate. A fost adus astfel să studieze modelul uman, deoarece zeii sînt asemănători oamenilor, și să-i confere prin intermediul artei lui acea frumusețe perfecta ce părea a fi singura pe măsura zeilor. Investigația naturalistă și idealizarea sînt deci în arta greacă două tendințe complementare și nu antagonice. Prima se traduce printr-un efort, susținut fără încetare de la începuturile arhais-mului, către realitatea și exactitatea anatomică: în^ pictura ceramică și în sculptură se poate urmări cu precizie progresul în redarea ochiului, a arcadei epigastrice sau a modelajului genunchiului, în același timp artistul se arată însă preocupat de a pătrunde pe cale intelectuală secretul corpurilor studiate: el este convins că frumusețea rezida în raporturi matematice, raționale sau iraționale, a căror lege inteligența noastră o poate descoperi. De unde și importanța noțiunilor de n m^ și simetrie, al căror conținut adevărat ne scapă astăzi djn lipsa unei definiții precise; dar textele stau mărturie că aceste nețiuni serveau de criterii estetice și stîrneau în cel mai înalt grad interesul artiștilor.
defi tOF Pre.ocuP^ri ^ se adăugau încercările de
bile11^6 a TU"U* S1'stem ^ proporții ideale aplica-
51 «ri,i COrP,ului omenesc, în acest sens a procedat
sculptorul Policlet* cînd și-a redactat lucrarea nu-

Dacă statuia de cult este opera majora a sculptorului, iar templul, cea a arhitectului, artiștii sînt solicitați și de alte sarcini cărora li se dedică plini de pasiune și conștiinciozitate. Decorarea edificiilor sacre, a monumentelor funerare, a mobilierului de cult necesita concursul lor și le stimula imaginația, în limitele programului stabilit de autoritatea responsabilă. Tezaurul miturilor ancestrale le punea la dispoziție un amplu material pe care-1 foloseau și pentru operele lor profane. Adresîndu-se unui public căruia miturile îi erau familiare, n-aveau nevoie să fie prolicși: cîteva trăsături caracteristice, sau cel mult o inscripție, erau suficiente pentru identificarea personajului. Fiind sigur că va fi înțeles din pricina complicității prealabile cu publicul, artistul putea merge drept la esențial. De unde și simplitatea operelor grecești, la care orice detaliu contează și a căror

forță expresivă constă tocmai în sobrietatea lor. Două cupluri de războinici sugerează o bătălie în fața Troici, după cum un măr în mina lui Herakles reamintește episodul Hes-peridelor, iar un trunchi de copac fără crengi reprezintă o pădure. Acest popor inteligent știa să înțeleagă din jumătate de cuvînt: el aprecia mult o artă bogată în aluzii și simboluri, ce apela continuu la concursul activ al spectatorului și voia sa spună mult cu mare economie de mijloace, utilizînd din plin metonimia și litota. Această artă se hrănea din observarea vieții zilnice, dar aspira să exprime durabilul. Admitea violența, dar excludea gesticulația. Dacă se preta de minune la nararea unei întîmplări, îi plăcea încă și mai n^ulț să sesizeze esența permanentă a unei ființe: nimic nu simbolizează mai elocvent Grecia cla-Slca jlecît o figură izolată, șezînd sau în picioare, goală ori înveșmîntată, bărbat sau femeie care ^editează ori visează, sau, și mai bine, fără a i ^absorbită de nici un gînd sau acțiune anume, trăiește etern o existență calmă, disponibilă, su-^erana. Fără a dispreţul anecdota, pe care pic-3*3 Otl1 ^eram\Şti au folosit-o cu mare succes, arta clasică țintește îndeobște mai sus. Este neîndoielnic o artă fremătătoare și colorată: sa nu uitam că toate statuile de marmură erau pictate pentru a accentua impresia de prezență fizică. Solicitînd simțurile, această artă se adresează spiritului, vizînd satisfacerea acestuia dincolo de plăcerea simțurilor.

Aflat în serviciul unui individ sau al unei cetăți, rămasă pe măsura omului, artistul grec capătă și-și întărește sentimentul propriei individualități. Arta greacă a fost cea dintîi care a pus în deplina lumină personalitatea artistului, îneă de la origini, legenda s-a referit la numele vestit al lui Dedal*, strămoș și patron al sculptorilor, din care Socrate se lauda, glumind, că descinde. Un alt artist legendar, Epeios*, trecea drept constructorul Calului troian. Opere ale unuia, cît și ale celuilalt erau încă arătate în epoca clasica. Pornind de la acești iluștri strămoși, seria sculptorilor este neîntreruptă: la finele veacului VII cretanii Dipoinos* și Scylis se proclamau „de-daiizi", așa cum au făcut și elevii lor Tectaios și Angelion, autori ai colosalului Apolo de la Del os, pe care Calimah 1-a văzut și 1-a cîntat. în Grecia s-a împămmtenit obiceiul ca sculptorii să-și semneze operele: semnăturile păstrate sînt atît de numeroase încît au fost adunate în culegeri speciale, devenite izvor fundamental pentru istoria artei. Mărturia lor îmbogățește sau confirmă pe cea a lui Pau-sania, care a consemnat cu grija numele artiștilor celebri ale căror statui îi erau arătate. De la sculptori, obiceiul s-a extins la olari: în cursul veacului VI ceramiștii attici au început să-și semneze vasele cele mai frumoase, fie ca pictori, fie ca olari-Şi în acest caz documentele sînt atît de numeroase încît constituie pentru arheologi o bază solidă a clasamentelor lor cronologice și stilistice. Definirea cu precizie a „manierei" principalilor artiști a fost dintotdeauna ambiția erudiților: faptul că un astfel de efort s-a dovedit deosebit de fructuos îi1 cazul ceramicii pictate, pictorii acesteia nefiinu decît simpli meșteșugari, evidențiază în ce măsura
favoriza societatea greacă dezvoltarea talentului individual.

înseamnă oare că am ajuns sa deosebim cu ușurința aceste talente în toate domeniile? Nici pe departe, din păcate. Astfel, în ce privește sculptura, operele care s-au păstrat sînt în ge-neral anonime, iar semnaturile descoperite se află îndeobște pe socluri goale, în vreme ce textele literare ne-au transmis informații doar despre marii artiști. Se depun eforturi considerabile pentru a potrivi piesele acestui mozaic, lacunele ramîn însă imense, iar rezultatele nesigure. Cît despre pictura monumentală, ilustrată în veacul V de numele lui Polignot* și Parasios*, iar în cel următor, înaintea lui Alexandru, de cele ale lui Zeuxis*, Eufranor* și Pausias*, ea ne este încă și mai necunoscută: îndepărtatele și imperfectele imitații pe care le ghicim pe frescele sau mozaicurile din epoca romană ne fac să regretăm amarnic că o artă atît de strălucita și unanim admirată de cei vechi a dispărut fără să lase nici o operă autentică. Hazardul, în schimb, a făcut să ajungă la noi mai multe întalii și monede semnate: ele atestă că gravorii, ca și olarii, erau mîndri de virtuozitatea lor tehnică și țineau uneori Ia con-semnarea paternității propriilor opere. De fapt, Euainetos, Cimon și Eucleidas, cărora li se datorează frumoasele monede siracuzane de la sfîrșîtul secolului V și începutul celui următor, nu erau cu nimic mai prejos de cei mai buni sculptori -că vremii lor.

Faima de care se bucurau unii artiști le aducea comenzi ce depășeau cu mult cadrul cetății lor de baștină ori chiar al regiunii respective. Această situație e bine conturată încă din epoca arhaică: J secolul VI Sparta apelează la arhitectul Teo-5J?r* din Samos și la sculptorul Batykles* din Magnezia, ambii ionieni. Și invers, Miletul, ceva mai tîrziu, comandă sicionianului Canahos* să-i sculpteze statuia de cult pentru templul lui Apolo. Ţ-ra .. Dorian Cirene aprecia mult arta attică. 36s Irami din Siarcuza își realizau ofrandele cu con-rsul celor mai diverși artiști. Sanctuarele pan-alenice de h J^elfi și Olimpia atrăgeau sculptori din diferite părți, în căutare de comenzi bănoase şl jucau rolul de expoziții permanente de opere de artă. Produsele artelor miniaturale, bronzuri podoabe, teracote, vase, țesături, circulau de la un capăt la altul al lumii grecești, înlesnind difuziunea stilurilor și reciprocele lor influențări. Se înțelege că în asemenea condiții originalitatea școlilor locale este destul de greu de definit: ea se estompează deseori în fața evoluției generale a stilului, cam aceeași peste tot, și a influenței personale a marilor maeștri, ce se exercită după hazardul întîlnirilor. în definitiv, ceea ce ne surprinde nu este atît gustul specific al unei cetăți sau al alteia, ci interesul general față de artă. Desigur, iradierea anumitor centre și, mai ales, a Atenei a fost determinantă pentru formarea unei estetici comune. Este însă uimitoare rapiditatea și eficacitatea difuziunii

acestei estetici: în Jocuri aşa de îndepărtate ca Cirene, Selinunt sau Posidonia-Paestum au fost descoperite capodopere comparabile cu cele mai alese lucrări din Grecia propriu-zisă. în domeniul artistic, ca şi în cel literar, în ciuda dezbinărilor politice, grecitatea a devenit de timpuriu conştientă de unitatea ei.

ÎNCHEIERE

Am dorit ca paginile precedente sa lase cel puţin să se întrevadă bogăţia si complexitatea unei civilizaţii, ale cărei trăsături tind îndeobşte să se simplifice excesiv în amintirea noastră. După cum lumea greacă nu se reduce la singura cetate a Atenei, elenismul nu trebuie restrîns doar la secolul lui Pericle, un „secol" care de fapt a durat numai treizeci de ani. De la poeţii micenieni, precursori ai lui Homer, pînă la Plafon şi De-mostene, de la Dedal, strămoşul antic al sculptorilor, pînă la Praxitele şi Scopas, de la olarii ăttici ai veacului XIII la cei ai „stilului Kerci", drumul este lung şi variat: zece secole de eforturi şi încercări, de explorări şi de confruntări, de rivalitate şi emulaţie. Zece secole de-a lungul cărora un popor mic, unitar şi diversificat totodată, <ţ ştiut să elaboreze cu răbdare, în ciuda luptelor intestine şi a ameninţărilor din afară, o cultură originală, nouă, completă, în care şi-au aflat locul concomitent principalele aspecte ale condiţiei u-tnane: credinţa religioasă şi încrederea în om, sim-tul misterului cosmic şi voinţa de a înţelege natura, ideea de ierarhie şi cea de egalitate, res-P^ctul faţ% fo grupHl social şl interesul purtat individului. Nu trebuie să ne surprindă că aceste exigenţe contradictorii au declanşat neîncetate con->llcte în suflete, ca şi în state. Dar înseşi aceste conflicte au fost nu o dată generatoare ale pro-91 greşului.

purtaţi de simpatia lor pentru Atena, pe care o asimilează în mod greşit democraţiilor moderne, fiu comit o greşeală mai mică decît cei germani dintr-al treilea Reich care cinsteau în Sparta prefigurarea fascismului. Alte timpuri, alte obiceiuri: In acest sens Renan ne reaminteşte pe bună dreptate că „adevărata admiraţie este cea istorică". Totuşi, dacă societăţile se schimbă, omul ramîne asemănător sieşi. Iată pentru ce lecţia Greciei este mai puţin o lecţie politică şi mai mult una morală. Lecţie de modestie şi de luciditate ce aşează omul la locul cuvenit: capabil să înţeleagă mult, dar ştiind deopotrivă să si ignore; iubind viaţa, dar ştiind-o trecătoare; folosindu-se cu plăcere de inteligenţa sa, fără a uita că viitorul aparţine zeilor, aceşti zei concepuţi după chipul lui şi prin care măsura omenească, sub forma ei ideală, este supremul punct de referinţă al universului. Grecul trăieşte pasiunile omului. El ştie că nimic nu se obţine fără luptă. Dar, conştient de propria-i slăbiciune, nu-si dispreţuieşte adversarul, în vreme ce reliefurile triumfale ale monarhilor Orientului îi reprezintă pe aceştia zdrobind sub car mulţimi copleşite şi tremurînde, arta greacă evocă marile fapte ale istoriei sau ale epopeii sub forma unor lupte egale, fie că-i vorba de centauri şi lapiţi, de greci şi de troieni, de atenieni si de amazoane. Duşmanul nu este veşnic zdrobit, iar atunci cînd este înfrînt, are dreptul la îndurare. Nu întîmplă-tor troienii Priam, Hector şi Andromaca sînt cele rnai mişcătoare personaje din Iliada. Se povestea că Ahile s-a îndrăgostit de războinica Pentesileea chiar în momentul în care, pe cîmpul de luptă, ti dădea lovitura de graţie. Anecdota, ilustrată de o frumoasă cupă attică cu figuri roşii, este plină de tîlc: cel mai viteaz nu-i decit o jucărie în mîinile destinului.

Pentru definirea gîndirii greceşti se foloseşte deseori cuvîntul umanism, citîndu-se pe bună dreptate vestitul cor al bătrînilor tebani din Antigona lui Sofocle: „Multe minuni sînt pe lume, dar nici una nu este atît de minunată ca omul!". Să amintim totuşi că pentru acest umanism omul este un

punct de plecare si o măsura necesara, nu o limita sau un scop. Dar orice speculaţie prea generala este mtrucîtva lipsita de temei: moştenirea Greciei arhaice şi clasice poate fi mai bine apreciata prin contactul direct cu operele. Acestea sînt at\t de bogate şi de frumoase incit fiecare dintre noit abordîndu-le singur, poate afla în ele, pe lingă trasaturile eterne ale omului, partea de moştenire ce i se potriveşte mai mult.